वैद्यांचे ऐतिहासिक निबंध

छत्रपती शिवाजी महाराज

लेखक : चि. वि. वैद्य

वैद्यांचे ऐतिहासिक निबंध

छत्रपती शिवाजी महाराज

◆ लेखक ◆

चिं. वि. वैद्य

किंमत रु. १४०/-

वरदा प्रकाशन प्रा. लि.
'वरदा', सेनापती बापट मार्ग, 397/1, वेताळबाबा चौक, पुणे 411016.
फोन : 020-25655654 मो. : 9970169302
E-mail : Vardaprakashan@gmail.com www.varadabooks.com

मुद्रक व प्रकाशक : वरदा प्रकाशन प्रा. लि.
397/1, सेनापती बापट मार्ग, पुणे 411016.

मुद्रण स्थळ : रेप्रो इंडिया लि. 50/2, टी. टी. एम.आय.डी.सी. इंडस्ट्रियल एरिया, महापे, नवी मुंबई. फोन : 022-27782011

मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे

(वरदा प्रकाशनची 1 ली आवृत्ती)
पहिली आवृत्ती : ऑगस्ट 2016

अनुक्रमणिका

प्रकरण – 1

भोसले घराण्याची पूर्वपीठिका

(त्रिशस्त सांवत्सरिक उत्सव पुणे १९३०)

शिवाजीमहाराज हे भोसल्यांचे कुळात जन्मले असून भोसले कुळ क्षत्रिय शिसोदे कुळ आहे याबद्दल हल्ली वाद नाही. गागाभट्टाने शिवाजीमहाराजास वैदिक विधीने राज्याभिषेक केला त्यावेळेसच त्याने आपली या कुळाच्या क्षत्रियत्वाबद्दल खात्री करून घेतली. कारण त्या वेळी हल्लीप्रमाणे कलियुगात दोनच वर्ण, ब्राह्मण व शूद्र, आहेत असे कित्येक लोक प्रतिपादित होते. राज्यपुतान्यातील रजपूत राजघराण्यात वैदिक आचार व उपनयनादी संस्कार चालू होते, त्यामुळे तिकडे फारसा वाद होत नव्हता; पण महाराष्ट्रात मराठ्यांसंबंधाने वाद चालू होता. त्यांच्यात कर्मलोप बहुतेक झाला होता व शिवाजीमहाराजांचीही मुंज झालेली नव्हती. पण गागाभट्टाने धर्मशास्त्रानुसार असा विचार केला की कर्मलोपाने वर्णलोप होत नाही, कुविवाहाने शूद्र स्त्रिया केल्या असल्या तरच वर्णलोप होईल. तेव्हा भोसल्यांची कुळपरंपरा कशी आहे याचा त्याने शोध करविला आणि भोसले कुळाचा संबंध उदेपूरच्या राणा लक्ष्मणसिंहाच्या वंशात उत्पन्न झालेल्या दिलीपसिंगाशी पोहोचतो याची त्याने सिद्धता करून घेतली. त्या वेळी जी वंशावळ चिटणीसांनी (बाळाजी आवाजींनी) उदेपुराहून आणली ती व हल्ली

ज्या कित्येक वंशावळी साताराच्या प्रतापसिंहमहाराजांनी वगैरे तयार करविल्या आहेत त्या मी पुढे देत आहे. त्यांवरून दिलीप–सिंहाच्या कुळात शिवाजीमहाराज उत्पन्न झाले हे नि:संशय सिद्ध होते.

बाळाजी आवाजीने ही वंशावळ कृत्रिम जोडली असा कित्येकांचा संशय होता. परंतु कै. राजवाड्यांनी राधामाधवचंपू काव्य छापिले त्या वेळी हा संशय निवृत्त झाला. शहाजीमहाराजांच्या वेळीच हा संबंध प्रसिद्ध होता असे स्पष्ट आहे. जयराम कवीने म्हटले आहे ''महीच्या महेंद्रामध्ये मुख्य राणा । वळीपास त्याच्या कुळी जन्म जाणा । तयाच्या कुळी माल भूपाल झाला । जयाने'' इ. । सर्व क्षत्रिय राजकुळात मुख्य राणा । (उदेपूरच्या राजासच राणापद लावितात), त्याच्या कुळात दिलीपास (वलीपास हे चुकीने लिहिले किंवा वाचले गेले आहे.) जन्म आला, त्याच्या कुळात मालभूप (शिवाजी महाराजांचा आजा) जन्मला असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. मालोजी हीन कुळाचा म्हणून शहाजीस लुकजी जाधवची बायको मुलगी देईना ही कल्पना बखरकारांच्या डोक्यात नवीन उत्पन्न होऊन त्यांनी त्याजवर प्रचंड काव्यबंड रचिले. पण त्यांचे खंडन शिवभारतावरून झालेच आहे. मालोजी वारल्यावरच शहाजीचे लग्न झाले आणि लुकजी जाधवाने त्यास प्रेमाने आपली मुलगी दिली असा खरा इतिहास आता सिद्ध झाला आहे. मालोजीने मशिदीत डुकरे टाकली नाहीत आणि निजामशहाने मध्यस्थी करून लग्न लाविले नाही.

मालोजीच्या कुळास हीन समजते तर त्यास निंबाळकरांची कन्या दीपाबाई कशी दिली असती याचाही विचार अतिशयोक्ती करणारे बखरकार करीत नाहीत. मराठ्यांच्या म्हणजे मराठे क्षत्रियांच्या शहाण्णव कुळींच्या यादीत प्रमुख क्षत्रिय घराणी म्हटली म्हणजे जाधव (यादव), निंबाळकर (पवार), चव्हाण (चौहान) इत्यादी आहेत; आणि हे नि:संशय क्षत्रिय असून मध्ययुगीन काळात उत्तरेकडील क्षत्रियांशी यांचे शरीरसंबंध नेहमी

होत हे मी मध्ययुगीन भारत भा. १/२/३ यात दिलेल्या इतिहासात जी अनेक उदाहरणे दिली आहेत त्यावरून स्पष्ट आहे. किंबहुना शेलार हे मराठे कुळ उत्तरेस हल्ली नाही, तरीही त्याचा समावेश चंद्रभटाच्या क्षत्रिय ३६ कुळांच्या यादीत आहे (छंदक सिलार अर्भायर). शिवाय हा शिलाहारांच्या शिलालेखात व ताम्रशासनात त्यांस स्पष्टपणे क्षत्रियकुलोत्तंस म्हटले आहे. हा विषय जास्त विस्ताराने मी कित्येक निबंधात (मराठ्यांचे क्षत्रियत्व इ.) मांडला आहे, सबब येथे जास्त विस्तार करीत नाही. भोसल्याचे पूर्वज महाराष्ट्र देशात आल्यानंतर त्यांचे विवाहसंबंध येथील मराठे कुळांशी झाले तरी, ज्या अर्थी ही निंबाळकर इत्यादी कुळे क्षत्रिय आहेत त्या अर्थी त्यांच्या क्षत्रियत्वास यत्किंचित् बाध येत नाही. मुसलमानांच्या अमदानीत त्यांच्यात कर्मलोप झाला आणि त्यामुळे ब्राह्मणांनी, विशेषत: वाईच्या कर्मठ ब्राह्मणांनी, ''कलावाद्यन्तयो: स्थिति:'' कलीमध्ये दोनच वर्ण आहेत हे बंड हटवादीपणाने माजविले. पण हल्ली अनेक इतिहासाचे दाखले उपलब्ध झाल्याने या शंकेचे निराकरण झाले आहे आणि वरील वाक्य निर्मूल आहे असे सिद्ध आले आहे. (मध्ययु. भा. भाग २ पृ. ९२–९७).

मराठे क्षत्रिय आहेत व शिवाजी महाराजांचे कुल रजपूत शिसोदे कुल आहे, या दोन गोष्टी कपोल– कल्पित नसून इतिहासप्रसिद्ध आहेत हे प्रथम ठरल्यानंतर आपल्यास शिवाजीच्या पूर्वजांविषयी म्हणजे मालोजीच्या पूर्वीच्या पूर्वजांविषयी काय ऐतिहासिक रीतीची माहिती मिळते हे पाहणे मुख्यत: या विषयात महत्त्वाचे आहे. अगोदर आपण ज्या वंशावळी प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध मिळण्यासारख्या आहेत त्या देऊ. चिटणीसांनी जी वंशावळ आणली म्हणून प्रसिद्ध आहे, ती कोल्हापूर येथे किंवा साताऱ्यास प्रतापसिंहाने जी तयार केली ती, तंजावर येथील शिलालेखात जी दिली आहे ती, चौथी जिंतीकर भोसले हल्ली ग्वाल्हेरीस नोकर आहेत त्यांनी मला दिली ती, अशा चार वंशावळी येथे देऊ म्हणजे त्यांचा तुलनात्मक विचार करता येईल.

पहिल्या तीन वंशावळी डोंगरे यांनी आपल्या पुस्तकात दिल्या आहेत त्यावरून व इतरत्र जे उतारे दिले आहेत त्यावरून पुढील कोष्टक तयार केलेले आहे व तेथे ज्या टिपा दिलेल्या आहेत त्याही तेथे देतो. रायबहादूर गौरीशंकर ओझा–प्रसिद्ध रजपूत इतिहाससंशोधक–यांनी नुकताच जो उदेपूरचा इतिहास हिंदीत छापला आहे त्यात लक्ष्मणसिंहाच्या वंशात पुढे शिवाजी जन्मास आला ही गोष्ट तिकडील भाटांच्या लेखांवरूनही नमूद केली आहे. लक्ष्मणसिंहाचा धाकटा पुत्र अजयसिंह, त्याचा पुत्र सज्जनसिंह, हमीर राजा झाल्याने दक्षिणेत आला. त्याच्या वंशात शिवाजीमहाराज 'मेवाड के ख्याती के कथानुसार' झाले असे गौरीशंकर आपल्या नवीन इतिहासात खंड २ पृ. ५१४ वर म्हणतात. तेव्हा या वंशावळीस लक्ष्मणसिंहापासून आरंभ केला जातो ते युक्तच आहे; आणि सर्वांचा शेवट मालोजी–शिवाजीमहाराजांचे आजे–यांशी होतो हे तर साहजिकच आहे.

शिवाजीमहाराजांच्या वंशावळी

१. कोल्हापूरे टॉड वगैरे वरून	२. चिटणीस	३. तंजावर शिलालेख	४. जिंतीकर भोसले
१ लक्ष्मणसिंह, अभय इ. १३०३	१ लक्ष्मणसिंग	१ एकोजी–शंभु पर्वताजवळ	
२ सजनसिंह इ. १३१० सोंदवाड्यास आले.	२ सजनसिंह	२ शरभजी दक्षिणेत आले	
३ दिलीपसिंह	३ दिलीप	३ महासेन	
४ शिवजी	४ सिंहजी	४ एकशिवं	
५ भोसजी	५ भोसजी	५ रामचंद्र	
६ देवराजजी	६ देवराजजी इ. १४१५ दक्षिणेत आले	६ भीमराज	
७ उग्रसेन	७ इंद्रसेन	७ एकोजी २	
८ माहुलजी	८ शुभकृष्ण	८ वराह	
९ खेळोजी	९ रूपसिंह (भूमींद्र)	९ एकोजी ३	
१० जनकोजी	१० धोपजी	१० ब्रह्माजी	
११ संभाजी	११ वरवटजी उर्फ खेळकर्ण (खेळोजी)	११ शहाजी–उमाऊ	१ बखटजी दक्षिणेत आले.
१२ बाबाजी	१२ जयकर्ण	१२ अंबाजी रेवाऊ	२ नागोजी श. १३७९
१३ मालोजी	१३ संभाजी	१३ परसोजी	३ व्यंकोजी
१४ शहाजी	१४ बाबाजी	१४ बाबाजी–रेवाऊ	४ बाबाजी–विठोजी श. १४३२
१५ शिवाजी इ. १६३०	१५ मालोजी	१५ मालोजी–उमाऊ	५ मालोजी
	१६ शहाजी	१६ शहाजी	६ शहाजी
		१७ एकोजी	

सदरहू वंशावळीतील एक एक पूर्वजांचा काय इतिहास मिळतो ते आपण पाहू. शिवाजीमहाराजांचा आजा मालोजी याविषयी शिवभारतात असे म्हटले आहे की तो महाराष्ट्रात राज्य करीत होता आणि पुणे गावी राहात असे. (१-४५ स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासमकल्पयत्). पुण्याचा मोकासा त्याकडे असावा. निजामशाहीकडून हा मोकासा होता, याचे कित्येकास नवल वाटेल. पण पुणे प्रांत निजामशाहीत मोडत होता. निजामशाही व आदिलशाही याची सरहद्द मुख्यत: भीमा होती, परंतु उगमाजवळ नीरेपर्यंत निजामशाहीची हद्द होती निजामशाही मोगलांनी व विजापुरकरांनी बुडविली तेव्हा पुणे प्रांत विजापुराला मिळाला आणि तो शहाजीला पुन्हा मोकासा दिला गेला. सरहद्दीवरील डोंगराळ प्रांत बहुधा मराठे सरदारांकडे दिले जात. मात्र मुख्य किल्ला बादशाहीकडे राही. या न्यायाने कोंढाणा आणि पुरंदर हे पुणे प्रांतीचे किल्ले बादशहाच्या ताब्यात असत. 'त्या वेळी देवगिरी किल्ल्याचा आश्रय करून निजामशहा पृथ्वीचे राज्य करीत होता' असे शिवभारत म्हणते (१-५९) व त्याच्या पदरी जाधव वगैरे अनेक मराठे मांडलिक सरदार होते (१-६०). मालोजीपासून शिवभारतात हकिकत आहे हे ठीकच आहे. हा मोठा सरदार फौजबंद असून याने शंभु महादेवाजवळ तळे बांधले आणि वेरूळच्या घृष्णेश्वराचे देऊळही बांधले. हल्लीचे देऊळ मात्र अहिल्याबाईने बांधलेले आहे. शिसोदे वंशात कुळदैवत महादेव आहे, कारण शिसोदे उर्फ गुहिलोत वंशाचा संस्थापक बापा रावळ उदेपूर राज्यातील एकलिंग महादेवाच्या प्रसादाने उत्कर्ष पावला असा वंशेतिहास आहे (मध्य. भा. भा. २ पृ. ११३). एकलिंगाचे फार मोठे संस्थान उदेपूर राज्यात अजूनही आहे.

भोसल्यांच्या कुळात राजे ही संज्ञा बहुधा सर्वांस लागते. मालोजी राजे भोसले असा नेहमी उल्लेख येतो. शहाजीला जास्त वैभव व अधिकार मिळाला तेव्हा महाराज म्हणू लागले. मराठ्यातील क्षत्रिय कुळात राजे हे

उपपद लावण्याचा प्रघात फार जुना दिसतो. कारण शबरभाष्यात सुद्धा (इ.स. ४००) ''आंध्रेषु पुररक्षणमकुर्वत्यपि राजशब्दो व्यवह्रियते' असा शेरा आहे आणि त्याप्रमाणे आंध्र देशात राजु उपपद अजून लावतात. आंध्र आणि महाराष्ट्र एक असे समजून हा आंध्र शब्द भाष्यकार उपयोजितो असे कुमारिलाचे वार्तिक यावर आहे, आणि यावरून महाराष्ट्रात हाच प्रचार इ. स. ७०० पासून चालू आहे. राजे भोसले, राजे महाडिक वगैरे प्रयोग महाराष्ट्रात दृष्टीस पडतात. ही पदवी कोणी बादशहाने मालोजीला दिली होती असे मानण्याचे प्रयोजन नाही आणि याच कारणाने मालोजीचा बाप बाबाजी याचा उल्लेख कागदपत्रात बाबाजी राजे असा येतो. 2E3LO

मालोजीच्या बायकोचे नाव उमाबाई असे कागदपत्रांतून आढळते (ले. ४९८) वरील वंशावळीतही तेच नाव दिलेले आहे. हे नाव दोनतीनदा आले आहे. दीपाबाई हे दुसरे नाव माहेरचे असावे; ती निंबाळकरांची लेक होती हे वर सांगितलेच आहे. 2038

मालोजी श. १५२८ च्या सुमारास वारला असे उपलब्ध कागदावरून (ले. ३७० रा. खं. १५) निश्चित ठरते. तो ५० वर्षांच्या वयाचा असता वारला असे धरले तर त्याचा जन्म श. १४७८ हा येतो. मल्हाररामरावकृत बखरीत जन्म श. १४७२ व मृत्यू १५४२ (शेडगावकर बखर) दिला आहे म्हणजे तो ७० वर्षांचा असता मेला. हे असंभाव्य बखरीस योग्य असे आहे. त्याचा बाप बाबाजी याचा जन्म यापूर्वी वीस वर्षे धरला तर तो श. १४५८ त ठरतो. बाबाजी राजे भोसले यास पांडे पेडगावची जहागीर होती हे ले. ३६७ वरून सिद्ध आहे. हे पेडगाव भीमा नदीच्या उत्तरतीरी असून विजापूरची हद्द पलीकडे लागते. सरहद्दीवर जोरदार सरदार पाहिजे या कारणाने हा गाव त्यास मिळाला असावा. हा गाव मी पाहिला आहे. तो फारच मोठा असून हल्ली अगदी वैराण निवडुंगांनी भरलेला आहे. येथे औरंगजेबाचा पुढे मोठा तळ पडलेला होता. त्याने एक किल्ला तेथे बांधलेला आहे. येथे एक प्राचीन

सुंदर देऊळ आहे.

मालोजीला पुष्कळ वर्षे पुत्र नव्हता यावरून बखरकार त्यास ७० वर्षांचा मानतात. पण उशिरा म्हणजे ६०/६५ वर्षी नव्हे. शिवाय श. १५२८ त तो वारला होता हे निश्चित आहे तेव्हा त्याचा जन्म या वयानुसार १४५८ श. म्हणजे १५३६ वर्षी येतो. बाबाजीचा उपरोक्त लेख १५१९ श. चा आहे. ग्रँट्डफ इ. स. १५७७ (श. १४९९) तो २५ वर्षांचा असता जाधवाच्या शिफारशीने नोकर झाला असे लिहितो ते अर्थात् चुकीचे आहे. त्या पूर्वीच बाबाजी मोठा सरदार होता, हे निश्चित आहे.

चारही वंशावळीत बाबाजीचे नाव आहे. यापूर्वीचे पुरुष मात्र त्यात भिन्न भिन्न दाखविले आहेत. बाबाजीच्या बायकोचे नाव रेवाऊ. आऊ हा प्रत्यय कर्नाटकी आहे. तो बाईच्या ऐवजी आहे (बाई शब्द संस्कृतोत्पन्न वई-वती अशा परंपरेने निघालेला दिसतो). बाबाजीच्या बापाचे नाव वं. १ वं २ मध्ये संभाजी असे दिले आहे. वं. ३ मध्ये परसोजी आणि वं. ४ मध्ये व्यंकोजी असे आहे. बाबाजीपर्यंत म्हणजे श. १४५८ (इ. १५३६)पर्यंत वंशलेखकांची माहिती साधार आहे. यापुढे कल्पना बऱ्याच चालल्या असे दिसते. पण लक्ष्मणसिंहापासून तिन्ही वंशावळीत पिढ्या सारख्याच दिसतात म्हणजे पहिलीतील बारावा बाबाजीस सोडून ११ पुरुष किंवा १३ धरले तर २२० अगर २६० वर्षांपूर्वी लक्ष्मणसिंह येतो; म्हणजे श. १२३८ किंवा १२०८ हे वर्ष लक्ष्मणसिंहाचे येते. पहिल्या वंशावळीत त्याचा काळ इ. १३०३ म्हणजे श. १५२५ दिला आहे. अर्थात या तिन्ही वंशावळी स्थूलमानाने इतिहासात मानण्यालायक आहेत. लक्ष्मणसिंहाचा मेवाडच्या राज्यावरील काळ रा. ब. गौरीशंकर यांनी १३०३ हाच दिला आहे. प्रत्येक पिढीच्या नावाचा विश्वसनीय पुरावा मिळावा म्हणून मी भोसल्यांचे वेरूळचे उपाध्ये यांजकडची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला पण तो सिद्धीस गेला नाही. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव यांना या विषयाबद्दल जी माहिती मिळाली त्यांनी ती रामदास-रामदासी

व. ६ अं. ६१-६२ यात छापिली आहे. त्यातही बाबाजीपासून पुढे बरोबर वंशावळ दिली आहे. बाबाजीपूर्वी १५/२० नावे दिली आहेत; पण त्यांचा संबंध बाबाजींशी काय होता हे दाखविले नाही. ही कदाचित एखाद्या स्वतंत्र शाखेची मंडळी असेल. हे गूढ अद्याप उकलले नाही, तेव्हा बाबाजीच्या पूर्वीच्या नावांची चर्चा जास्त करणे अशक्य आहे.

तंजावरच्या शिलालेखात बाबाजीच्या पूर्वजांची नावे देताना प्रारंभच एकोजीपासून केला आहे. या शिलालेख-लेखकास पूर्वीची निश्चित माहिती नव्हती असे दिसते. तंजावरचा वंश एकोजीपासून फिरतो. हा शहाजीचा धाकटा पुत्र असून शिवाजी महाराजांचा धाकटा भाऊ होता. शिवाजीचा आणि याचा भाऊबंदकीचा तंटा झाला होता हे प्रसिद्ध आहे. लेखकाने एकोजी वंशावळीत पूर्वीचे तीन घातले आहेत; आणि एकोजी पहिला हाच वंशस्थापक लक्ष्मणसिंह याच्या जागी दिला आहे. मद्रासेकडील कित्येक मंडळी कोठेच अडत नाहीत हा त्यांचा गुण आहे; पण इतर वंशावळीच्या तुलनेने ही वंशावळ ध्यानात घेण्यासारखी नाही, एवढी गोष्ट नमुद करून आपण दुसऱ्या वंशावळीचा यापुढे विचार करू.

वं. १ व २ यांचा प्रारंभ लक्ष्मणसिंह राणा यांजपासून झाला आहे. त्याचा धाकटा मुलगा सजनसिंह हा अधिकारी नसल्याने इ. १३१० मध्ये सोंदवाड्यात आला असा उल्लेख आहे. अनधिकारी राजपुत्र देशांतर करून राज्य स्थापीत, त्याप्रमाणे सोंदवाडा म्हणजे माळव्याचा एक भाग ज्यात सोंदिये नावाची लुटारू जात राहते तेथे तो गेला. त्याचा पुत्र दिलीप दोहोंतही एकच आहे. याचा नातू भोसाजी दोहोत असून त्याचा पुत्र देवराजजी इ.स. १४१५ त दक्षिणेत आला असा शेरा दिलेला आहे. ही गोष्ट संभवनीय दिसते. दुर्गादेवीकृत दुष्काळ महाराष्ट्रात इ. स. १३९३ ते १४०८ पर्यंत होता. त्यावेळी नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णेपर्यंत बहामनी राज्याचा अमल असून बेदर ही राजधानी होती. हजारो गावे उजाड होऊन पाटिलक्या नष्ट झालेल्या

होत्या, अशा वेळी पाटिलकी राज्य संपादन करून कित्येक रजपूत कुळे महाराष्ट्रात येऊन राहिली असावी. उत्तरेकडील प्रांताचे मुख्य ठिकाण दौलताबाद-देवगिरी हे होते, याच्याच आसपास देवराज व त्यांचे वंशज येऊन राहिले आणि म्हणूनच भोसल्यांची प्रथम वस्ती वेरूळ प्रांतात झाली, असा निश्चय होतो.

येथे भोसले या उपनावाच्या व्युत्पत्तीचा विचार करू. मराठीत 'ला' प्रत्यय 'चा' या अर्थी कित्येक शब्दात दिसतो. 'देसला' शब्द देशाचा अधिकारी या अर्थाने प्राचीन लेखात आढळतो. गोखला म्हणजे गोखचा राहणारा असा अर्थ होईल. तेव्हा सन्मानर्थाने देसले, गोखले असे उपनाव अनेकवचनी आढळते. देवराजजी जेव्हा दक्षिणेत आला तेव्हा त्याच्या कुळाला भोसले हे उपनाव चालू होणे शक्य आहे. पण भोसला म्हणजे 'भोसाजीचा' पुत्र अगर वंशज असा अर्थ घ्यावयाचा किंवा स्थलवाची भोस शब्द घ्यावयाचा? कै. राजवाडे यांनी भोसगावचा अशा अर्थाने हा शब्द व्युत्पादिला आहे. हैद्राबादीत पैठण प्रांतात भोसे, भोसे, भोसेगाव अशी तीन गावे आहेत. पण जोपर्यंत त्या गावांची पाटिलकी भोसल्यांकडे आहे किंवा होती हे सिद्ध झाले नाही तोपर्यंत ही ग्राममूलक व्युत्पत्ती निश्चयात्मक ठरत नाही. याबद्दलही मी शोध चालविला आहे. भोसल्यांच्या कुळाची जास्त माहिती वेरूळ प्रांतात पुष्कळ चौकशी केल्याशिवाय लागायची नाही. या प्रांती मुसलमान झालेले कित्येक भोसले आहेत असे एक टिपण न्यायमूर्ती केशवराव जज्ज हैद्राबाद, यांनी इतिहास-मंडळासमोर वाचले होते. असो; भोसगावची ही व्युत्पत्ती सिद्ध झाली तरी भोसाजीचे वंशज अशी व्युत्पत्ती लागेल. पण भोसाजी हे नाव काल्पनिक भोसले शब्दावरून बनविले आहे किंवा हे नाव खरोखरच रजपूत लोकात आहे हेही पाहिले पाहिजे. या विषयीही मी चौकशी सुरू केली आहे, परंतु अद्याप उत्तर मिळालेले नाही.

देवराजजीच्यानंतर चारपाच पिढ्यांच्या नावात बराच फेरबदल दिसतो.

पण वरवटजी किंवा बरडजी हे नाव तिन्ही वंशावळीत दिसते. याचेच नाव खेळकर्ण अथवा खेलोजी असे दिलेले आहे. वरवटजीचा पुत्र नागोजी जिंतीकर वंशावळीत दिलेला आहे आणि इतर वंशावळीत जनकोजी व जयकर्ण असा दिला आहे. माझ्या समजुतीने नागोजी हे नाव जास्त संभवनीय दिसते. कारण हे नाव वेरूळच्या उपध्यायापासून मिळविलेल्या यादीत आले आहे (रामदास-रामदासी सदर). नागोजी हे नाव इतर कोणत्याही भोसल्यांच्या वंशावळीत नाही हे खरे; याचा उलगडा आपल्यास आणखी पुराव्यानंतर होईल. नागोजीचा पुत्र व्यंकोजी हाच बाबाजीचा बाप आहे पण इतर वंशावळीत संभाजी (१ व २) आणि तंजावर वंशावळीत परसोजी दिला आहे. तेव्हा बाबाजीच्या बापाचे नाव काय हा महत्त्वाचा प्रश्न आपल्यापुढे आहे. बाबाजीच्या बापाचे नाव मालजी (मालोजीचे पूर्वरूप) असावे असा संशय एक नक्कल खरीदपत्र जिंतीकर भोसले यांनी मला दिले (ते पुढे उलेखित होणार आहे) यावरून वाटतो. हे खरेदीपत्र श. १४७१ चे असून विश्वसनीय दिसते. बाबाजी राजे भोसले यांचा एक कागद ले. नं. ३६७ राजवाडे खंड १५ मध्ये शके १५१९ चा प्रसिद्ध झाला आहे. तेव्हा श. १४७१ त खरेदी घेणारा मालजी हा बाबाजीपुत्र मालोजी नव्हे. बाबाजीच्या पूर्वजांच्या वंशवृक्षात मालोजीचे नाव आढळत नाही. शिवाय दुसऱ्या शाखेतही असे नाव असणे शक्य आहे. एकंदरीत बाबाजीच्या बापाचे नाव संभाजी, परसोजी, व्यंकोजी व मालजी (देवांनी वेरूळच्या उपाध्याकडून मिळविलेल्या नावात मालजी नाव बाबाजीपूर्वीच आढळते) असे चार प्रकारे दिलेले आढळते. तेव्हा निश्चित माहिती वंशावळीकारांस नाही असेच म्हणावे लागते. बाबाजीपासून वंश प्रसिद्ध व ज्ञात आहे. (अर्थात श. १५१९ इ. स. १६०० पासून.)

या नंतर या कुळाविषयी इतर माहिती नमूद करू. ही माहिती नवीन सापडलेल्या ९६ कुळीच्या यादीवरून व इतर पुराव्यावरून देता येते.

भोसल्यांचे कुळ सूर्यवंशी आहे. शिसोदेही सूर्यवंशी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अलीकडच्या यादीत कोठे ब्रह्मवंश किंवा सोमवंश (जिंतीकर वंशवृक्ष) दिलेला आहे, तो केवळ चुकीचा होय. या कुळाचा वेद सामवेद दिला आहे. भोसल्यांची गादी (वं. १ व २ मध्ये) चितोड दिली आहे तीच योग्य आहे. अलीकडील (३ व ४) यादीत उदेपूर दिलेली असते ती अर्वाचीन आहे. मूळ शिसोद्यांची गादी चित्तोडगडच होय. पूर्वीच्या दोन यादीत यांचे गोत्र कौशिक दिले आहे. हे गोत्र मूळ शिसोद्यांचे नव्हे. महाराष्ट्रात विज्ञानेश्वराच्या मिताक्षरेप्रमाणे (इ. ११०० सु.) क्षत्रियांना गोत्र नाही, त्यांनी पुरोहितांचे गोत्र द्यावे असा सिद्धांत चुकीचा प्रचलित झाला. त्यामुळे भोसले महाराष्ट्रात येऊन राहिले, तेव्हा त्यांचे प्रथम पुरोहित कौशिक गोत्राचे असावे आणि म्हणून हे गोत्र चालू झाले. ते शाहूमहाराजांच्या लेखातही नमूद आहे. भोसल्यांचे पुरोहित राजोपाध्ये हे मागूनचे ठरतात, कारण त्यांचे गोत्र कौशिक नाही. भीमथडी प्रांतात भोसल्यांची वस्ती झाली त्या वेळचे हे उपाध्ये असावेत. कारण पेडगावाजवळच अरवी हा राजोपाध्यांचा मूळ गाव भीमातीरी आहे. तेथे मुद्गलेश्वराचे प्रसिद्ध स्थान आहे हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.

भोसल्यांच्या ज्या उपकुळी जुन्या दोन याद्यात दिल्या आहेत त्यात शिरसाट हे नाव आले आहे. रूक्मिणी–स्वयंवरात 'शिरसाट मोरे' वगैरे नावे मराठ्यांच्या राजनामावळीत आली आहेत, परंतु तेथे भोसल्यांचे नाव आले नाही, यावरून पूर्वी मला अशी शंका उत्पन्न झाली होती की श. १४०० पर्यंत भोसले दक्षिणेत आलेले नव्हते. परंतु शिरसाट हे भोसले असल्याने ही शंका राहत नाही. शिरसटांचे उपकुळ त्या वेळी विशेष प्रसिद्ध असावे इतकेच सिद्ध होते.

भोसल्यांचा दक्षिणेत कसा प्रसार झाला हे पाहू. मूळ वस्ती त्यांची इ. स. १४०८ सुमारे दौलताबाद (देवगिरी) प्रांतात झाली असे वर दाखविले आहे. यावेळी बेदरास बादशाही होती आणि देवगिरीस सुभेदारी होती. पुढे

महंमद गावान एक कर्तृत्ववान कारभारी झाला. त्याने केलेले प्रांताचे सुभेदार स्वतंत्र होऊन देवगिरी येथे उत्तरमहाराष्ट्रात निजामशाही इ. स. १४९८ (श. १४२०) चे सुमारे स्थापन झाली. या निजामशाहीच्या अमलात भोसले सरदार पुढे आले व विशेषत: भीमथडीच्या प्रांतात म्हणजे आदिलशाहीच्या सरहद्दीवर हे भोसले अनेक ठिकाणचे मोकादम (पाटील) झाले. जिंतीकर भोसल्यांनी (जिंती भीमाकाठीच आहे) जी खरीदपत्राची नक्कल दिली आहे, ती सोबत छापली आहे; तीवरून असे दिसते की मालोजी राजे भोसले हे जिंतीचे मुकादम पूर्वीच होते. त्यांनी मुकादमी काकडे याजपासून अर्धी खरेदी घेतली होती. पुढे काकड्यांच्या भावाबंदांनी तक्रार करून एका काकड्यास ठारही मारले, तेव्हा बाकीची सर्व मोकादमी १२०० होनास विकून त्याचा लोक गाव सोडून निघून गेला. यावरून मराठे लोक गावच्या पाटिलकीबद्दल कसे प्राण देत हे दिसते. भोसल्यांना वेरूळ प्रांती पाटिलक्या दुर्गादेवी दुष्काळानंतर सहज मिळाल्या पण भीमथडी प्रांतात त्यांनी पैशाच्या आणि फौजबंदीच्या जोरावर निजामशाही आमदनीत मिळविल्या. कित्येक मुकासे सरकारातून फौजेच्या खर्चास मिळालेले दिसतात. राजवाडे खंड १५ ले. ३६८ मध्ये मालोजी व विठोजी यांस सरगुन्हो म्हटले असून कित्येक गाव 'दरवजे मुकासा' दिले असल्याचा दाखला आहे. सरगुन्हो हा शब्द ''गिरोह'' म्हणजे जमाव त्याचा मुख्य अशा अर्थाचा असून सरकारी फौजेचा अधिकारी अशा अर्थाचा वाचक नाही. पाश्चात्त्य देशातील (Feudal System) किंवा इकडील सरंजामी व्यवस्थेनुरूप आपली फौज ठेवून सरकारी नोकरी करणाऱ्या लोकांपैकी मालोजी भोसले होता व तिच्या खर्चाकरिता हे गाव तैनात केले होते. ही गावे नगर जिल्ह्यातील व हल्लीच्या मोगलाईतील म्हणजे पूर्वीच्या निजामशाहीतीलच आहेत. ले. ३६८, ३६९, ३७०, ३७१ खंड १५ यात दिलेली पैठण तालुक्यातील व अहमदाबाद कसबे आधारसूल परगने कन्नरड देखील जातेगौ (किल्ले व कोट सुद्धा)

गौडगौ (गाऊ) वगैरे आहेत. यावरून निजामशाहीत मराठे सरदारांचा किती मान होता व त्यातही मालोजी भोसले याचा किती ही गोष्ट व्यक्त होते. हल्लीही भोसल्यांची कित्येक गावे जिंती, शेडगाव वगैरे या प्रांतात आहेत.

मुकादमी खरीदपत्राची नक्कल

(श. १७४१ आश्वीन शु. १०

(इ. १५४९ आक्टो. १०.

श्री

नक्कल ता.

खरीदपत्र श्री सके १४७१ सोम नाम संवछरे अस्वीन शु विजया दसमी वार मंगळवार ते दिवसी राजश्री मालजी राजे भोसले मोकादम कसबे जिंती यांसी कमाजी काकडे बिन माव पाा काकडे मोकदम कस्बे मार पो कडवली ता सुाा खमसईन तिसा मया कारणे खरीदपत्र लेहून दिले येसी जे आपले वडील माव पाटील याणी तुम्हास निमी मोकदमी नाव नागर मोहरप दिधली होती त्यावर खेलोजी काकडे याचे (लेक) कान्होजी काकडे व पाच सात काकडे यानी उत्पाद करून बदमस्तीने आपले वडील माव पाटील मारिले त्यावरी आपणासी दिसोन आले हे आपणास वाचो देत नाहीत. याकरिता जरूर जाणोन आपण तुम्हापासी येऊन आपले खुशीने रजावंदीने खुशखरिदी पेशजी निमे व हली (आपण दिधली नि) मी यासी दरोबस्त मोकदमी नाव नांगर व कुल बाब हक दक मान मानूक कस्बे मारीची तुम्हास दिली आसे त्यास तुम्हापासोन आपण खुशरजा होन १२०० बाराशे रोख घेतलो व घोडी एक घेतली आणि सदरहू खरीदपत तुम्हास लेहून दिल्ही असे तुम्ही कस्बे मारी घर वाडा बाधोन मोकदमी लेकराचे लेकरी खाणे आपण खुशरजा वतन दिल्हे आसे त्यास कोणी आपले भाउबंद काकडे नोदीगर गोष्टी सांगेल तरी ती बातिल आहे त्यास कुलस्वामीची व पूर्वजाची आणिगा आसे व वाराणसीस गोहत्या व ब्रह्महत्या केल्याची आण आहे हे खरीदपत लिहून दिले सई देखील x x लती वली आसलच्या येकूनतीस

	निाा गणेश विनायक कुलकर्णी
साकई बाई काकडी कस्बे मार	महादजी शटी बिन दम शट भोसले को मार
नरसोजी सोवजी झारक चोगुले	लखमोजी बिन रामजी सर्जेराव चोगुले को मार
बाबे भूतजी काकडे चौगुले को मार	लखम नाक बिन क... नाक महार को मार

प्रकरण – 2

शिवाजी महाराजांचा जन्म व बालपण

(विविधवृत्त दिवाळीचा अंक १९२६)

निरनिराळ्या बखरीतून मिळालेल्या माहितीवरून शिवाजी महाराजांच्या जन्माची व त्यांच्या बालपणाची जी हकिकत लोकात प्रसिद्ध आहे, ती सर्व चुकीची आहे असे नवीन सापडलेल्या शिवभारत ग्रंथावरून, सुदैवाने किंवा दुर्दैवाने, निश्चित झाल्यासारखे दिसते. हा ग्रंथ कल्याणचे संशोधक रा. रा. सदाशिव महादेव दिवेकर यांनी तंजावरच्या संस्कृत लायब्ररीच्या प्रसिद्ध झालेल्या कॅटलॉगवरून पाहून तंजावरहून नक्कल करून आणला असून, तो मराठी अर्थासह छापून प्रसिद्ध केला आहे. हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांनी आज्ञा केल्यावरून त्यांच्या दरबारातील कवि परमानंद याने त्यांच्याच हयातीत तयार केला व तो काशीतील पंडितासमोर प्रथम वाचला गेला, असे त्यात प्रारंभी म्हटले आहे. याशिवाय तंजावर येथील बृहदीश्वराच्या देवळातील शिलालेख आणि जेधे शकावली या दोन लेखातील हकिकतीशी या शिवभारतातील हकिकतीचा चांगलाच मेळ बसत असल्याने ही नवीन समकालीन हकिगत बखरीतीतल हकिकतीपेक्षा अधिक विश्वसनीय आहे; किंबहुना मुसलमानांनी लिहिलेल्या समकालीन ग्रंथातील हकिगतीपाशी तिचा पूर्ण मेळ बसत असल्याने या बाबतीत प्रचलित असलेल्या समजुती

पार बदलून टाकल्या पाहिजेत, असे आम्हास वाटते. ही नवीन हकिकत काय आहे आणि ती अधिक विश्वासार्ह का आहे, याचे सविस्तर विवेचन या लेखात करण्याचे आम्ही योजले आहे.

हे तीन लेख निरनिराळ्या ठिकाणी, निरनिराळ्या व्यक्तींनी पुढे आणलेले असून त्यांच्या खरेपणाविषयी यत्किंचितही शंकेस जागा नाही. आणि ते समकालीन असल्याने त्यांजविषयी जास्त आदर ऐतिहासिक दृष्टीने साहजिकच दाखविला पाहिजे. यातील सर्वांत जुना लेख म्हणजे शिवभारत. याच्या नावाप्रमाणेच यात कवीने महाभारताच्या तऱ्हेवर विस्तृत काव्यमय वर्णन केले आहे. शिवाजी महाराजांच्या राज्यभिषेकाच्या पूर्वी हा ग्रंथ तयार झाला असावा, कारण त्याची हकिगत ह्यात नाही. हा कवी उत्तम संस्कृतज्ञ असून विशाल प्रतिभेचा दिसतो. यातील वर्णने व भाषणे काल्पनिक असली, तरी त्यात इतका तपशील भरला आहे की, कोणताही आधुनिक कवी असली बनावट हकिकत लिहून, शिवाजी महाराजांच्या वेळी व त्यांच्या आज्ञेने ते लिहिले, असे भासवू शकणार नाही. उदाहरणार्थ, लढायांतील वीरांच्या युद्धाची वर्णने अनैतिहासिक महाभारताच्या धर्तीवर कोणीही देऊ शकेल; पण दोन्ही बाजूंकडील योद्ध्यांची नावे मागाहून बनावट करणाऱ्या मनुष्यास खरी देता येणार नाहीत. निरनिराळी भाषणे किंवा राजनीतीवरील व्याख्याने बनावट करिता येतील; ह्यापण वृत्तांची खरी माहिती असल्याशिवाय त्यांचे उल्लेख करिता येणार नाहीत. तेव्हा हा लेख काव्यमय असला, तरी समकालीन लेखकाने लिहिलेल्या वृत्तांइतकी ऐतिहासिक किंमत त्यास निःसंशय दिली पाहिजे. शिवाजी महाराजांच्या दरबारात कवींद्र परमानंद हा राजकवी होता असा उल्लेख, राजापूर येथे सापडलेला व इतिहास–मंडळाचा सातवा वृत्तांत, पान २९५ वर छापलेला एक संस्कृत लेख आहे त्यात आला आहे. ज्याप्रमाणे शहाजी राजाच्या दरबारातील जयराम कवी होता व त्याने शहाजीच्या चरित्रावर लिहिलेले 'राधामाधवचंपू काव्य' प्रसिद्ध झाले आहे,

त्याच प्रमाणे शिवाजी महाराजांच्या दरबारातील कवींद्र परमानंदाने लिहिलेले शिवभारत काव्य मिळणे असंभवनीय नाही; आणि शिवाजी महाराजांचे बंधू व्यंकोजी यांनी तंजावर येथे स्थापिलेल्या राजकुलाच्या संग्रही ते काव्य असणेही साहजिक आहे. या काव्याचा उल्लेख तंजावरच्या लायब्ररीच्या कॅटलॉगमध्ये पूर्वीपासून आहे. हे प्रारंभी सांगितलेच आहे.

हे काव्य सुमारे इ. स. १६७० त लिहिलेले आम्ही मानतो. याचा पुढचा लेख म्हणजे जेधे शकावली. शिवाजीच्या व राजारामाच्या चरित्रांशी अत्यंत संबंध असलेल्या, पुण्याजवळील मावळांत 'कारी' येथे राहणाऱ्या जेधे नामक मराठा कुळात लिहिलेली ही शकावली अत्यंत विश्वसनीय आहे हे सांगावयास नको. यात निरनिराळ्या मितींवर झालेल्या वृत्तांची नोंद केलेली आहे व या नोंदीचा प्रारंभ शके १५४० (इ.स. १६१८) औरंगजेबाचा जन्म या वृत्तापासून केला असून, तिचा शेवट शके १६१९ (इ.स. १६९७) मध्ये मोगलांनी राजारामाने आश्रय केलेल्या जिंजीच्या किल्ल्यास वेढा दिला या वृत्ताने झाला आहे. या नोंदी वेळोवेळी रीतसर केल्या असून जहागिरीतील सरकारी कागदांवरून त्या केल्या असाव्यात. यात शिवाजीच्या जन्माचा उल्लेख ''फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार हस्तनक्षत्र घटि १८ पळे ३१ गंडयोग घटि ५ पळे ७, राजेश्री शिवाजी राजे शिवनेरी किल्ल्यावर जन्मले'' अशा तपशिलाने केला आहे. या तपशिलावरून त्या काळी प्रसिद्ध असलेली किंवा सरकारी रीतीने मिळविलेली शिवाजी महाराजांची पत्रिका लेखकासमोर असावी असे दिसते. या शकावलीतील मित्या (जन्माच्या पाच मित्या यात आहेत) ऐतिहासिक पुराव्यावरून खऱ्या ठरल्या आहेत. तात्पर्य या लेखास समकालीन आणि सरकारी लेखाची किंमत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. ही शकावली प्रथम कै. टिळक यांनी जगापुढे आणली. याहीपेक्षा सरकारी लेख या नात्याने बृहदीश्वर शिलालेखाची किंमत जास्त आहे. हा लेख प्रथम वि. का. राजवाडे यांनी लोकांच्या नजरेस आणिला आणि

तंजावरचे वकील रा. सांबमूर्तिराव बी. एल., यांनी १९०७ इसवीमध्ये तो तंजावर येथे प्रसिद्ध केला. हा शिलालेख १८०३ इसवीमध्ये तंजावरच्या भोसले राजघराण्यातील त्या वेळचे राजे शरीफजी यांच्या आज्ञेने खोदविला गेला. तो महाराजांचे सेक्रेटरी यांनी तयार केला असल्याचे लेखाच्या शेवटी नमूद आहे. तंजावर दरबारातील सरकारी कागदपत्रांवरून तो तयार केला असला पाहिजे. या शिलालेखातील प्रारंभीचा मजकूर शिवभारतात दिलेल्या हकिगतीशी तंतोतंत जुळतो हे पाहून आम्हास आश्चर्य वाटले. दोन्ही लेख एकाच आधारभूत कागदपत्रांवरून तयार केले असतील. बहुधा शिवाजी महाराजांच्या संबंधाचा मजकूर हा शिलालेख लिहिणाऱ्याने खुद्द शिवभारतावरूनच घेतला असेल. तरी सुद्धा या शिलालेखात आणखी पुष्कळ मजकूर अनेक बाबींसंबंधाने असल्याने शिवभारताशिवाय अन्य लेखही या लेखकासमोर असले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, मालोजीच्या पूर्वीच्या बारा पिढ्यांची नावे चार शिलालेखात दिली आहेत. शिवभारतात फक्त मालोजीपासूनच सुरुवात आहे. दुसरे, शिवभारतात इंदापूर येथे आदिलशहाशी झालेल्या लढाईत मालोजी मारला गेला इतकेच वर्णन आहे; पण शिलालेखात मालोजीच्या विरूद्ध सैन्यात कोल्हापूरचा राजा नेता होता अशी आणखी माहिती दिली आहे. या व इतर शिवभारताहून अधिक दिलेल्या माहितीच्या बाबी पाहिल्या असता, शिलालेख लिहिणाराच्या समोर अन्य कागदपत्रेही असावेत असे निःसंशय ठरते.

याशिवाय अजमीरचे सरकारी म्युझियमचे क्युरेटर रावबहादूर गौरीशंकर ओझा यांस सापडलेली जोधपूर राज्यातील प्रसिद्ध चंडू ज्योतिषी घराण्याच्या संग्रहात असलेली शिवाजी महाराजांची पत्रिकाही वरील लेखास अत्यंत मजबुती आणणारी आहे, हे सांगितले पाहिजे. हा पत्रिका–संग्रह फार जुना म्हणजे संवत् १७७७ (१७२० इ.) इतका जुना, संग्रहकर्ता शिवराम याच्या मृत्युपर्यंतच्या असल्याचे ओझा यांनी ७ मार्च १९२६ च्या 'मराठ्यात प्रसिद्ध

केले आहे. शिवरामाचा जन्म शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर पाच वर्षांनीच झाला असून, शिवाजी महाराजानंतर तो ४० वर्षांनी मरण पावला. अर्थात तो त्यांचा समकालीन होता हे नमूद करण्यासारखे आहे.

या चार लेखांच्या वर दिलेल्या वर्णनांवरून व त्यांच्या सरकारी स्वरूपावरून असे साहजिकच अनुमान निघते की, त्यात दिलेली शिवजन्माची मिती व हकिगत बखरीने दिलेल्या मिती व हकिगतीपेक्षा अधिक विश्वसनीय आहे' याशिवाय शिवभारत हा लेख सर्वांत जुना इ.स. १६७० चा आहे. तर सर्व बखरीत जुनी बखर सभासदाची असून ती इ.स. १६९४ मधील आहे, व तीत शिवजन्माची मिती व हकिगत मुळीच दिलेली नाही. पुढील बखरी याच्यानंतर दीडशे वर्षांनी लिहिलेल्या आहेत. तेव्हा लेखांच्या कालाच्या दृष्टीने पाहता शिवभारत व जेधे शकावली यात दिलेली मिती व हकिगत जास्तच विश्वसनीय ठरते. यामुळे प्रश्न एवढाच उरतो की, शिवाजी महाराज व शहाजी राजे यांच्या चरित्रांच्या ऐतिहासिक स्वरूपाशी शिवभारताची हकिगत असंबद्ध आहे की काय ? या प्रश्नाचा विचार करणे म्हणजे शिवभारतात दिलेले व मुसलमानांनी लिहून ठेवलेल्या तवारिखांत आलेले या कालचे ऐतिहासिक वृत्त निश्चित करणे होय. या वृत्ताला धरून ही नवी हकिगत आहे इतकेच नव्हे, तर बखरीत दिलेल्या हकिगतीपेक्षा ती अधिक संभवनीय आहे असे आपल्यास पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. यामुळे हल्ली लोकात मानलेली शिवजन्माची मिती व शिवाजी महाराजांच्या बालपणातील पुष्कळ हकिगत खोटी ठरून त्या आपल्यास सोडून द्याव्या लागतील असे दुर्दैवाने प्राप्त होते; पण त्यास नाइलाज आहे. बखरीतील पुष्कळ गोष्टी लोकांच्या कल्पनेत नवीन उत्पन्न केलेल्या व अतिशयोक्तीच्या प्रेमाने बखरकारांनी नवीन बनविलेल्या असतात हे प्रत्येकास पटण्यासारखे आहे; यामुळे अशा गोष्टी त्याज्य ठरल्या तर त्यात काही आश्चर्य नाही.

शहाजी व जिजाबाई यांचे लग्न

अशा काल्पनिक गोष्टींपैकी पहिली गोष्ट शहाजी व जिजाबाई यांच्या लग्नाची आहे. शहाजीची पहिली बायको जिजाबाई होती एवढेच सभासदाने लिहिले आहे. पण शिवदिग्विजय बखरीत पुष्कळ काल्पनिक गोष्टी व अनावश्यक संस्कृत श्लोकांचे उतारे देऊन असे वर्णन केले आहे की, शहाजीचा बाप मालोजी आणि जिजाबाईचा बाप जाधवराव यांच्यात या लग्नसंबंधाने मोठा तंटा झाला. रंगपंचमीच्या दिवशी या दोघा मुलांस रंग खेळताना पाहून 'हा जोडा चांगला शोभतो' असे जाधवराव म्हणला, तेव्हा हे लग्न ठरले. पण जाधवरावांच्या बायकोने मालोजी आपल्या बरोबरीचा नाही असा विरोध केल्यावरून जाधवराव मुलगी देईना; यामुळे हा तंटा निजामशहापर्यंत गेला, व त्याने मालोजीस पंचहजारी सरदार बनवून कित्येक परगणे जहागीर दिले आणि हे लग्न घडवून आणले असे वर्णन आहे. पुढील बखरीत या गोष्टीत आणखी भर पडली, आणि निजामशहाचे लक्ष वेधण्यासाठी मालोजीने धरणे–स्वरूपाचे कित्येक अत्याचार केले, असे वर्णन आढळते. शिवभारतातील या संबंधाजी हकिगत अगदीच निराळी आहे, आणि ती सरळ व साधी आहे. शहाजी पाच वर्षांचा असता मालोजी वारला व पुढे कित्येक वर्षांनी शहाजी मोठा झाल्यावर जाधवरावाने त्यास योग्य वर समजून आपली मुलगी आनंदाने दिली, अशी शिवभारतातील हकिगत आहे. ती अर्थात जास्त विश्वसनीय आहे. संभाव्यतेचा विचार करिताही शिवदिग्विजयातील हकिगत असंभाव्य दिसते. मालोजी जरी जाधवरावाच्या बरोबरीचा सरदार नव्हता तरी तो विवाहसंबंधास योग्य असा मराठा सरदार होता, यात संशय नाही. त्याची बायको दीपाबाई ही फलटणच्या निंबाळकरांची लेक होती, आणि निंबाळकर जाधवरावांइतकेच मोठे सरदार होते. तेव्हा जाधवरावाच्या बायकोस आपल्या मुलीस दीपाबाईच्या मुलास देण्यास हरकत वाटावी, हे शक्य नाही. दुसरे मालोजी यास 'राजा' ही पदवी होती,

किंबहुना भोसल्यांच्या घराण्यात ही पदवी पूर्वीपासूनच असल्याचे दिसते. मालोजी याचा बाप बाबाजी यास राजे ही पदवी असल्याचा दाखला मिळतो. (राजवाडे खं. १५ यातील लेखांक नंबर ३६७, शके १५१९ मार्गशीर्ष पाहा). या दाखल्यात असे वर्णन आहे की, बाबाजी यास नगर जिल्ह्यातील परगणा पांडे-पेडगाव यातील कसबा पेडगाव हा जहागिरीत होता. (भोसल्यांच्या) राजोपाध्यांयांच्या इतर लेखांवरूनही (खंड सदरलेखांक ३७१; शके १५२८, व लेखांक ३७० पाहा) मालोजीला चांभारगोदे वगैरे आणखी जहागिऱ्या होत्या असे स्पष्ट आहे. तेव्हा मालोजी राजे या वेळी सरदार होते यात शंका नाही. तिसरे, मालोजी धनवान होता हेही निर्विवाद आहे. कारण त्याने शंभुमहादेव टेकडीवर एक मोठा तलाव बांधला; तसेच वेरूळ येथील घृष्णेश्वराचे प्रचंड शिवालय बांधले ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तेव्हा कुलीन, श्रीमंत व सरदार अशा घराण्यातील मुलास मुलगी देण्यास जाधवरावाच्या बायकोने हरकत घेतली, ही गोष्ट संभवनीय दिसत नाही.

शिवाजी महाराजांचा जन्म

दुसरी कल्पित गोष्ट शिवाजी महाराजांच्या जन्माचीच आहे. या बाबीसंबंधाने शिवभारतात दिलेली हकिकत बखरीत दिलेल्या हकिकतीपेक्षा अधिक साधी, संभवनीय आणि तत्कालिन इतिहासाला धरून आहे. सभासदात या वृत्ताजी मिति किंवा स्थळ दिलेले नाही. त्यात फक्त असे म्हटले आहे की, जिजाबाईच्या पोटी शिवाजी जन्मास आला, तेव्हा शहाजीस स्वप्नात येऊन श्री शंभू म्हणाले, ''मीच जन्मास आलो आहे. प्रख्यात कृत्ये करावयाची आहेत. बारा वर्षे मुलास जवळ ठेवणे, पुढे जाईल तिकडे जाऊ देणे, आटोप न करणे.'' पण ही साधी हकिकत पुढे अतिशयोक्तीने वाढून शिवदिग्विजयात तपशीलवार हकिकत दिली आहे, ती अशी :- ''मोगलांशी युद्धात हार येऊन तोतया सुलतान व बेगम यांस त्यांच्या स्वाधीन करून

शहाजी विजापूरच्या नोकरीत शिरला तेव्हा त्यास पूर्वीची जहागीर व आणखी कित्येक गावे मिळाली. या वेळी (म्हणजे शके १५४८ त) जिजाबाईस बरोबर नेता येईना. ती गर्भार असल्यामुळे तिला शिवनेरीच्या किल्ल्यावर दादोजी कोंडदेवापाशी ठेवले. त्याच्या मदतीस आणखी तीन विश्वासू कारकून बाळकृष्ण हणमंते, शंकराजी नीळकंठ आणि रघुनाथ बल्लाळ यास पाठविले.'' जिजाबाई शिवाजीच्या जन्माच्या वेळी शिवनेरी किल्ल्यावर कशी होती हे दाखविण्याची मुख्य अडचण आहे. ती या बखरकाराने अशा अनैतिहासिक रीतीने दूर केली. त्याच्या मते शिवनेरीचा किल्ला या वेळी शहाजीच्या ताब्यात होता. तेथे दादाजी कोंडदेव त्याच्यातर्फे किल्लेदार होता; आणि हे वृत्त निजामशाही वाचविण्याकरिता मोगलांशी शहाजीने शेवटचे युद्ध केले त्यानंतर घडले. पण हे म्हणणे इतिहासाला व्युत्क्रमरीतीने मांडणे आहे. कारण त्याच्या मते शिवाजीचा जन्म १६२७ इसवीत झाला असल्याने त्याच्यापूर्वी हे युद्ध न होता वास्तविक शिवजन्मानंतर कित्येक वर्षांनी म्हणजे १६३६ त झाले. १६३६ त शिवनेरीचा किल्ला शहाजीच्या ताब्यात होता हे खरे. कारण मोगल व आदिलशहा यांमध्ये जो तह झाला त्यात एक कलम असे आहे की, जोपर्यंत शहाजी जुन्नर, त्रिंबक व इतर किल्ले त्याच्या ताब्यात असलेले मोगलांच्या स्वाधीन करणार नाही, तोपर्यंत शहाजीस विजापूरच्या नोकरीत घेऊ नये (किन्केड व पारसनीस भा. १ पा. १२२ वर हा तह दिला आहे). पण शिवाजीचा जन्म जेव्हा झाला-मग तो १६२७ त असो किंवा १६३० त असो, तेव्हा जुन्नर व तेथील किल्ला शिवनेरी शहाजीच्या ताब्यात नव्हता, आणि निजामशाहीचे राज्य त्या वेळी शाबूत होते.

यानंतरच्या सर्व बखरी या व्यत्यस्त केलेल्या वृत्ताचीच री ओढतात. ९६ कलमी बखर शके १७०२ म्हणजे इ. स. १७८० त लिहिलेली असून त्यात हीच हकिकत आणखी वेडसर भर घालून दिलेली आहे. त्याचा सारांश असा की, शहाजी माहुलीहून रात्री जाधवरावांच्या फौजेची फळी

फोडून पळाला, आणि विजापुराकडे आपली गर्भवती स्त्री जिजाबाई आणि पुत्र संभाजी यांसह चालला. त्या वेळी जाधवरावाने पाठलाग केला. जिजाबाई गर्भार अधिक दिवसांची असल्याने पळाबरोबर चालेना, तेव्हा शहाजीने 'तुझा बाप माझ्या पाठीस लागला आहे, असे म्हणून तिला निर्दयतेने टाकून दिले. लखुजी जाधवाच्या ती हाती पडली तेव्हा मुसलमानांपासून तिचा बचाव करा असे लोकांनी त्यास समजविल्याने शहाजीच्या ताब्यात असलेल्या शिवनेरी किल्ल्यावर तिला जाधवाने पोहोचविले. ''तेथे शके १५४९ क्षयसंवत्सर वैशाख शुद्ध ५ सोमवार या दिवशी महाराज जन्मास आले.''

राजवाडे बखर (श. १७०४ स. १७८२ मध्ये सवाई माधवरावांकरिता लिहिलेली) हीच वेडसर हकिकत देते. मल्हारराव चिटणीस याने लिहिलेल्या सप्तप्रकरणात्मक शिवचरित्रातही हीच चुकीची हकिकत असून शहाजी विजापुराकडे माहुली सोडून पळत जात असता जाधवरावाने पाठलाग केला असे म्हणून हे वृत्त १५४८ शके (१६२६ इसवी). मध्ये घातले आहे; पण यात शहाजीस भर्त्याच्या नात्याच्या कर्तव्यास जागृत ठेवून अधिक सदय दाखविले आहे. कारण त्याने स्वत:च आपल्या गर्भार बायकोस शिवनेरी किल्ल्यावर चार मंत्री बरोबर देऊन (बाळकृष्ण हणमंते, शंकरजी नीलकंठ, सोनाजीपंत आणि रघुनाथ बल्लाळ कोरडे) सुरक्षिततेसाठी ठेविले असे वर्णन करून, शिवनेरी किल्ल्यावर **शके १५४९ प्रभव संवत्सर वैशाख शुद्ध २** गुरुवार या दिवशी शिवाजीचा जन्म झाला असे सांगितले आहे. मराठी साम्राज्याची छोटी बखर शके १७३९ (इ. १८१७) यात लिहिलेली, जिजाबाईस नवऱ्याने निर्दयतेने टाकले हीच हकिकत देत, व प्रतिनिधि बखर श. १७६५ इ.स. १८४४ यात लिहिलेली असून तिचेही हेच सांगणे आहे.

शिवप्रताप श. १७७१ म्हणजे इ.स. १८२९ मध्ये लिहिलेला याहूनही अधिक असंभवनीय पण काव्ययुक्त वृत्तांत देतो. त्यात शहाजी माहुलीहून पळाल्याचा वृत्तांत नाही. पण जाधवराव व मलिकंबरचा पराभव झाला.

त्याचा साथीदार शहाजी याचा जाधवरावाने पाठलाग केला. जिजाबाई गर्भार असून पळाबरोबर आहे असे जाधवरावास माहीत झाल्याने त्याने फक्त शहाजीचाच पाठलाग करण्याचा हुकूम दिला. पुढे बापलेकीची गाठ पडली तेव्हा आपण दोघे असे शत्रू झालो या दुर्दैवाबद्दल दोघांनी शोक केला, व जिजाबाईच्या विनंतीवरून जाधवरावाने तिला शिवनेरी किल्ल्यावर पोहोचवले. अशी ही चमत्कारिक हकिकत आहे. शेवटची बखर म्हणजे शेडगावकराची ती शके १७७६ इसवी १८५४ यात लिहिलेली असून तीत वेळ व वृत्त यांची केवळ गल्लत केलेली आहे. जाधवरावाने बादशाही बेगम व तिचा मुलगा यांस आपल्या कबजात घेऊन दौलताबादेस येऊन त्यांच्या नावाने राज्य चालविले पण शेवटी त्याने व इतर प्रधानांनी निजामशाहीचा नाश करण्याची मसलत करून औरंगजेबास बोलविले आणि त्याच्या स्वाधीन राज्य केले. शहाजीवर महमदशहाची मर्जी होती. तो १५४९ त त्याच्याकडे होता. त्याची बायको शिवनेरी किल्ल्यावर होती. तेथे शिवाजी **शके १५४९ प्रभव संवत्सर वैशाख शु. ३ शनिवार रोहिणी नक्षत्र व कर्क लग्न** या समयावर जन्मला. शिवाजी सातव्या महिन्यात जन्मला ''कारण खुद्द शंभू जन्मास आल्याने ते फार दिवस उदरात राहिले नाहीत.''

वर निरनिराळ्या बखरीतून जे उतारे दिले आहेत त्यावरून असे स्पष्ट दिसते की त्यात दिलेली वृत्ते व त्यांच्या मित्या ह्यात अत्यंत गोंधळ केलेला आहे. जिजाबाई शिवनेरीवर कशी होती याचे खरे कारण बखरकारांस दाखविता आले नाही. शिवभारतात या वृत्ताची जी हकिकत दिली आहे ती त्या कालाच्या इतिहासास धरून आहे, व ती सरळ व संभवनीय आहे. ती अशी :- 'अंबराचा पुत्र फतेखां याशी काही बेबनाव होऊन शहाजीने निजामशहाची नोकरी सोडली आणि तो आदिलशहाकडे गेला. पण निजामशाहीवर मोगलांनी हल्ला केल्यामुळे त्यास फत्तेखानाने परत बोलाविले. या वेळी शिवनेरी किल्ल्यावर निजामशाहीचा एक विश्वासू नोकर विश्वासराव

अधिकारी होता. त्याने आपली मुलगी शहाजीचा पुत्र संभाजी यास दिली. हे लग्न किल्ल्यावर झाले. नंतर आपली गर्भार बायको किल्ल्यावर ठेऊन मोगलांतर्फे लढणाऱ्या दर्याखानावर स्वारी करण्यास शहाजी गेला. ही गोष्ट शके १५५१ फाल्गुन किंवा माघ (इ.स. १६३० फेब्रुवारी) यात घडली. शहाजी गेल्यानंतर शिवनेरी किल्ल्यात शिवाजीचा जन्म फाल्गुन वद्य तृतीयेस झाला. निजामशाहीचा अंत यानंतर बऱ्याच कालाने झाला, तेव्हा शहाजीने जुन्नर शिवनेरीसह आपल्या ताब्यात घेऊन स्वत:करिता पण वरकरणी निजामशाहीच्या एका अल्पवयी वारसाच्या नावाने पुन: राज्याची स्थापना केली. या वेळी ९६ कुळीचे मराठे सरदार त्यास मिळाले (निजामशाहीकरिता). या राज्यासाठी शहाजी मोगलांशी तीन वर्षे लढला. पण शेवटी श्रीशंभूने स्वप्नात आज्ञा केल्यावरून त्याने हा प्रयत्न सोडून दिला. सन १८०३ मध्ये खोदलेल्या बृहदीश्वरशिलालेखातहि अशीच हकिगत दिली आहे. अर्थात ही एक नवीन बनविलेली गोष्ट नाही हे नि:संशय आहे; सन १८०३ इतकी ती खात्रीने जुनी आहे, आणि इ.स. १६७० शिवभारताचा लेखनकाल इतकीही ती जुनी असावी. मुसलमानी इतिहासकारांनी समकालीन लेखात लिहून ठेवलेल्या एकंदर वृत्तांताशी ती कशी जुळते हे आता आपण पाहू.

मराठी व मुसलमानी सर्व लेखकांच्या लिहिण्यावरून शहाजी शेवटचा व कायमचा विजापूरचा नोकर शके १५५८ (स. १६३६) यात झाला. (सरकार-मॉडर्न रिव्ह्यू, १९१७ पान २१७). शहाजी स्वतंत्रतेकरिता तीन वर्षे लढत होता असे शिवभारतात म्हटले आहे, आणि सरकारनेही वरील लेखात शहाजीने मूर्तिजा निजामशहा गादीवर बसविला याचा काळ हाच म्हणजे सप्टेंबर १६३३ दिला आहे. शहाजीने शेवटी इ.स. १६३६ त या मूर्तिजास माहुली येथे मोगलांच्या स्वाधीन केले. (स्वप्नात शंभूने सांगितल्यावरून नव्हे तर) माहुलीच्या किल्ल्यास मोगलांच्या वेढ्याचा जोर झाला आणि निजामशाही बेगम-मूर्तिजाची आई- हिने त्यास सोडले म्हणून

मूर्तिजास स्वाधीन केले हे प्रसिद्ध आहे. हा शहाजीचा लढा (१६३३ पासून१६३६ पर्यंत चाललेला) शिवाजीच्या जन्मापूर्वी झाला असे बखरकार सांगतात, आणि शिवाजीच्या जन्माची मिती १६२७ इ. स. देतात. अर्थात सर्व वृत्तांताचा ते गोंधळ करितात. याशिवाय १६३६ त झालेल्या वेढ्याच्या वेळी ते चुकीने जाधवरावांचे नाव आणितात. पण जाधवराव यापूर्वीच म्हणजे १६३० इसवीच्या मध्यास मारला गेला होता (सरकार). शिवभारतामध्ये जाधवरावाचा खून योग्य वेळी म्हणजे शिवाजीच्या जन्मानंतर सांगितलेला आहे. या वेळी शहाजी आणि जाधवराव दोघेही निजामशाहीच्या नोकरीत तिच्या बचावासाठी आले होते. जेधे शकावलीत जाधवरावाचा खून शके १५५१ तील शिवाजीच्या जन्माच्या पूर्वी सांगितलेला दिसतो. पण ही नोंद श. १५५१ फाल्गुनातील शिवाजीच्या नोंदीनंतर केलेली आहे. अर्थात तिची मिती श्रावण असल्याने ती पुढील म्हणजे १५५२ शकातील मानली पाहिजे. म्हणजे हा खून मुसलमानी आधारावरून सरकारने ठरविल्याप्रमाणे इ.स. १६३० च्या मध्यावर पडतो. या वर्षीचा (म्हणजे श. १५५२ चा) दुष्काळ जेधे शकावली आणि शिवभारत या दोहोतही सांगितला आहे.

आता १६३० च्या मध्याच्या पूर्वीचा म्हणजे शिवजन्माच्या अगोदरचा वृत्तांत क्रम शिवभारतात योग्य रीतीने कसा वर्णिला आहे हे आपण पाहू. यात प्रथम मलिकंबरचा मृत्यू सांगितला आहे. नंतर इब्राहिम आदिलशहा याचा मृत्यू व त्याचा पुत्र महंमद आदिलशहा याचे राज्यारोहण सांगितले आहे. आपल्यास निश्चय आहे की, या गोष्टी इ.स. १६२६ व १६२७ त घडल्या. (ग्रॅन्टडफची नवीन आवृत्ती भाग १ पान ७९ वरील टिप्पणीत आदिलशहाचा मृत्यू विजापूर येथील एका शिलालेखावरून १६२७ इ. निश्चित होतो). १६२७ पासून १६३६त निजामशाही पडली तेथपर्यंत, जाधवराव व शहाजी दोघेही दोनतीनदा निजामशाहीच्या नोकरीतून गेले व परत आले. पण जाधवराव मोगलांतर्फे लढत असता १६२७ इसवीत शहाजीवर हल्ला

करील असा प्रसंग दिसत नाही. शहाजीने या दरम्यान निजामशाहीची नोकरी सोडली; पण मोगलांनी तिच्यावर हल्ला केला तेव्हा तो परत आला असे शिवभारत म्हणते. मुसलमानी हकिगतीवरूनही १६२७ आणि १६३० च्या दरम्यान मोगलांनी दौलताबादेवर हल्ला केला हे स्पष्ट आहे; पण या वेळीसुद्धा जाधवराव आणि शहाजी यांची लढाई झाल्याचा प्रसंग दिसत नाही. शिवाजीच्या जन्माच्या वेळी शहाजी मोगलांच्या दर्याखानावर चालून गेला होता असे शिवभारतात म्हटले आहे. मोगली सरदाराचे हेच नाव मुसलमानी तवारिखात दिलेले असून याचे नाव शिवभारतात बरोबर दिलेले आहे, यावरून शिवभारतातील हकिगत खरी असल्याबद्दल खात्री पटते. मुसलमानी आधारांवरून सरकार म्हणतो, ''१६२८ इसवीत अंबरपुत्र फत्तेखान याने विश्वासघात करून, शहाजीस एक शिलेदाराचे पथक बरोबर देऊन पूर्व खानदेशामध्ये हल्ला करण्यास पाठविले आणि दौलताबादेवर स्वारी करणाऱ्या मोगलांच्या पिछाडीस दंगल उठविण्यास सांगितले. पण तेथील बादशाही सरदार दर्याखान रूहेला याची तेथे एक मोठी जहागीर होती; त्याने या लुटाऱ्यांवर हल्ला करणे असंभवनीय नाही. कारण मोगलांच्या कारस्थानात सामील असलेला हमीदखां याच्या चिथावणीवरून निजामशहाने विश्वासघाताने फत्तेखान यास कैद केली ही हकिगत यानंतर झाली म्हणजे १६३० च्या प्रारंभी झाली असे आपल्यास माहीत पडते. (सदर-सरकार).

यानंतर हमीदखानाने लखुजी जाधवरावाचा खून केला आणि त्यामुळे शहाजीस अविश्वास उत्पन्न होऊन तो आपल्या पुण्याच्या जहागिरीस, रस्त्यात लूट करीत व आदिलशहाचा काही मुलूख ताब्यात घेत, निघून गेला. (सदर-सरकार आणि बुसीर सलातीन). शहाजीने काही वेळ जुन्नरचा अधिकारी विश्वासराव याचा आश्रय घेतला आणि मग जुन्नर व संगमनेरपासून अहमदनगरपर्यंतचा मुलूख आपल्या स्वत:करिता ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. (बु.स). या नंतर निजामशहाने १६३१ त फत्तेखानास कैदेतून मुक्त

केले. या दरम्यान शहाजीने मोगलांकडे जाऊन त्यांची नोकरी धरली. (सप्टेंबर १६३० सरकार). मोगलांनी त्यास जुन्नर जिंकून नाशिकास ठाणे देण्याविषयी सांगितले. त्यास त्यांनी आणखी फत्तेखानाची जहागीर दिली. परंतु बादशहाने ती फत्तेखानास परत देण्याविषयी हुकूम केला, तेव्हा शहाजीने मोगलांस पुन: सोडून दिले. फत्तेखानाने यानंतर निजामशहाचा खून केला आणि एक नामधारी मूल गादीवर बसविले. शहाजीने तेव्हा नाशिक, जुन्नर आणि संगमनेर व कोकणचा काही हिस्सा दुसऱ्या एका नामधारी सुलतानाच्या नावाने कबजात घेतला व दौलताबादेवर तो चालून गेला. विजापुरी सैन्यही फत्तेखानावर चालून आले होते. शेवटी मोगलांनी दौलताबादेवर उत्तरेकडून हल्ला करून ते कबजात घेतले आणि नामधारी निजामशहास कैद करून दिल्लीस पाठविले व फत्तेखानास एक जहागीर देऊन निजामशाहीचा मुलूख आपल्या व विजापूरकरांच्या दरम्यान वाटून घेतला. याप्रमाणे निजामशाही राज्य १६३३ इसवीत नष्ट झाले. या राज्याच्या नाशाबद्दल शिवभारतात दु:खोद्गार काढलेले आहेत आणि त्याची कारणेही तपशीलवार दिली आहेत.

फेब्रुवारी 1630

मुसलमानी लेखांवरून सरकारने दिलेला वरील संक्षिप्त इतिहास ध्यानात घेता शिवाजीचा जन्म फेब्रुवारी १६३० मध्ये शिवनेरीवर झाला ही गोष्ट असंबद्ध दिसत नाही. किंबहुना त्या इतिहासाशी ती पूर्ण जुळती आहे. आता ही गोष्ट व बखरकारांची गोष्ट संभवनीयतेच्या मुशीत सुलाखून पाहू. इतिहासाच्या वृत्तातील बखरकारांनी केलेला घोटाळा बाजूस ठेवला तरी आणि माहुली सन १६३६ त पडली त्यानंतर, सन १६२७ त शिवाजीचा जन्म झाला हा घोटाळा, किंवा जाधवराव १६२६ पासून म्हणजे अंबरच्या मरणापासून मोगलांकडे गेला तेव्हा शहाजीशी त्याचे युद्ध झाले हिही कथा मान्य करून

आपण संभवनीयतेचा विचार करू. प्रथम गोष्ट असंभवनीय ही की, शहाजीबरोबर लढाऊ स्वारीत त्याची गर्भार बायको होती. त्याचे राहण्याचे ठिकाण पुणे, वेरूळ, दौलताबाद किंवा पेडगाव मानता येईल. शहाजीच्या किंवा शिवाजीच्यावेळी मराठे आपल्या बायका लढाईच्या स्वाऱ्यांवर नेत नसत. ही चाल सदाशिवराव भाऊ व नानासाहेब पेशवे यांनी मोगल बादशाही डौलाचे अनुकरण करून प्रथम सुरू केली. शिवनेरीच्याही उत्तरेकडील प्रांतात– पुण्यापासून दूर असलेल्या देशात स्वारी करताना शहाजीची बायको त्याच्याबरोबर असणे संभवनीय नाही. आणि गर्भार बायको जास्त दिवस गेलले असता बरोबर असणे मुळीच संभवनीय नाही. दुसरे, यदाकदाचित होती असे जरी मानले, तरी तिला तो निर्दयतेने टाकून देईल, हे संभवनीय नाही. शहाजी–जिजाबाईचा संबंध प्रेमाचा होता असे शिवभारतात सांगितले आहे. हल्ली साधारण समजूत आहे त्याप्रमाणे त्यांच्यात वितुष्ट नव्हते. तेव्हा १६२७ त जुन्नरच्या उत्तरेकडील एका स्वारीत शहाजीबरोबर त्याची गर्भार बायको असणे किंवा त्याने तीस टाकून देणे संभवनीय नाही. शिवाय त्यास तिच्या सुरक्षिततेचा स्वत: बंदोबस्त करिता आला असता. बखरीतील शिवजन्माच्या या हकिगतीपेक्षा शिवभारतातील हकिकत जास्त संभवनीय आहे. १६२९ त निजामशाहीच्या नोकरीत शहाजी परत आला तेव्हा निजामशाहीतर्फे शिवनेरी किल्ल्याचा अधिकारी विश्वासराव याने आपली मुलगी शहाजीच्या मुलास देऊ केली. या दोन घराण्यांचे विवाहसंबंध जुने होते. शहाजीचा भाऊ शरीफजी याची बायको विश्वासराव घराण्यातील होती. शहाजीचा मुलगा संभाजी याचे लग्न शिवनेरी किल्ल्यावर मार्गशीर्ष म्हणजे डिसेंबर १६२९ किंवा माघ, जानेवारी १६३० त झाले. शहाजीची बायको गर्भार होती तरी या लग्नासाठी येणे योग्यच होते. लग्न झाल्यावर बायकोला बाळंतपणासाठी तेथेच ठेवून शहाजी दर्याखानावर स्वारी करण्यास गेला, ही हकिकत सरळ व अधिक संभवनीय आहे.

संभाजीचे वय या वेळी लहान होते अशी शंका कदाचित उपस्थित होईल. बृहदीश्वर शिलालेखात संभाजीचा जन्म शके १६४७ चा दिला आहे. शिवभारतात कोणता ते दिले नाही. या वेळी शहाजी विजापूरच्या नोकरीत होता, कारण संभाजीच्या जन्माचे ठिकाण विजापूर बृहदीश्वरलेखात दिले आहे. बृहदीश्वरलेखाची माहिती चुकीची नाही. कारण श. १५४७ म्हणजे इ. १६२६ त शहाजी विजापुराच्या नोकरीत होता. सरकारने बहुधा बखरीवरून संभाजीचा जन्मकाळ इ. १६२३ दिला आहे. शिवभारतात असे सांगितले आहे की, शहाजीस जिजाबाईपासून सहा पुत्र झाले, पैकी संभाजी व शिवाजी हे मोठे होऊन वंशधर झाले; पण शिवाजी शेवटचा होता असे येथे म्हटलेले नाही. बृहदीश्वर लेखात मात्र तसे म्हटलेले आहे, पण ते चूक दिसते. संभाजीचा जन्म १५४७ आणि शिवाजीचा फाल्गुन १५५१, यात ४ वर्षांचे अंतर आहे. अर्थात् संभाजीनंतरचा पाचवा मुलगा ४ वर्षांनी झाला असे म्हणावे लागते. साधारणपणे दोन वर्षे दोन मुलांच्या जन्मामध्ये जातात. मूल मेले तर एक वर्षानेही दुसरे मूल होते हे खरे आहे; पण सर्वच मुले दोन तीन महिन्यांचीच मेली असे मानावे लागते. तेव्हा निदान पाच वर्षे दोघांच्या जन्मात गेली असली पाहिजेत. यासाठी शिवाजीस आम्ही चौथा मुलगा समजतो, आणि त्यानंतर शहाजीस आणखी दोन मुलगे झाले असावे. अशा दृष्टीने पाहाता व शिवभारतास मुख्य मानतां शिवाजीच्या पूर्वी सहा वर्षे संभाजी जन्मला असे धरले, तर त्याचा जन्मशक १५४५ म्हणजे इ. १६२३ मानता येईल. अर्थात शिवाजी–जन्मसमयी संभाजीचे वय ६ वर्षांचे असावे. बृहदीश्वरातील मिती खरी मानली, तर तो ४ वर्षाचा असावा. तेव्हा इतक्या लौकर त्यांचे लग्न कसे झाले ही शंका उपस्थित होते. पण मराठ्यात पूर्वी व हल्लीही किती लवकर लग्ने होत व होतात याचा विचार केला असता, संभाजीचे लग्न चौथ्यापासून सातव्या वर्षांपर्यंत झाले यात आश्चर्य मुळीच नाही.

बाराव्या वर्षी पुणे

यानंतर आपण तिसऱ्या एका वृत्ताकडे वळून शिवभारतातील हकिगत तत्कालीन लेखांशी जुळती आहे किंवा नाही याचा विचार करू. बंगलोरहून शिवाजीस बाराव्या वर्षी शहाजीने पुण्याच्या जहागिरीवर स्वतंत्र मालक करून पाठविले, असे शिवभारतात वर्णन आहे. सर्व बखरकारांचेही तेच म्हणणे आहे. शंभूने शहाजीस स्वप्नात सांगितले की, ''बारा वर्षे शिवाजीस आपले जवळ ठेवणे, पुढे जाईल तिकडे जाऊ देणे.'' असे सभासदाने म्हटले आहे. शके १५५१ त शिवाजीचा जन्म मानला, तर ही गोष्ट १५६३ शकात पडते आणि १५४९ त जन्म धरला, तर शके १५६१ त शिवाजीस पुण्यास पाठविले असे होते. तत्कालीन लेखात किंवा बखरीत शिवाजीस दादोजी कोंडदेवाबरोबर पुण्यास पाठविल्याचा शक दिलेला नाही. पण दोन गोष्टी समकालीन लेखात मिळतात, त्या अशा–राजवाडे खंड १५ यात लेखांक ४३७ वर एक ब्रह्यांची सनद आहे, ती अश्विन शके १५६१ ची आहे आणि तीवर शिवाजीची प्रसिद्ध मुद्रा जी शेवटपर्यंत त्याने वापरली तीच म्हणजे ''प्रतिपश्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुविश्वंवन्दिता । शाहसुनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ।।'' आहे. अर्थात या वेळी पुण्याच्या जहागिरीचा मालक शिवाजी झाला होता हे स्पष्ट आहे. तेव्हा अश्विनापूर्वी शिवाजी श. १५६१ त पुण्यात पाठविला गेला असावा असे ठरते. पण नव्या जन्ममितिप्रमाणे या शकात तो दहा वर्षांचा होता तेव्हा १२ वर्षांचा असता शिवाजीस पुण्यास पाठविले असे शिवभारतात म्हटले आहे ते कसे ?

या प्रश्नाचे उत्तर दोन तऱ्हेने देता येईल. शिवभारत ''यदा वर्ष द्वादशं प्रत्यपद्यत'' असे जे म्हटले आहे ते सामान्य जनरूढीप्रमाणे म्हटले आहे. आपल्यात मुलगा वयात येण्याची मर्यादा पाश्चात्त्यापेक्षा पुष्कळ कमी वयाची आहे. पाश्चात्त्य देशात २१ वर्षे मानतात. हिंदुस्थानात कायद्याने १८ ठरविली आहे. पण आमचे लोक १६ वर्षे मानतात. ''प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्'' हा आमचा सिद्धांत आहे. याच वयोमानाप्रमाणे मुलगा चळवळ करण्यास समर्थ होण्याचे वय १२ वर्षे आपल्याकडे मानले जाते. एखादा म्हातारा मोठा चळवळ्या असला, तर ''त्यास जणो बारावे वर्ष लागले आहे'' असे आपण म्हणतो. कामकाज आटोपण्याइतकी बुद्धी व ताकत मुलास बाराव्या वर्षी साधारणपणे आपण मानतो, आणि चार वर्षे दुसऱ्याच्या देखरेखीखाली गेली म्हणजे मुलगा पूर्ण अखत्यार चालविण्यास समर्थ झाला असे समजतो. ही वये अगदी निश्चित नसून प्रत्येक मुलाच्या संबंधाने कमी जास्ती होतील, पण साधारण समजुतीने ती १२ व १६ ठरली आहेत. अशा सामान्य समजुतीचा उल्लेख बाराव्या वर्षी शिवाजीस स्वतंत्र कारभार पाहाण्यास पाठविले या उक्तीत आहे. मग शिवाजी त्या वेळी विशेष चलाख असल्याने दहाव्या वर्षीच पाठविला गेला असेल यात विरोध नाही.

दुसरे उत्तर, रा. द. वि. आपटे यांनी दिल्याप्रमाणेच, ब्रह्याच्या सनदेवरून त्या वेळीच शिवाजीस पुण्यास पाठविले असे निश्चयाने म्हणता येत नाही. शिवाजीस पुण्यास स्वतंत्र जहागीर संभाजीपासून वाटा करून वेगळी द्यावी असा शहाजीचा बेत पूर्वीपासून दिसतो. द .वि. आपट्यांनी 'मोरो विठ्ठल होनप' यांचा एक लेख शके १६०० चा आपल्या ''इतिहासमंजरीत'' छापला आहे. त्यात कर्यात मावळची पूर्वीची हकिगत वर्णिली आहे ती अशी :– ''परगणा मजकूर महाराजांस (शहाजीस) निजामशाहीनं दिला. त्यांच्या कारकिर्दीत निजामशाही बुडाली. नंतर मोकासा आदिलशाहीकडून महाराजास (शहाजीस) मिळाला आणि महाराजसाहेबी कर्यात मावळ साहेबास (शिवाजीस) आणि सांडस खुर्द मंबाजीस आपल्यातर्फे मोकासा दिला.'' निजामशाही बुडून शहाजी आदिलशाहीत इ.स. १६३६ त आला, त्यावेळी त्यास ही पूर्वीचीच जाहगीर आदिलशाहीकडून मिळाली, तेव्हा शहाजीनं शिवाजीस कर्यातचा पोट मोकसदार केले. अर्थात त्यावेळी शिवाजीचे वय

सहाच वर्षाचे होते, व तो पुणे येथे राहात नसून बापाबरोबर विजापूर, बंगलोर वगैरे ठिकाणी राहात असे. या उद्देशास अनुसरून शिवाजीस श. १५६१ म्हणजे इ.स. १६३९ त पुणे जहागीर, सरकारच्या म्हणजे विजापूरच्या कागदी शहाजीने लावून दिली असली पाहिजे. तदनुसार त्या वेळी पेशवा वगैरे अधिकारी व एक निराळा शिक्काही शिवाजीच्या नावे करून दिला गेला असला पाहिजे. तात्पर्य ब्रह्माच्या सनदेवरून श. १५६१ त शिवाजी पुण्याचा स्वतंत्र जहागीरदार झाला हे निर्विवाद होते, तरी त्यावेळीच त्यास पुण्यास पाठविले असे निश्चित होत नाही. दोन वर्षांनी पुढे १२ वर्षांचा तो झाला तेव्हा तो काम आटोपण्यास योग्य आहे असे पाहून त्यास श. १५६३ (इ. १६४१) त शहाजीने जे स्वराज्यस्थापनेचे कार्य आपण करणार होतो परंतु करू शकलो नाही ते करण्यास समर्थ समजून, त्याचा आपल्यास दोष न यावा अशा हेतूने त्यास पुण्याला पाठवून दिले, असे म्हणता येते. तात्पर्य, शिवभारताची जन्ममिती व हकिगत इतिहासाशी संगत व संभवनीय असून त्यास अद्याप सापडलेल्या कोणत्याही तत्कालीन लेखाचा विरोध येत नाही.

आता असे कोणी म्हणेल की, ही नवीन शिवजन्माची मिती उच्च ग्रह येतील अशी मुद्दाम मागाहून बनविली असावी, तर तेही म्हणणे टिकत नाही कारण ''ततो ग्रहै: पञ्चभिरुच्चसंस्थै:'' या कालिदासाने रघुविषयी वर्णिलेल्या मोठ्या विभूतीच्या जन्माच्या ठराविक पाच ग्रह उच्च असल्याच्या कल्पनेचा बाणावरही परिणाम झालेला दिसतो, आणि 'सर्वेषूच्चस्थानस्थितेषु भेजे जन्म' असे हर्षचरितात त्याने हर्षाविषयी म्हटले आहे. शिवभारतातही तसेच कवीने म्हटलेले आहे. कवीचा हा सांप्रदायच पडलेला दिसतो. पण हर्षाच्या कुंडलीत एकच उच्च ग्रह आहे हे बाणानेच दिलेल्या हर्षाच्या जन्माच्या मितीवरून आम्ही कुंडली तयार करवून निश्चित केले आहे (मध्ययुगीन भा. १ पा. २९). आणि शिवभारताच्या मितीवरून म्हणजे जेधे शकावलीच्या मितीवरून तयार केलेली व जोधपूरच्या चण्डू ज्योतिष्याच्या संग्रहात

सापडलेल्या शिवाजीची कुंडली एकच असून त्यातही एकच उच्च ग्रह आहे. कित्येकांस अशीही शंका येते की, अनुष्ठान वगैरे आपत्ती टाळण्याकरिता मोठ्या लोकांच्या जन्ममित्या खोट्या प्रचलित करण्याचा प्रघात असे. पण हा आक्षेप घेणारे लोक हे विसरतात की, अनुष्ठानशास्त्राचा (जारणमारणादिकाचा) असा सिद्धांत आहे की, हे प्रयोग राजावर चालत नाहीत. असे नसते तर ते इंग्रजांवरही चालते व चालविले जाते. तेव्हा अशा भीतीने शिवाजी महाराजांच्या अनुज्ञेनं तयार झालेल्या शिवभारतात खोटी जन्ममिती प्रसिद्ध केली असेल असे संभवत नाही. किंबहुना याच समजुतीमुळे राजे लोकांच्या जन्मानंतर उत्सव व दरबार बिनधोक खऱ्या जन्ममितीवर पूर्वी होत असत व हल्ली होतात. शिवाजीमहाराजांच्या जन्मगाठीच्या दरबाराचा उल्लेख एखाद्या तत्कालीन लेखात सापडला म्हणजे हा जन्ममितीचा वाद नि:संदेह तुटेल. पण तोपर्यंत शिवभारतात दिलेली जन्मतिथी जेधे शकावली, बृहदीश्वर लेख आणि जोधपूर येथे मिळालेली जन्मकुंडली यातही दिलेली असल्याने मान्य केली पाहिजे. विशेषत: वर सांगितल्याप्रमाणे शिवजन्माची शिवभारतात दिलेली हकिगत त्यावेळच्या इतिहासाशी मिळती असून बखरकारांनी दिलेली हकिगत अत्यंत व्यत्यस्त व असंभवनीय आहे, व इतिहासाच्या त्या वेळच्या ओघाशीही ती जुळत नाही, हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

खरी हकिगत

वरील विवेचनावरून व शिवभारतावरून शिवाजी महाराजांच्या जन्माची व बाळपणाची खरी हकिगत थोडक्यात अशी आहे. बाबाजीराजे भोसले पंडिपेडगावचे जहागीरदार असून त्यांचा पुत्र मालोजी राजे निजामशहाच्या नोकरीत अनेक शूरत्वाची कामे केल्याने पुणे वगैरे परगण्याचे जाहगीरदार झाले. त्यांना बऱ्याच काळापर्यंत पुत्र नव्हता. त्यांनी शंभुमहादेव टेकडीवर

तलाव बांधला आणि वेरूळचे घृष्णेश्वराचे देऊळ बांधले. त्यास पुढे एका फकिराच्या प्रसादाने दोन पुत्र झाले व त्यास त्या फकिराची नावे शहाजी व शरीफजी ठेविली.शहाजी पाच वर्षाचा असता आदिलशाहीशी झालेल्या कोल्हापूरचा एक मराठा सरदार त्यातर्फे नेता असलेल्या, इंदापूरच्या लढाईत मालोजी कामास आला. तेव्हा त्याची बायको निंबाळकरांची लेक दीपाबाई इचे सांत्वन त्याचा भाऊ विठोजी याने करून लहान मुलांचे त्याने पालण केले. शहाजी मोठा झाला तेव्हा जाधवरावाने त्यास आपली कन्या जिजाबाई आनंदाने दिली. शहाजीने जहागिरीचा कारभार हाती घेऊन निजामशाहीच्या कित्येक उत्तम कामगिऱ्या शौर्याने व शहाणपणाने बजाविल्या, त्यावरून त्यास आणखी जहागिऱ्या मिळाल्या. अंबरखानाचा तो उजवा हात होता. पण पुढे विठोजीचे पुत्र म्हणजे त्याचे चुलतभाऊ त्याचा हेवा करू लागले व अंबरही करू लागला, त्यामुळे तो निजामशाही सोडून इब्राहीम आदिलशहाकडे नोकरीस गेला. तेथे त्याने अनेक लढाया जिंकून इब्राहिमास खूष केले व जहागिरी मिळविल्या. इब्राहिम मेल्यावर काही अंशी विवाद उत्पन्न झाल्याने व इकडे अंबर मेल्यावर निजामशाहीवर मोगल चालून आले तेव्हा अंबराचा पुत्र फत्तेखान याने शहाजीस परत बोलावले व तो आला. दर्याखान मोगल जागिरदारांशी त्याच्या चकमकी झाल्या. या वेळी जुन्नरच्या शिवनेरी किल्ल्यावरील निजामशाहीचा किल्लेदार विश्वासराव याने आपली मुलगी शहाजीच्या वडील मुलास दिली. हे लग्न शिवनेरीवर झाले. अर्थात् शहाजीची गर्भार स्त्री लग्नाला तेथे आली. पत्नीस तेथे ठेवून शहाजी दर्याखानावर पुन्हा चालून गेला. इकडे शिवनेरीवर शिवाजी महाराज फाल्गुन वद्य ३ शके १५५१ तारीख १९ फेब्रुवारी स. १६३० मध्ये जन्मास आले.

पुढे मोगलांनी हमीदखान नावाच्या दुष्ट सरदारास हाती धरून त्याच्याकडून निजामशहाचे मन वळवून फत्तेखानास कैद करविले. शहाजीप्रमाणेच जाधवराव मोगलांची नोकरी सोडून निजामशहाच्या बचावासाठी

परत आला होता, त्यास हमीदखानाने एके दिवशी दरबारातून बाहेर पडत असता दरवाजातच ठार मारविले. शहाजीस यामुळे अंदेशा उत्पन्न झाला व तो आपल्या पुण्याच्या जहागिरीवर निघून गेला. रियासतीत अव्यवस्था माजल्याने निजामशहाने फत्तेखानास मुक्त करून कामावर बसविले; पण त्याने सूड घेऊन निजामशहासच ठार मारून एक नामधारी निजामशाहीचा वारस गादीवर बसविला. मोगलांनी दौलताबादेवर या वेळी हल्ला करून दौलताबाद घेऊन निजामशाही बुडविली (१६३३ इ.). शहाजीने निजामशाही कायम ठेवण्यासाठी दुसऱ्या नामधारी वारसास हाती धरून जुन्नर, संगमनेर, नाशिक, वगैरे मुलूख बळकावून कोकणही बळकावले. तेव्हा मोगल व विजापूरवाले यांनी मिळून त्याजला माहुलीच्या किल्ल्यात वेढले. तेथे निजामशाही बेगम मोगलास अनुकूल झालेली पाहून शहाजीने तंटा सोडला, व विजापूरची नोकरी पत्करून निजामशाही मुलूख मोगल व विजापूरकर यांचे स्वाधीन करून तो विजापुरास गेला. (इ.स. १६३६). या हकिकतीवरून आपल्यास असे निश्चित होते की, शिवाजी महाराज शिवनेरीवर जन्मले तेव्हा १६३० पासून १६३३ पर्यंत ते शहाजीबरोबर निरनिराळ्या ठिकाणी म्हणजे शिवनेरी, जुन्नर, दौलताबाद, वेरूळ वगैरे जागी होते. शहाजीचा व जिजाबाईचा मुळीच बेबनाव नसून ती नवऱ्याबरोबर सर्व ठिकाणी होती. १६३३ पासून १६३६ पर्यंत शहाजी निजामशाही वाचविण्यासाठी प्रयत्न करीत असता शिवाजी व जिजाबाई त्याबरोबर माहुली येथे होती. पुढे त्या बरोबर ती दोघं विजापुरास गेली. या वेळी शिवाजी महाराजांचे वय सहा वर्षाचे होते.

जाधवराव व शिवाजी यांचा मध्यंतरी बेबनाव होता हे खरे; पण त्यांचे कारण शिवभारतात निराळे दिले आहे. एके प्रसंगी निजामशहाच्या दरबारातून दरबारी मंडळी बाहेर पडली तेव्हा गर्दी झाली. त्या वेळी खंडागळे नावाच्या सरदाराचा हत्ती बिघडला, तेव्हा मराठे सरदारांत बाचाबाची झाली. त्यात

जाधवरावाच्या पुत्राने खंडागळ्यावर हल्ला केला. भोसले मंडळी शहाजीसुद्धा खंडागळ्याचे मित्र असल्याने त्याच्या मदतीस आले. या दंगलीत जाधवरावाचा पुत्र मारला गेला. ती बातमी जाधवराव पुढे गेले होते त्यास कळली तेव्हा संतापाने ते परतले आणि त्यांनी खंडागळे व भोसले यांजवर हल्ला केला. त्यात शहाजी जखमी झाला. बादशहास ही हकिकत कळली तेव्हा त्याने येऊन दोघा भांडणाऱ्या पक्षास वेगळे केले. अशी ही शहाजीच्या व जाधवरावाच्या तंट्याची खरी हकिगत शिवभारतात दिलेली असून तिचा संबंध बखरकारांनी मागे नेऊन शहाजीच्या लग्नापर्यंत पोहचविला आहे. पण लग्नाबद्दल कोणताच तंटा होणे शक्य नव्हते; कारण शहाजी पाच वर्षांचा असतानाच मालोजी वारला, हे पूर्वी सांगितले आहे. या रीतीने कित्येक बखरकारांनी कल्पिलेल्या गोष्टी खोट्या ठरल्या असून, शहाजीचे आपल्या पत्नीशी असंतुष्ट असे व तिचा तो तिरस्कार करी ही खोटी कल्पना हल्ली प्रस्तृत असलेली आपल्यास आता सोडून दिली पाहिजे. विजापूरच्या नोकरीचे काम उत्तम बजावण्याने शहाजीस बंगलोरची जहागीर मिळाली तेव्हा तो तेथे राहावयास गेला. अर्थात् शिवाजी जिजाऊसह तेथे गेला व तेथे बारा वर्षांचा होईतो राहिला. मधून मधून बापाबरोबर तो विजापुरास जात-येत असावा.

बालपण व शिक्षण

शिवाजी बंगलोरास राहत असता संभाजी व त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी (हा त्याच्याहून एक वर्षाने लहान होता) तसेच इतर सरदारांची मुले यांबरोबर लिहिणे; वाचणे इत्यादी लहानपणाच्या विद्या शिकला असे शिवभारतात वर्णन आहे. तसेच पुण्यास स्वतंत्र जहागीरदार या नात्याने गेल्यावर आपल्या आईच्या देखरेखीखाली त्याने काम केले तेव्हा चार पाच वर्षे पावेतो म्हणजे १६४१ पासून १६४६ पर्यंत त्याने महाभारत व रामायण ऐकले आणि राजनीती व युद्धाची कला हुशार शिक्षकांच्या हाताखाली उत्तम

संपादन केली. अर्थात् शिवाजी महाराजांसारखा बुद्धिवान, तेजस्वी व उदात्त आणि अचाट कल्पनेचा पुरुष सोळाव्या वर्षी वीर, राजनीतीज्ञ, शूर योध्द्यांचा नेता व हुषार मुत्सद्दी आणि सर्वांहून श्रेष्ठ गुण म्हटला म्हणजे आपल्या मातृभूमीस परकीय धर्माच्या व सत्तेच्या जुलमापासून सोडविण्याचा निश्चय केलेला स्वधर्म-स्वराज्य-स्वदेश भक्त हिंदू झाला यात नवल नाही. किंबहुना अशा प्रकारचे लहान वयातच बुद्धी, शक्ती आणि उदात्त चारित्र्य यांचे उत्कर्षभूत असलेले अवतारी पुरुष वेळोवळी प्रत्येक देशात निर्माण होतात असा सृष्टीचा नियमच आहे. याशिवाय हिंदुस्तानातील पराक्रमी पुरुष सोळाव्या वर्षाच्या अगोदरच आपले तेजस्वी चरित्र करू लागतात हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. शंकराचार्य सोळाव्या वर्षीच वेदांतनिष्णात होते व हर्षाने सोळाव्या वर्षीच उत्तर हिंदुस्तानाचे साम्राज्य प्रस्थापित केले (मध्ययुगीन भारत भा. १, पा. २०). अकबराने याच वयात राज्यसूत्रे हातात घेतली. शिवभारतात शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वातंत्र्याच्या उद्योगास केव्हा व कसा प्रारंभ केला याचे वर्णन नाही. शहाजीच्या कैदेपर्यंत शिवाजीच्या क्लृप्त्यांचा त्यात उल्लेख नाही. तोरणा किल्ला प्रथम शिवाजीने घेतला, असे बखरकार लिहितात. कृत्य केव्हा झाले, हे सांगता येत नाही. पण कोंडाणा किल्ला शिवाजीने सोळाव्या वर्षी घेतला, हे शिवभारतावरून स्पष्ट आहे. कारण विजापूर दरबाराने शहाजीस दोन अटींवर १६४६ त मुक्त केले. एक शिवाजीने कोंडाणा किल्ला स्वाधीन करावा व दुसरे संभाजीने बंगलोरचा किल्ला स्वाधीन करावा. स्वातंत्र्याचा उपक्रम करिताना कोंडाणा (सिंहगड) यापूर्वी शिवाजी महाराजांनी घेतला तेव्हा विजापूर दरबार खडबडून जागे झाले व शहाजीची शिवाजीस फूस आहे अशा समजुतीने शहाजीस विश्वासघाताने पकडल्याची हकिगत शिवभारतात आहे, त्यावरून स्पष्ट दिसते. येथपासून शिवाजीचे बालपण संपले आणि त्याच्या तरुणपणाच्या स्वातंत्र्योद्योगास प्रारंभ झाला.

कोंडाणा किल्ला

कोंडाणा किल्ल्याचे महत्त्व काय, आणि तो वेळोवेळी शिवाजी महाराजांस का घ्यावा लागला व सोडावा लागला, याचे कारण नीटपणे समजून तीस येण्यास पेशवापूर्व पुणे प्रांताची आपल्यास योग्य कल्पना करावयाच्या पाहिजे. पुणे शहर त्या वेळी अगदी लहान असून बिलकूल महत्त्वाचे नव्हते आणि भोवतालचा प्रांत बहुतेक उजाड व जंगलांनी व्याप्त होता. पुण्याचे महत्त्व पेशव्यांनी ती आपली राजधानी केल्याने झाले; व हल्ली मुंबई सरकारनेही ती आपली उन्हाळ्यातील राजधानी केली असून याच कारणाने रेल्वेही पुण्यावरून जाते; त्यामुळे पुणे शहर हल्ली फारच भरभराटीस आले आहे. पण शिवाजी-शहाजीच्या वेळी ते एक लहान गाव होते, आणि ते निजामशाही (मागून मोगलशाही) व आदिलशाही यांच्या सरहद्दीवर असल्याने कोणातरी हिम्मतदार मराठा सरदाराच्या जहागिरीत असे. पुण्याच्या उत्तरेस निजामशाहीतील मुख्य शहर जुन्नर असून ते प्राचीन काळापासून जिल्ह्याचे ठिकाण होते. (सातवाहनांच्या काळीही ते प्रसिद्ध होते). आदिलशाहीतील मुख्य शहर पुण्याच्या दक्षिणेचे वाई असून तेथे त्यांचा सुभेदार राहात असे. मधला पुण्याचा मुलूख शहाजीच्या जहागिरीत असून त्यातील दोन चार किल्ल्यांपैकी मुख्य पुरंदर व कोंडाणा हे होते व ते नेहमी बादशाही सत्तेचा जहागिरदारावर वचक ठेवण्यासाठी सरकारच्या विश्वासू किल्लेदाराच्या ताब्यात ठेवले जात. शिवाजी महाराजांनी हा असा कोंडाणा किल्ला हस्तगत केला, आणि आपल्यावरचे जूं फेकून दिले. अर्थात् विजापुरास शिवाजीपासून तो किल्ला परत घेणे प्राप्त झाले. शिवाजीने शहाजीस सोडविण्यासाठी तो किल्ला मोठ्या नाखुशीने परत दिला; ही गोष्ट जेधे शकावलीत सांगितली आहे.

राजनीति-धोरण

ज्याप्रमाणे मुख्य किल्ले घेऊन आपल्या स्वातंत्र्योद्योगास शिवाजीने

प्रारंभ केला, त्याप्रमाणे निरनिराळे मावळी सरदार आपल्यास अनुकूल करून घेण्याचाही शिवाजी महाराजांनी प्रयत्न केला, हे प्रसिद्ध आहे. जेध्यास या वेळी शहाजीने शिवाजीच्या स्वाधीन केले. आणखीही कित्येक देशमुख आपल्या बाजूस त्यांनी वळविले. तानाजी मालुसरे वगैरे स्वतंत्र वीर त्यांचे जिवलग गडीच होते. पण जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्यास शिवाजीनं या वेळी आपल्यास अनुकूल करून घेतले, ही नवीन हकिगत शिवभारतात उपलब्ध झाली आहे. ती देऊन हा बराच विस्तृत झालेला लेख आम्ही संपवितो. शिवाजीचा उत्तरोत्तर वाढता आक्रम पाहून आदिलशहाने अफजुलखानास त्याचे बंड मोडण्याची कामगिरी सांगितली, त्या वेळी आदिलशहाच्या भाषणात पुढील वाक्य आहे :- ''शिवाजीनं जावळी जिंकून चंद्रराव, त्याचा पुत्र आणि त्याचा कारभारी यांस परास्त केले.'' हा उल्लेख अर्थात शिवाजी महाराजांनी जावळी कायमची घेतल्या वेळचा आहे; व हे वृत्त प्रसिद्धच आहे. पण याहीपूर्वी शहाजीस कैद केले त्यावेळी विजापूरचे सैन्य पुरंदर घेण्यासाठी शिवाजीवर चालून गेले, तेव्हा शिवभारतात शिवाजीचे एक आत्मगत भाषण आपल्या सामर्थ्याच्या वर्णनपर दिले आहे. त्यात पुढील वाक्य आहे :- ''मी प्रसिद्ध असलेली जावळी जिंकून त्यात जावळीची इच्छा करणारा चंद्रराव यास स्थापिले.'' (गृहीता महिता लोके जयवल्ली यया पुरा । स्थापितश्चन्द्रराजश्च तस्यां तदभिलाषुकः ।।). अर्थात जावळी शिवाजी महाराजांनी दोनदा घेतली. पहिल्या खेपेस घेतली ती शहाजीस १६४६ त कैद केले त्याच्या पूर्वी घेतली असे ठरते; आणि या वेळी जावळीत शिवाजीने चंद्ररावाला कायम केले असे दिसते. या पहिल्या वृत्तांताची सांगड पुढील वृत्तांताशी घालताना वाचकांचे लक्ष ''चंद्रराव मोरे आणि शिवाजी'' या आमच्या लेखात दिलेल्या एका तत्कालीन उपलब्ध झालेल्या अफजुलखानाच्या पत्राकडे आम्ही वेधितो, आणि हा वृत्तांत पुढील लेखात वर्णन केल्याप्रमाणे झाला असावा. कदीम

चंद्रराव निपुत्रिक होता. कोणाचा हक्क त्या नंतर आहे याबद्दल भांडण लागले असावे. आणि एखाद्या वारसदाराने चंद्ररावास जावळीतून पळवून लाविले असावे. अशा वेळी शिवाजीने वृद्ध चंद्ररावास मदत करून जावळीत पुन्हा प्रथापित केले असावे असे दिसते.

प्रकरण - 3

शिवाजी आणि चंद्रराव मोरे

चंद्रराव मोरे जावळीचे राजे यांस दग्याने ठार मारून त्यांचे संपन्न राज्य शिवाजीने घशाखाली टाकले असा इतिहास मानणारा एक पक्ष आहे; आणि एक पक्ष शिवाजीमहाराजांनी राजरोसपणे चंद्ररावावर स्वारी केली असता जावळीबाहेर झालेल्या लढाईत चंद्रराव मोरे मारला गेला असे मानणारा आहे. या दोन पक्षांत खरा पक्ष कोणता आणि शिवाजीमहाराजांच्या उच्च चरित्रास नीतिदृष्ट्या हे जावळीच्या मोऱ्यांचे प्रकरण भूषण आहे की दूषण या प्रश्नाची सविस्तर चर्चा, रा. त्रिलोकीकर यांनी याच वादावर रचलेल्या ''चंद्रराव मोऱ्यांची तारा'' या नाटकाच्या परीक्षणप्रसंगाने या लेखात विस्ताराने मी करण्याचे योजिले आहे.

अमुक एक गोष्ट अमुक तऱ्हेने घडली हे ठरविणे बहुधा नेहमीच मोठे कठीण असते. खरा इतिहास शोधून काढण्यास historical judgment म्हणजे शुद्ध ऐतिहासिक निर्णायकबुद्धीची अपेक्षा असते हे प्रथम वाचकास समजावून सांगितले पाहिजे. आपण आपल्यासमोर किंवा आपल्या काळी होणाऱ्या गोष्टीसंबंधाने सुद्धा पाहतो की एखाद्या वृत्तासंबंधाने साक्षीपुरावा पाहू लागले असता प्रत्यक्ष पाहणारे साक्षीदार सुद्धा निरनिराळी हकिकत सांगतात. यात पाहणाऱ्यांची निरनिराळी दृष्टी असते इतकेच नव्हे तर

आपल्या मनोवृत्तीप्रमाणे व पक्षपाताप्रमाणे निरनिराळ्या स्वकपोलकल्पित सुद्धा गोष्टी त्यात घुसडून दिल्या जातात. मग वृत्त झाल्यानंतर कित्येक वर्षांनी लिहिलेल्या बखरी किंवा कैफियती किंबहुना इतिहास हे ऐतिहासिक निर्णायकबुद्धीच्या चाळणीत चाळून घेतले पाहिजेत हे उघड आहे. प्रसिद्ध इतिहासकार रॅले याने जगताचा इतिहास लिहिल्यावर एके दिवशी आयर्लंडमध्ये त्याच्यासमोर झालेल्या एका खुनासंबंधाच्या मुकदम्यात निरनिराळ्या साक्षीदारांनी निरनिराळी हकिकत सांगितलेली पाहून खरा इतिहास लिहिणे किती कठीण आहे हे ध्यानात येऊन, निराश होऊन आपला लिहिलेला इतिहास फेकून दिला, ही आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. तात्पर्य खऱ्या इतिहासाचे प्रथम साधन–तत्कालीन लिहिलेली पत्रे किंवा लेख–सुद्धा तपासून साक्षीपुराव्याच्या कसोटीस लावून घ्यावे लागतात; मग मागाहून कित्येक वर्षांनी लिहून ठेविलेल्या हकिकती जास्त कसोशीने तपासून घेतल्या पाहिजेत ही गोष्ट सांगितली पाहिजे काय ? अशा दृष्टीने या वृत्ताच्या हकिकती देणाऱ्या लेखांचे व त्यावरून भिन्न भिन्न मनोवृत्तीच्या इतिहासकारांनी आजपर्यंत केलेल्या सिद्धांताचे परीक्षण करणे अत्यंत अवश्य आहे ते आपण या लेखात यथामती करू.

इतिहासाच्या ठळक गोष्टीत वाद नसतो हे उघड आहे. वाद असतो तो त्या वृत्तांच्या तपशिलात किंवा प्रकारात आणि त्यावरून इतिहासकार जे आपले तात्त्विक विचार प्रदर्शित करतात त्यात असतो. कधी कधी ठळक गोष्टीतही कित्येक कल्पनातीव्र लेखक वाद उपस्थित करतात. राम किंवा पांडव झालेच नाहीत, कौरव पांडव युद्धात कौरवांचा जय झाला असून महाभारतकाराने हा इतिहास लुच्चेगिरीने उलटा दाखविला आहे, इत्यादि वाद उपस्थित करणारे बुद्धिवान विवेचक आहेत ते आपण सोडून देऊ. पण अलीकडच्या वृत्तात सुद्धा शेक्सपीयर झालाच नाही किंवा विक्रम झालाच नाही असे सिद्धांत पुढे येतात हे प्रसिद्ध आहे. असे सिद्धाचा अंत करणारे

सिद्धांत फार थोडे असून ते आपण बाजूस सारले असता साधारणपणे असा नियम मांडता येतो की इतिहासातील ठळक ठळक गोष्टी झाल्या असे घेऊन त्यांच्या तपशिलासंबंधाने इतिहासकारास विवेचकबुद्धी चालवावी लागते. या नियमांप्रमाणे चंद्रराव मोरे जावळीचा राजा असून शिवाजी महाराजांनी चंद्रराव मोऱ्यास मारून जावळीचे राज्य काबीज केले ही गोष्ट ठळक असून सर्व बखरकारांनी व तवारीखकारांनी, मराठी व मुसलमानी दोन्ही पक्षकारांनी, लिहिली आहे. ती खरी व ऐतिहासिक आहे असे धरून आपण तिच्या तपशिलाविषयी म्हणजे चंद्रराव मोरे कसा मारला गेला याविषयी विवेचक दृष्टीने तत्कालीन बखरीचे व अर्वाचीन इतिहासकारांच्या मतांचे परीक्षण करू. या बाबतीत समकालीन लेख मुळीच नाहीत किंवा त्या प्रसंगात भाग घेतलेल्या लोकांचेही लेख नाहीत. असे लेख सुद्धा तपासले पाहिजेत हे पूर्वी सांगितलेच आहे. पण ते नसल्याने समकालीन अथवा प्रत्यक्ष पुराव्याची भानगड येथे करण्याचे प्रयोजन उरत नाहीत. परंतु या बाबातीत नंतर बऱ्याच वर्षांनी लिहिलेले लेखच असले तरी ते आपल्या मराठी लेखकांनी लिहिलेले असल्याने या प्रश्नास जास्त कठिणता आली आहे. उलट पक्षांचे म्हणजे चंद्रराव मोऱ्याकडचे स्वदेशी किंवा मुसलमानी लेख या विषयासंबंधाने नसल्याने कठिणतेत भर पडली आहे. सर्वांत अलीकडचे आणि विरोधी भावाने शिवाजीचा इतिहास लिहिणारे जदुनाथ सरकार शिवाजीने चंद्रराव मोऱ्याचा निंद्य खून केला असे सांगताना त्यास पुरावा म्हणून कोणी मुसलमानी तवारिखांचा आधार देत नसून मराठी बखरीचाच आधार देत आहेत. यामुळे एका प्रकारे हा लेख admission या प्रकारच्या पुराव्या खाली येत असल्याने ते खरेच असले पाहिजेत असे सकृत दर्शनी दिसते. परंतु हे लेख जरी admission या स्वरुपाचे अधिक महत्त्वाचे व लागू असले तरी त्यांची योग्य छाननी करणे जरूर आहे. कारण admission स्वरूपाचे लेख सुद्धा conclusive किंवा निर्णायक असू शकत

नाहीत; आणि म्हणून या लेखांचा म्हणजे सभासद पृ. १०, चिटणीस पृ. ४१, दिग्विजय पृ. ८०, शेडगावकर बखर २०११ (जदुनाथ सरकार शिवाजी पृष्ठ ५२) यात उल्लेखिलेल्या हकिकतींचे आपण परीक्षण करू.

या हकिकतीची तीन स्वरूपे आपल्यापुढे आहेत, त्यांपैकी खरा प्रकार कोणता हा प्रश्न आपल्यास निर्णीत करावयाचा आहे. जदुनाथ सरकार म्हणतात की, शिवाजीने चंद्रराव मोऱ्याचा लोभ धरून त्यास पाडाव करण्यासाठी मुलीची मागणी करण्याच्या मिषाने वकील पाठवून त्यांजकडोन विश्वासघाताने खून करविला आणि नंतर एकाएकी विस्कळीत झालेल्या राज्यावर हल्ला करून जावळी घेतली. दुसरी हकिकत पारसनीस व किनकेड अशी देतात की लग्नाचे बोलणे बोलण्याकरिता शिवाजीकडोन वकील गेले आणि वकील आणि चंद्रराव मोरे यांच्या दरम्यान काय बाचाबाची झाली ते समजत नसून आपसात मारामारी सुरू होऊन चंद्रराव मारला गेला आणि तिसरी हकीकत अशी की, बोलण्यात बाचाबाची झाली आणि मारामारी करीत वकील जावळीबाहेर निघून आले. तेथे शिवाजीमहाराज फौज घेऊन पोहोचले, व त्यांनी जावळीवर हल्ला केला. चंद्रराव फौजेनिशी बाहेर पडून लढाई झाली त्यात मारला गेला. याप्रमाणे ह्या हकिकतीचे वादग्रस्त स्वरूप असून खरा प्रकार काय घडला हे आपणास पाहणे आहे. तेव्हा प्रथम या गोष्टीचे साक्षीदार काय सांगतात हे पाहून त्यांचे म्हणणे कितपत ग्राह्य आहे याचा आपण विचार करू.

स्वराज्य स्थापनेचा संकल्प करून शिवाजीमहाराजांनी राज्य कमविण्यास प्रारंभ केला, आणि बारा मावळे काबीज करून कल्याण काबीज केले. माहुली किल्ला घेतल्यावर राजगड किल्ला बांधून तेथे राजधानी प्रथम केली व नंतर जावळीचे मोरे व शृंगारपूरचे सुर्वे जिंकण्याचा विचार केला. तेव्हा सभासद लिहितो ''रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांस सांगितले की, चंद्रराव मोरे यांस मारल्या विना राज्य साधत नाही. त्यास तुम्हावाचून

हे कर्म कोणास न होय. तुम्ही त्याजकडे हेजिबीस जाणे. बरोबर धारकरी शे सव्वाशे माणूस दिले. त्याने जावळीस जाऊन राजास कळविले आम्ही शिवाजीकडोन आलो तह रह करणे आहे. त्यांनी बोलावून घेतले. दुसरे दिवशी एकांती बोलणे झाले. प्रसंग पाहून चंद्रराव व सूर्याजीराव दोन्ही भावांस कट्यारीने वार चालविले. पाठीवर लाग झाला त्यास मारून निघून चालले. खासाच पडला लोख काय चालून येतात ? असे कर्म करून राजास भेटले तोच राजा चालून जाऊन जावळी सर केली. प्रतापगड नावाचा किल्ला बसविला. हणमंतराव म्हणून चंद्ररावाचा भाऊ होता तो चतुर्बेट म्हणून जागा आहे तेथे बळ धरून राहिला. त्यास मारल्याविना जावळीचे राज्य सुटत नाही असे जाणून, संभाजी भावजी म्हणून महालदार राज्याचा होता त्यास हणमंतरावाकडे पाठवून सोइरिकीचे नाते लावून एकांती बोलाचालीस जाऊन संभाजी कावजी याणे हणमंतरावाशी कट्यारीने वार चालवून जिवे मारले; जावळी काबीज केली.'' (सभासद आवृत्ती साने पा. ७)

या जबानीचे परीक्षण करताना प्रथम हे सांगितले पाहिजे की सभासद हा हे वृत्त प्रत्यक्ष पाहणारा नाही किंवा त्या वृत्तांशी कोणत्याप्रकारेही संबंध नाही. तो एक शिवाजीच्या राज्याखाली अंमलदार होता. पुढे जिंजीस राजाराममहाराज होते त्यांचेजवळ असता त्यांच्या आज्ञेवरून या वृत्तानंतर सुमारे पन्नास वर्षांनी ही हकिकत ऐकीव लिहिली आहे. तेव्हा ती अशीच असेल हे निश्चित नाही. पण आश्चर्य हे की, तो जशी सांगतो तशी सुद्धा हकिकत जदुनाथ देत नाहीत. ''चंद्रराव मोऱ्याच्या मुलीच्या लग्नाचे वरकरणी बोलणे बोलण्यासाठी रघुनाथ बल्लाळ कोरडे हा ब्राह्मण गेला. आणि हिंदू विवाहाच्या अनेक भानगडीच्या गोष्टी सांगत असता त्याने एकाएकी चंद्रराव मोऱ्यावर कट्यार चालवून त्यास ठार केले, आणि सूर्यरावास एका मराठा शिपायाने मारले'' असे जदुनाथ लिहितात (शिवाजी पा. ५२) त्यास वरील

सभासदाच्या बखरीत तरी मुळीच आधार नाही. सभासद चंद्ररावाशी ''तह रह'' करण्याचे मिषाने गेला असे स्पष्ट लिहितो, मुलगी मागण्याचा मुळीच उल्लेख करीत नाही हे वाचकांनी लक्षात घ्यावे. अर्थात् त्यांची बोलणी राजकारणाची होती. दुसऱ्या एका बखरीत लिहिल्याप्रमाणे चंद्रराव मोऱ्याने आपणास राजा न म्हणविता शिवाजी राजा आहे असे मान्य करावे आणि विजापूरकरांची नोकरी व गुलामी न करिता स्वराज्यसंस्था एक शिवाजीची नोकरी करावी अशाच प्रकारचे हे बोलणे असले पाहिजे हे उघड दिसते. यानंतर मारामारी कशी झाली याचा विचार करता चंद्रराव मोरे आणि सूर्याजीराव यांजवर रघुनाथ बल्लाळ कोरडे याने वार चालविला असे सभासद लिहितो ते मान्य करवत नाही. एकांतात तिघेच होते असे दिसते आणि तेच संभवनीय आहे. रघुनाथ बल्लाळाचा एक मराठा शिपाई बरोबर असणे शक्य नाही; आणि दोघांवर एकट्याने कट्यार चालविणे आणि ते इतके की, एक ठार व दुसरा घायाळ शक्य नाही. चंद्रराव मोरे दारूबाज उन्मत्त होता; त्याने शिवाजीचा संदेश तुच्छ मानला. ''आम्ही कदीमी राजे तुम्हास राजे केले कोणी ? बादशाहीचे आम्ही स्वामिभक्त (loyal) नोकर तुमच्या अशा या राजद्रोहाच्या गोष्टी चालणार नाहीत'' वगैरे त्याने उत्तरे दिली असे एका बखरीत (गुप्ते) स्पष्ट आहे. या प्रकारच्या जबाबाला रघुनाथ बल्लाळनेह सणसणीत उत्तरे दिली असावी आणि कज्जा सुरू होऊन रघुनाथ तेथोन बाहेर पडला असावा. त्याचा पाठलाग सूर्यराव याने केला असता रघुनाथ बल्लाळाची माणसे यांची व त्यांची मारामारी झाली असली पाहिजे व त्यात सूर्याजीराव मारला गेला असला पाहिजे. प्रथम लाग झाला असे सभासद लिहितो आणि पुन्हा ''मालक मेला लाग कोण करतो'' असेही लिहितो, हे विरोधी आहे. त्याचा परिहार असा दिसतो की प्रथम रघुनाथ बल्लाळ बाचाबाची करून निघोन चालला तेव्हा लाग झाला तो सूर्याजीरावाने केला पण पुढे तो रस्त्यात झालेल्या मारामारीत जेव्हा पडला तेव्हा मारा बंद पडून

रघुनाथरावास आपल्या माणसांसह जावळीबाहेर पडता आले. शिवाजी फौजेनिशी जवळ येऊन पोहोचलाच होता. त्याने रघुनाथाने दिलेली खबर व माहिती ऐकून जावळीवर लागलीच हल्ला केला तेव्हा गैरतयारीच्या स्थितीत हल्ला झाला तरी चंद्रराव मोरे बाहेर आपल्या माणसांनिशी आला आणि लढाई होऊन मारला गेला, अशीच हकिकत खरी दिसते आणि तीच शिवदिग्विजयात दिली आहे, हे आपण पुढे पाहू.

सभासदाच्या बखरीत चंद्रराव मोऱ्याशी मुलीच्या लग्नाचे बोलणे मुळीच नसून ते पुढील बखरकारांनी आपल्या कल्पनेतून काढले आणि जदुनाथांनी केवळ पूर्वदूषित ग्रहाने छाननी केल्याशिवाय घेतले हे उघड आहे. आता सभासद रघुनाथ बल्लाळाने कट्यार अचानक चालविल्याचे लिहितो हे जरी खरे आहे तरी वर दर्शविल्याप्रमाणे ते चुकीचे असून छानून घेतले पाहिजे. ही गोष्ट अशी नसावी, वर सांगितल्याप्रमाणेच असावी असे मानण्यास आणखी एक सबळ कारण असे दिसते की ही अतिशयोक्ती आश्चर्यकारक आहे. चंद्रराव मोऱ्यास लग्नाचे बोलण्याचे मिष करून रघुनाथ बल्लाळाने विश्वासघाताने मारले आणि जावळी घेतल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्याचा अधिकारी हणमंतराव चतुर्बेट येथे जमाव धरून बसला व विरोध करू लागला त्याला शंभूजी कावजी यास शिवाजीने सोयरिकीचे मिष करून पाठवून पुन्हा एकांतात गाठवून दग्याने मारविले असे सभासद लिहितो आणि जदुनाथही नक्कल करून तसेच लिहितात (पान ५३) विचाराची जागा आहे की थोड्याच दिवसांपूर्वी चंद्ररावास रघुनाथाने दग्याने मारले हे हणमंतरावास ठाऊक असलेच पाहिजे. तो त्याचा कारभारी होता आणि त्याच्यासाठी मरणोत्तर झगडत होता. त्यानेही शिवाजीच्या त्याच युक्तीस फसून शंभूजी कावजी याच्या कट्यारीस बळी पडावे हे आश्चर्य नव्हे काय? दोघांवर थोड्याच दिवसांच्या अंतराने एकच युक्ती कशी चालेल ? हणमंतराव शंभूजी कावजी यास प्रथमच धुड्कावून लावता आणि सोयरिकीचे (येथे सभासदाच्या लिहिण्यात चंद्रराव मोऱ्याच्या

मुलीचा संबंध नसून शंभूजी कावजी याचाच खुद्द हणमंतरावाशी सोयरिकीचा संबंध दिसतो) तो शंभूजीस एकांतात भेटताच तर त्यास हत्याररहित करून भेटता. तात्पर्य हा एकच प्रयोग एकामागून एक थोड्याच अवकाशाने दोघांवर चालणे शक्य नाही; आणि ही सभासदाने अतिशयोक्ती केलेली आहे. सभासदाच्या लिहिण्यात जागजागी गैर माहितीची विधाने तर आहेतच पण अतिशयोक्त्याहि आहेत. अफजलखानाने तुळजापूरच्या भवानीस जात्यात भरडली वगैरे चुकीची विधाने आहेत. शिवाय मोगलांचे सैन्य कौरवांच्या सैन्यासारखे असून दोन गावांइतके पडत असे वगैरे अतिशयोक्तीचे प्रकार त्याच्या लिहिण्यात आहेत. खरोखर पाहाता चंद्रराव मोरे यास दग्याने मारविले नसले पाहिजे तरच हणमंतराव दग्याला बळी पडू शकेल हे उघड आहे. आणि या दृष्टीने पाहता सभासदाने ऐकीव लिहिलेली हकिक्त चुकीची व अतिशयोक्तीची द्विरुक्ती आहे * असे उघड विचारांती दिसते.

---

* सभासद शिवाजी तर्फे लिहीत असला तरी अतिशयोक्तीच्या मोहास बळी पडतो असे स्पष्ट दिसते. बखरकारांचा मोठा दोष म्हणजे अतिशयोक्तीला बळी पडणे हा होय. अफजलखान विजापुराहून निघाला तेव्हा त्याने आपल्या त्रेसष्ट बायकांस पाण्यात ढकलून मारले आणि नंतर तो निघाला असे कित्येक बखरकार लिहितात; व रा. भावे हेही हीच गोष्ट टिपेत मान्य करतात. (अफजलखानाचा वध टीप पान ८) आणि एक फ्रेंच लेखकाचाही आधार देऊन अफजलखानाच्या त्रेसष्ट बिब्यांच्या थडग्यांचाही उल्लेख करून त्या प्रत्यक्ष पाहिल्याचे सांगतात. परंतु ही हकिकत धडधडीत खोटी असली पाहिजे. अफजलखान केवळ आत्मश्लाघेच्या धुंदीत निघाला होता. फाजील आत्मविश्वासाने तो पडला, मी मरेन असे त्याच्या कधीच स्वप्नात आले नाही ''कोन्योस्ति सदृशो मया'' ''असौ मया हतः शत्रुः हातष्ये चापरानपि'' अशा आसुरीस्वभावाचा, तो आपल्या बायकास कशास मारतो ? आणि तो काय रजपूत होता ? आणि बायकांची शाका करून केशरी रंगाचे कपडे करून मरायला थोडाच चालला होता ? आणि बायका ६३'' सगळीच अतिशयोक्ती. इतिहासकारांनी अशा अतिशयोक्त्या ओळखून बाजूस सारल्या पाहिजेत.

शेडगावकरांची बखर या सभासदाची बहुतेक नक्कल करीत आहे. त्यांतही चंद्ररावाच्या मुलीच्या लग्नाची गोष्ट मुळीच लिहिलेली नाही. रघुनाथ बल्लाळ हेजीबीस गेला असेच लिहिले आहे. अर्थात तो पोलिटिकल वकिलीस गेला होता. तसेच चंद्रराव मोरे, सूर्यराव व रघुनाथ बल्लाळ हेजीब, त्रिवर्ग एकांतात जाऊन बसले असेच त्यात लिहिले आहे. मग येथे पुढील वाक्य कसे जुळेल ? ''काही शिपाई लगत उभे होते.'' हे लिहिणे अर्थात चुकीचे. खरे असले तर दोघांचेही शिपाई असले पाहिजेत, हे उघड आहे. ''आणि हेजीब याने प्रथम चंद्ररावावर कट्यारीने वार चालविला'' हे संभवत नाही. आणि हा बखरकार शिपाई याने (रघुनाथ याने नव्हे) सूर्यरावावर वार केला असे लिहितो, पण तेही संभवत नाही. असो याच्या पुढच्या हकिकतीत म्हणजे हणमंतराव याचे हकिकतीत शब्द सोयरीकीचे नाते एवढाच तो वापरतो. चंद्रराव मोऱ्याची मुलगी शिवाजीस देण्याबद्दल शब्द नाही हे लक्षात ठेविले पाहिजे. तात्पर्य, या हकिकतींना आधार सभासदाचाच दिसतो आणि येथे तीच अतिशयोक्तीची चूक आहे. चंद्रराव आणि हणमंतराव दोघेही एकाच युक्तीच्या दग्यास बळी पडू शकत नाहीत. यासाठी चंद्रराव मोऱ्याचा खून दग्याने झाला नाही असेच ठरवावे लागते.

या बखरीतील पुढचे एक विधान महत्त्वाचे आहे. चंद्ररावास घरभाऊ बारा होते. त्यांस काहीएक न देता चंद्रराव एकटाच जबरीने राज्य खात होता. हे घरभेदे होऊन शिवाजीकडे मिळाले व त्यांनी शिवजास मिळून राज्य बुडविले. तेव्हापासून म्हण पडली की, ''बाराभाई बुडविली चंद्रराई'' याबद्दल दुसऱ्या एका बखरीत असे लिहिलेले आढळते की हे भाऊबंद दोघे होते, त्यांची वतने चंद्ररावाने खालसा केली होती, ते शिवाजीकडे मिळालेले होते व त्यांस शिवाजीने जावळी खालसा केली तेव्हा त्यांची वतने परत दिली. अशा प्रकारचे सरळ व राजनीतीस अनुसरून शिवाजीमहाराजांचे वर्तन असता ठाण्याचे राजश्री भावे लिहितात की ''शिवाजीने थोडेच दिवसांनी

बाजीराव मोरे व कृष्णराव मोरे या चंद्रराव मोऱ्याच्या भावास बोलावून आणून त्यांचा शिरच्छेद कला. इतकेच नव्हे तर मोऱ्यांच्या घराण्याचे दूरदूरचे मनुष्य मारून टाकले. या घराण्यातील लहान लहान नेणती मुले मारून टाकली व कुटुंब धुळीत मिळविले. शिवाजीच्या वेळच्या या कत्तलींची वर्णने अजूनही जावळी प्रांतातील लोक सांगतात. मोऱ्यांचे काही पुरुष जीव बचावून राहिले. ज्यांच्या ज्यांच्याकडे लपून राहिले त्यांची गावे त्यांनी घेतली'' असले भेसूर चित्र भ्रमाने भावे 'अफजलखानाचा वध' पृ. १ यावर काढतात, पण त्यात तथ्यांश मुळीच नाही. असल्या प्रचलित दंतकथा नेहमी तपासून घेतल्या पाहिजेत. मोऱ्यांचे बारा भाऊ शिवाजीने बचावले व आपल्या पदरी अन्नास लाविले असे भाव्यांनीच प्रसिद्ध केलेल्या शेडगावकर बखरीत वर लिहल्याप्रमाणे आहे. ते भावे कसे विसरले ? आणि इतक्या मोऱ्यांचा नायनाट करण्याची सूडवजा इच्छा असण्याइतका कोणता प्रसंग शिवाजीवर चंद्ररावाने आणला होता ? परशुरामाने निःक्षत्रिय पृथ्वी करण्याचा पण बापाच्या वधामुळे चिडून केला तसा शिवाजीचा कोणताही भयंकर अपराध मोऱ्यांनी केला नव्हता. अलबत्ता जे मोरे शिवाजीच्या आड येऊन त्याच्या विरुद्ध लढले ते मारले गेले हे न्याय्यच आहे. कंस मारला गेला त्याबरोबर त्याचा बंधू सुनामा याने हात उठविला तेव्हा तोही मारला गेला. त्याचप्रमाणे या कज्यांत सूर्याजीराव आणि काही इतर मोरे मारले जाणे शक्य आहे व ते राजनीतीस व न्यायास धरून आहे. आता स्थानिक दंतकथा कोठल्या तरी काडीचा आधार घेऊन बनत असतात. त्यांस इतिहास मानता येत नाही. परशुरामाच्या क्षत्रिय कत्तलीचा आधार घेऊन चांद्रसेनी कायस्थ प्रभू आपल्या मूळ पुरुषाची एक हकिकत अशाच प्रकारची सांगतात. या सर्व कल्पना होत, इतिहास नव्हे. आणि अशा दंतकथा हल्ली प्रचलित असल्या तरी बारभाई बुडविली चंद्रराई ।। ही दंतकथात्मक म्हण त्याहून जुनी आणि त्याच्याविरुद्ध असताना शिवाजीमहाराजांवर असा क्रूर

सुडाचा आरोप घेणे केवळ चुकीचे आहे. मुसलमानांकडील किंवा इतर मोठी माणसे लढाईत पाडाव होत त्यांस सुद्धा शिवाजीने कधी मारले नाही. किंबहुना कैदेत ठेवले नाही. उलट गौरव करून नेहमी परत पाठवून दिले. अशी वर्णने बखरीतून असता मोऱ्यांकडील त्यांच्या कुळाच्या माणसांना उगीचच्या उगीच ठार मारण्याचे पातक शिवाजी करील असे वाटत नाही. तेव्हा सर्व मोऱ्यांचा सूडवजा नायनाट शिवाजीने केला असे मानणे म्हणजे भ्रम नव्हे तर काय ?

असो, येथवर आपण सभासदाच्या बखरीचे आणि तदनुरोधाने हकिकत देणाऱ्या शेडगावकरांच्या बखरीचे परीक्षण केले. चंद्रराव मोऱ्याकडे लग्नाची गोष्ट बोलण्याकरिता रघुनाथ बल्लाळ यास पाठविले नसून तो हेजीबीस गेला होता असे स्पष्ट या बखरीत आहे. हेजीब म्हणजे ambassador अथवा राजकीय वकील, राजकीय बोलाचालीकरिता गेला होता असे वर्णन आहे. याच्या उलट जदुनाथ यांनी केवळ गैरसमजाने लिहिले आहे. दुसरे चंद्रराव हेजिब याने एकांतात प्रथम वार चालविला असे दोन्ही बखरीत आहे हे खरे. पण ही गोष्ट पुढील वर्णनावरून संभवत नाही. असे असते तर हणमंतराव यास त्याच युक्तीने दग्याने मारले हे कसे संभवेल ? तेव्हा चंद्ररावावर दगा झाला नाही हेच गृहीत धरावे लागते. आता कित्येक असा आक्षेप घेतील की चंद्ररावाला मारण्याकरिताच रघुनाथ बल्लाळ यास शिवाजीने पाठविला होता, असे, त्याशी झालेले शिवाजीचे पूर्ण भाषण या बखरीत दिलेले आहे त्यावरून दिसते. तेव्हा या भाषणाविषयी आपणास अधिक विवेचन करावयास पाहिजे.

हे भाषण येणेप्रमाणे आहे. ''विचार करता चंद्रराव मोरे यास मारल्याविरहित राज्य साधत नाही. त्यास तुम्हावाचून हे काम कोणास न होय. तुम्ही त्याजकडे हेजीबीस जाणे'' या वाक्यात सुद्धा तुम्ही त्याचा दग्याने खून करा असे म्हटले नाही. हेजीबीस जा म्हणजे राजकीय गोष्टीची वकिली करण्यास जा असा स्पष्ट अर्थ आहे. तसेच चंद्ररावास मारल्यावाचून

या शब्दात दग्याने ठार केल्यावाचून असा अर्थ निघत नाही. मारल्यावाचून याचा अर्थ पादाक्रांत केल्यावाचून एवढाच निघतो. या भाषणाचा अर्थ दुसऱ्या बखरीतील वाक्यांवरून स्पष्ट कळून येईल. रा. भावे, गुप्ते संपादित बखरींच्या आधारे, या वकिलीचे जास्त स्पष्टीकरण करतात. ''तुम्ही मुस्तफद राजे म्हणविता. त्यास राजे आम्ही–आम्हास श्री शंभूने राज्य दिधले आहे. तरी तुम्ही राजे न म्हणावे आमचे नोकर होऊन मुलूख खाऊन हरमहा चाकरी करावी. जावळी खाली करून–राजे न म्हणून–मोरचेल दूर करून-रुमाले हात बांधून भेटीस येऊन हुजूराची काही चाकरी करणे. इतकियावर बदफैली केलिया **'मारले जाल.'** भाषणाचे शेवटी मारले जाल हा शब्द त्याचा अर्थ तुमचा नाश होईल एवढाच आहे. तात्पर्य या भाषणाचा विचार करता सुद्धा शिवाजीने रघुनाथ बल्लाळ यास चंद्रराव मोऱ्याची एकांती दग्याने खून कर अशी मसलत दिली नव्हती. हे कार्य तुमच्यावाचून इतरास होणे नाही याचा मतलब एवढाच. असा निर्वाणीचा, राज्य खालसा करून देण्याचा, निरोप सांगणारा वकील मनाने, बुद्धीने आणि शरीराने अगदी व सारखा खंबीर असला पाहिजे हे उघड आहे. त्यात चंद्रराव दारूबाज, उन्मत्त मनुष्य आणि त्यास असा संदेश सांगावयाचा, तेव्हा कोणी स्पष्ट वक्ता असून क्षत्रियवृत्तीचा असा ब्राह्मणच पाहिजे होता हे उघड आहे. जदुनाथ ब्राह्मण ही रघुनाथाची जात कुत्सित बुद्धीने सांगतात; पण ब्राह्मण पाठविण्याचे कारण वर प्रमाणे आहे आणि अशा दौत्य प्रसंगी पुराणातून सुद्धा ब्राह्मणच प्रथम पाठविल्याची उदाहरणे सापडतील.

पण शिवाजीने असा निरोप तरी का पाठवावा आणि चंद्ररावाचे राज्य हरण करून त्यास का मारावे असा तात्त्विक नीतीचा प्रश्न येथे कित्येक इतिहासकार उपस्थित करतात. रा. भावे 'हाच काय तो मोऱ्याचा अपराध? एवढेच म्हणून या प्रश्नाचा जास्त ऊहापोह करीत नाहीत. पण जदुनाथ सरकार या ठिकाणी म्हणतात "The acquisition of Javli was the result of deliberate murder and organised treachery." जावळी हस्तगत करणे हे जाणून बुजून खून आणि पूर्व तयारी केलेला विश्वासघात यांनी शिवाजीने साधिले. व पुढे शेवटी "Even Shivaji did not pretend that the murder of the three Mores was prompted by a desire to found a Hindu Swaraj." ''शिवाजी सुद्धा असे भासवीत नाही म्हणत नाही की या तीन मोऱ्यांचा खून हिंदू स्वराज्यस्थापनेच्या इच्छेने प्रेरित होता.'' असा शिवाजीच्याही मताचा आश्रय घेण्यास आधार काय जदुनाथ सरकार यांनी येथे दिले नाही. सभासद तर चंद्ररावास मारल्याशिवाय राज्य साधत नाही असे स्पष्ट लिहितो. असो, योग्य स्वाभिमानरहित दृष्टीने, स्वदेशाचा इतिहास लिहिणारे हे स्वदेशी इतिहासकार या वधास खून असा शब्द लावून तो स्वराज्यस्थापनेकरिता सुद्धा नव्हता असे जे मत प्रतिपादन करितात, त्याचा आपण विचार करू.

राजनीतीच्या दृष्टीने एका बलिष्ठ राजाने दुसऱ्या राजावर हल्ला करून त्यास पादाक्रांत करावे या गोष्टीस कधीच असंमत मानले नाही, निदान आतापर्यंत तरी मानले नाही हे पाश्चात्त्य आणि पौर्वात्य सर्व देशांच्या इतिहासांवरून दाखविता येईल. चंद्ररावाने शिवाजीस उत्तर दिल्यात ''तुम्हास राज्य दिले कोणी ? मुस्तफद राजे आपल्या घरी म्हटल्यावर कोण मानतो.'' असा प्रश्न केला आहे. त्याच्या दृष्टीने विजापूरच्या बादशहाने जसे जावळीचे राजे म्हटले त्याप्रमाणे शिवाजीस कोणी बादशहाने राज्य दिले पाहिजे होते. पण मुसलमानी बादशहास तरी राज्य कोणी दिले ? त्यांनी जबरदस्तीने हिंदूंचे राज्य घेतले म्हणूनच राजे झाले ना ? आणि इंग्रजांना तरी कोणी दिले ? हिंदुस्थानात इंग्रजांनी राज्य स्थापन केले ते कोणत्या न्यायाने आणि हक्काने ? जबरदस्तीच्या हक्काने किंवा पूर्वीचे राजे मुसलमान व हिंदू समजत त्याप्रमाणे परमेश्वराच्या कृपेने. आणि परमेश्वराची ही कृपा लढाईत जय देणे याच मार्गाने व्यक्त होते. बखरकार नेहमी 'खुदाने मुसलमानांची

बादशाही काढून मराठ्यांस दिली' असेच दिल्ली, विजापूर इत्यादी बादशहांचे उद्गार लिहितात. तात्पर्य, ज्यास सामर्थ्य असेल त्याने राज्य स्थापावे हाच राजनीतीचा सिद्धांत आणि याच सिद्धांतास अनुसरून शिवाजीचा चंद्रराव मोऱ्यास निरोप होता. शिवाजीच्या चरित्रावर महाभारताच्या कथेची छाप ठिकठिकाणी दिसते आणि महाभारताची शौर्यवीर्यादी गुणांना प्रोत्साहन करणारी कथा शिवाजी महाराज नेहमी ऐकत असत हे प्रसिद्ध आहे, व जदुनाथ सरकारही मान्य करतात. हा प्रसंग जरासंध वधासारखा स्पष्ट दिसतो. शाहिस्तेखानावर हल्ला केल्याचा प्रसंग अश्वत्थाम्याच्या छाप्यासारखा दिसतो; किंबहुना त्यावरूनच कल्पना शिवाजीला आली असावी. पांडवसेना कौरवांच्या तळावरील सर्व माल काबीज करून तेथे शांत निद्रिस्त झाली होती, त्याप्रमाणे शाहिस्तेखान पुण्याचा कबजा करून शिवाजीच्या वाड्यात उतरला होता. अश्वत्थाम्याने सर्व वाटा ठाऊक असल्याने आपल्या वीर्यावर विश्वास टाकून बेधडक जसा पांडवांवर छापा घातला, तसा शिवाजीस सर्व पुण्याच्या वाटा माहीत असल्याने व अश्वत्थाम्यासारखाच तो धाडसी शूर वीर असल्याने, त्याने शाहिस्तेखानावर रात्री छापा घातला, असे स्पष्ट दिसते. असो, चंद्रराव मोऱ्याच्या प्रकरणातही महाभारतातील जरासंध प्रकरणाची प्रतिकृती दिसते. कृष्णाने पांडवांस सांगितले ''जरासंधास मारल्यावाचून तुम्हास राजसूययज्ञ करणे शक्य नाही.'' जरासंध यावेळी हिंदुस्थानचा सार्वभौम होता; वास्तविक पाहिले तर पांडवांस जरासंधाचे सार्वभौमत्व काढून आपल्याकडे घेण्याचा अधिकार काय ? उत्तर हेच की जबरदस्तीचा. जरासंधाहून जर आम्ही प्रबळ आहोत तर आम्ही सार्वभौम. हाच अधिकार हिंदुस्थानात इंग्रजी राज्याचा आणि मुसलमानी राज्याचा. याच अधिकाराने कृष्णाने जरासंधास मारण्याचा सल्ला दिला. पण तो खुनाच्या रीतीने नव्हे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. प्रसिद्धपणे आणि स्पष्टपणे कृष्णाने भीमार्जुनासह जाऊन त्यास सांगितले. ''राजे व क्षत्रिय कैदेत

घातले आहेत ते सोड (अर्थात सार्वभौमत्व सोड आणि आमचा हुकूम मान). नाहीतर युद्धास उभा रहा'' ह्याच प्रकारचा निरोप अथवा राजकीय संदेश शिवाजीने चंद्रराव मोऱ्यास पाठविला. 'राजा मी आहे. तू माझे अंकित्व कबूल करून जावळी सोड; बाकी राज्य खा (त्यास केवळ नंगा करण्याचा विचार कधीही शिवाजीचा नव्हता आणि मान्य राजनीतीत नसतो) नाही तर, युद्धास उभा रहा माझ्यात सामर्थ्य आहे. श्री शंभूने मला राज्य दिले आहे. त्याच्या कृपेने तुला मारीन' असा हा निरोप होता. आजपर्यंतच्या राजनीतीच्या कल्पनेवरून यात वावगे काहीच नव्हते आणि यास विश्वासघातादी शब्द लावता येत नाहीत. जावळी खाली करण्याचे एक कारण असेही दिसते की, जावळीवरून शिवाजीवर बाजीशामराज याने विजापूरची फौज घेऊन पूर्वी स्वारी केली होती. ती सिद्धीस गेली नाही हे जरी खरे तरी जावळी कोकण राज्याच्या वाटेवर शिवाजीच्या ताब्यात असलीच पाहिजे. इंग्रजांनी अफगाणिस्थानावर स्वारी करण्याकरिता सिंधच्या अमीरांच्या राज्यातून रस्ता मागितला असता या सिंधअमीरांनी रस्ता दिला नाही, येवढ्याच करिता इंग्रजांनी अमीरांचे सिंधचे राज्य खालसा केले हे इतिहासप्रसिद्ध आहे.

असो, तर बलहीनास बलिष्ठांनी खावे हा न्याय राजनीतीत आजपर्यंत पाश्चात्त्य व पौर्वात्य देशात सर्वत्र मान्य झालेला आहे आणि त्यास अनुसरूनच इंग्रजांचे व मुसलमानांचे राज्य हिंदुस्तानात झालेले आहे. अर्थात शिवाजीने जावळीचे राज्य खालसा करून मागितले हे आजपर्यंतच्या राजनीतीस धरून होते. यापुढे मात्र जगतात हा सिद्धांत कायम राहिला नाही हे येथे सांगितले पाहिजे. यापुढे जगतात राजेच नाहीसे होणार आहेत मग राजनीती व राज्य हे शब्द तरी कोठून राहणार ? राज्याचे मालक अथवा खऱ्या शब्दांनी बोलावयाचे तर शासनसत्तेचे मालक लोक आहेत; आणि एखाद्या विवक्षित देशात काही विशिष्ट तऱ्हेने सबद्ध असलेले जे लोक राहतात त्या

देशात शासनाचा अधिकार त्या लोकांचा आहे. अशा स्वयंशासित लोकांवर कोणत्याही दुसऱ्या लोकांनी हल्ला करून आपली शासनसत्ता स्थापन करू नये. बळाच्या सामर्थ्यावर असे कोणी करील तर तो अन्याय आहे असे मानले जाईल. जर्मनीने बळाच्या जोरावर बेलजम खाण्याचा प्रयत्न केला किंवा ऑस्ट्रियाने हरजेगोव्हिना खाल्ला तेव्हा युरोपभर युद्ध पसरले आणि परमेश्वराने फ्रांस, इंग्लंड व अमेरिका यांस जय दिला तेव्हापासून हा सिद्धांत प्रस्थापित झाला आहे. स्वयंशासित लोकांस दुसऱ्या कोणीही जिंकून अंकित करू नये असा हा हल्लीचा सिद्धांत असून त्याचाच विजय तुर्कांच्या बाबतीत नुकताच झाला आहे आणि लवकरच आरबांच्या बाबतीतही होईल. हिंदुस्थानच्या बाबतीत मात्र याची प्रचीती येण्यास काळ लागेल. तथापि येथेहि ती प्रतीती आल्याशिवाय राहणार नाही. पण हा हल्लीचा न्याय आहे याचा संबंध शिवाजीच्या कारवाईच्या नीतिमत्तेच्या विचारांशी लावता येत नाही. आजपर्यंत चालत आलेल्या राजनीतीच्या तत्त्वांचा विचार करता शिवाजीने आपले सामर्थ्य पाहून जावळीचे राज्य खालसा करून मागितले यात त्याने त्या काळी सर्वत्र जी राजनीती प्रचलित होती, तिचाच अवलंब केला.

शिवाजीच्या या मागणीस राजनीतीच्या हल्लीही प्रचलित असलेल्या तत्त्वाचा आणखी आधार आहे असे म्हणता येते. शिवाजीने स्थापन केलेल्या कोकण व घाटमाथ्यावरील लहानशा राज्यास जावळीचे राज्य अगदी लागून होते आणि ते जर निराळे राहून विजापुराखाली राहते तर शिवाजीचे राज्य कधीच टिकले नसते. सभासदाने दिलेल्या शिवाजीच्या विचारात पहिलेच वाक्य असे आहे ''चंद्रराव मोरे यास मारल्या विरहित राज्य साधत नाही.'' शिवाजीच्या राज्याचे अस्तित्वच चंद्रराव मोऱ्याचे राज्य मारल्याशिवाय कायम राहात नव्हते. Self Preservation स्वसंरक्षण हे एक महत्वाचे अंग राजनीतीत अजून आहे. इंग्लंडने आयर्लंडवर जो ताबा

अजून चालविला आहे तो याच तत्त्वावर. आयर्लंड जर स्वतंत्र असेल तर इंग्लंडवर जलमार्गाने स्वारी करण्यास फारच सोपे आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे म्हणूनच हजारो माणसे बळी देऊन सुद्धा या लोकांच्या मागणीस न जुमानता इंग्लंडने आपला कबजा मुख्य मुख्य बाबीत विशेषत: आरमारी बाबीत आयर्लंडवर कायम ठेवला आहे. हे करणे राजनीतीच्या हल्लीच्या दृष्टीने अन्याय्य म्हणता येणार नाही. मग शिवाजीने तरी जास्त काय मागितले ? जावळीचे राज्य खा पण आमच्या अंकित रहा आणि नाकेबंदीची जागा जावळी आमच्या स्वाधीन करा असेच तो मागत होता. हे मागणे आणि इंग्लंडचे आयर्लंडपाशी मागणे यात शासनशास्त्राच्या दृष्टीने काडीइतके अंतर नाही. आणि इंग्लंडने जर आयर्लंडवर हल्लीच्या शासनशास्त्राच्या नवीन मनूतसुद्धा कबजा अद्याप ठेवला आहे, तर शिवाजीने जावळीवर कबजा मागितला आणि तो चंद्ररावाने मान्य न केला म्हणून त्याजवर हल्ला केला, यात नवीन मनूप्रमाणे सुद्धा काही दूषणार्ह नाही असेच म्हटले पाहिजे.

पण याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचा हक्कावर स्थापन झालेले असे हे शिवाजीचे कृत्य असून ते दूषणीय नव्हते इतकेच नव्हे तर ते उदात्त आणि वंदनीय होते, तसेच राजकीय घडामोडीचा निर्विकार मनाने तात्त्विक विचार करणारे म्हणतील अशी खात्री आहे. शिवाजीचा उपक्रम नुसता राज्यस्थापनेचा नसून स्वराज्यस्थापनेचा होता, महाराष्ट्रास पारतंत्र्यातून काढून स्वतंत्र स्वराज्यात आणण्याचा होता, ही गोष्ट जदुनाथ सरकारसारख्या जन्मांध इतिहासकाराच्या दृष्टीस येत नसला तरी ती झाकून ठेवता येण्यासारखी नाही. जदुनाथ जे Even Shivaji did not pretend that the murder of the three Mores was prompted by a desire to found a Hindu Swaraj असे लिहितात त्यास आधार नसून ते खात्रीने कल्पित आहे. शिवाजीस स्वराज्यस्थापनेची कल्पना आरंभापासून असावी असेच दिसता. वरील सभासदाच्या वाक्यात जरी ''राज्य साधत नाही'' असा शब्द आहे

तरी राज्य म्हणजे स्वराज्य हीच कल्पना त्यावेळी होती हे उघड आहे शिवाजीचे सर्व स्नेही व मंत्री स्वराज्य, म्हणजे हिंदुधर्माचे व हिंदुराजांचे राज्य स्थापन करण्याच्या उच्च भावनेनेच उद्दीपित झालेले होते आणि प्रसंगी हाच विचार त्यास जास्त पराक्रम व स्वार्थत्याग करण्यास प्रवृत्त करी, हे मान्य करावे लागेल. जदुनाथ सरकार मोगलांचे इतिहासकार त्यास या शिवाजीच्या कृत्यासंबंधे शीरशहाचीच आठवण येते. पण शीरशहा हा काही स्वराज्य स्थापन करीत नव्हता. तो एक मोगलांचे नोकर बेइमान होऊन केवळ बळी तो कानपिळी या न्यायाचा अवलंब करून दंग्याने खून करण्यास प्रवृत्त झाला होता; अर्थात त्यांचे कृत्य तत्कालीन राजनीतीच्याही दृष्टीने न्यायास अनुसरून नव्हते. आणि शिवाजीने चंद्ररावास स्पष्टपणे निरोप पाठविला तसा शीरशहाने दक्षिण बिहारात किल्ले काबीज करताना पाठविला नव्हता. तात्पर्य शिवाजीचे कृत्य शीरशहाच्या कृत्याहून किती तरी जास्त उदात्त होते ! आणि ते स्वराज्य-साधनाच्या उपयोगात झालेले असल्याने अधिकच प्रशस्त व वंदनीय आहे असे चिकित्सकास मान्य करावे लागेल. जदुनाथ सरकारास शीरशहाची आठवण होते पण वॉशिंग्टनची होत नाही हे साहजिक आहे. पण आपणास वॉशिंग्टनची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. शिवाजीने लहानपणापासून हिंदू धर्माचा छळ चाललेला पाहून स्वराज्य-स्थापनेचा व स्वातंत्र्य-प्राप्तीचाच निश्चय केला व आपल्या बालसवंगड्यांना याच उदात्त हेतूने प्रेरित करून आणाभाका वाहून सामील करून घेतले आणि या बाबतीत दादाजी कोंडदेव व शहाजीराजे यांचा सुद्धा सल्ला मान्य केली नाही असे चिटणीस बखरीत स्पष्ट लिहिले आहे आणि ही उदात्त कल्पना सिद्धीस जाणार नाही पण प्रशंसनीय मात्र आहे असेच त्याच्या वडिलांचे व पालनकर्त्यांचे मत होते. अशक्य दिसणारे उदात्त विचार सिद्धीस नेण्याची महत्त्वाकांक्षा धरून ''पहिली दौलत संपादिली ती घालवली असे वाट्यास न यावे'' असा मॉडरेट बुद्धिवाद दादाजी कोंडदेव याने केला

असतानाही ''धर्म वृद्धिंगत करण्यासाठी, प्राण, दौलत गेली तरी जावो, प्रयत्न करावा'' असा निश्चय लहानपणीच ज्या शिवाजी महाराजांनी केला त्यांचे उदात्त चरित्र नीट न समजल्याने जदुनाथ सरकार वगैरे इतिहासकार पूर्वविरोधिग्रहामुळे चकतात आणि शिवाजीचा विचार प्रारंभीपासून स्वधर्मयुक्त स्वराज्यस्थापनेचा अर्थात महाराष्ट्रधर्म कायम करण्याचा होता ही गोष्ट कबूल करीत नाहीत; आणि यामुळेच त्यास वॉशिंग्टनची आठवण न होता शीरशहाची होते. माझ्या मते हा मुद्दा हल्ली मुळीच वादग्रस्त नाही. तत्कालीन लेख जरी मिळाले नसले, निदान माझ्या पाहण्यात नसले तरी शिवाजी महाराजांचा उद्देश प्रारंभापासूनच धर्मरक्षणयुक्त स्वराज्यस्थापनेचा होता आणि हाच स्वराज्य शब्द तेव्हापासून अस्तित्वात येऊन पुढे तो राज लेखात, मोगलांच्या सनदात किंबहुना हल्लीसुद्धा प्रचलित झालेला दिसत आहे. अर्थात स्वराज स्थापनेच्या उदात्तभावनेने प्रेरित झालेल्या वीरास मोऱ्यांचे परतंत्र राज्य खालसा करून टाकण्याचा अधिकार जास्तच पोहोचतो यात शंका नाही.

अशा स्वराज्यस्थापनेस अर्थातच, भितरे आहे त्यास चिकटून बसणारे, हल्लीच्या शब्दात बोलावयाचे तर मॉडरेट जहागिरदार व राजे प्रतिकूल असणारच. खुद्द शिवाजीचा बाप प्रतिकूल होता, मग इतरांची गोष्टच काय? शहाजीस विजापूरच्या बादशहाने कैदेत टाकले व त्याच्या जिवावर प्रसंग आणला, शिवाजीस रस्त्यावर आणा, नाही तर तुम्हास भिंतीत चिणले जाईल, अशी तंबी दिली त्या वेळेस सुद्धा शिवाजी महाराजांनी एका तागडीच्या पारड्यात वडिलांची मुक्तता आणि दुसऱ्यात स्वधर्मरक्षण-युक्त स्वराज्यस्थापन हे घातले असता वडिलांच्याही प्राणाची पर्वा त्याने ठेविली नाही, व ''आपल्या दैवी असेल तसे होईल, आमच्या दैवी असेल तसे आम्ही करणार,'' असे स्पष्ट उत्तर पाठविले (चिटणीस पा. ३८). तेव्हा वडिलांच्या प्राणाचीही ज्याने स्वराज्य-स्थापनेसाठी पर्वा केली नाही तो

मोरे यास तंबी देण्यास का मागे पुढे पाहील ? तात्पर्य या उच्च भावनेच्या दृष्टीने परकीय अमलास चिकटून राहणाऱ्या मोऱ्यांसारख्या राजांना 'आमच्याकडे या नाही तर मारले जाल' असा निरोप पाठविणे शासनशास्त्राच्या नीतीत अन्यायाचे होणार नाही. वॉशिंग्टनने जेव्हा स्वातंत्र्य पुकारले तेव्हा सर्व अमेरिकन संस्थानांना त्याने याच तत्त्वानुरूप एकत्र गोवले. काही संस्थाने स्वतंत्र तर काही इंग्लंडचे पारतंत्र्य कबूल करणारी अशी स्थिती अमेरिकेत राहू शकत नाही. किंबहुना या पुढच्या अमेरिकेच्या इतिहासात असा प्रश्न उपस्थित झाला की कित्येक संस्थाने संयुक्तराजसंघटनेतून निराळी होऊ लागली, तेव्हा त्यास स्वतंत्र होऊ देणे घातुक आहे, त्यास तसा अधिकार नाही, असेच तत्त्व ठरून जबरदस्तीने लढाई करून संयुक्तात सामील करून घेतले. तेव्हा ज्या अर्थी महाराष्ट्रास पारतंत्र्यातून काढून महाराष्ट्रधर्म वाढवून स्वराज्यात आणण्याचा प्रयत्न शिवाजीमहाराजांनी सुरू केला, त्याअर्थी चंद्रराव मोऱ्यांसारखी राज्ये मुसलमानांचे पारतंत्र्य कबूल करून निराळी राहू शकत नव्हती. त्यास राजी करून स्वराज्यात सामील करून घेणे किंवा त्यास बुडविणे अर्थात मारणे हेच न्यायाचे प्रशस्त राजनीतीस धरून होते. बांदल देशमुख स्वराज्यास अनुकूल होईना तेव्हा त्यास मारावेच लागले. आणि याच न्यायाने चंद्रराव मोऱ्यास जो निरोप शिवाजीने पाठविला तो न्याय्य होता.

शासनशास्त्राचे हल्ली जसे परीक्षण होत आहे आणि पाश्चात्त्य इतिहासावरून जसे आपण सिद्धांत न्याय्य अन्याय्य इत्यादी या बाबतीत हल्ली काढतो तसे पूर्वी कदाचित इकडे काढलेले नसतील, परंतु नीति-अनीतीचे ठळक विचार सर्व जगात नेहमीच एक असतात आणि सर्व लोकांना ते समजतात. शिवाजीला समजत होते, आणि रामदासांनाही समजत होते. मुसलमानांना समजत होते आणि त्यांच्या मराठे सरदारांनाही समजत होते. देशकार्य व धर्मकार्य निघाल्यावर त्यास विरोधी असतील

त्यास मारणे न्याय्य आहे ही गोष्ट इकडेही सर्व संमत होती. आणि तीच रामदासांनी 'देशद्रोही जितुके कुत्ते मारोनि घालावे परते,' असे आपल्या खणखणित व सणसणीत शब्दांनी सांगितली. स्वदेश, स्वराज्य, स्वधर्म या कल्पना महाराष्ट्रात तरी यावेळी मुसलमानांच्या जुलमामुळे आणि महाराष्ट्रीयांच्या प्राचीनकाळापासून चालत आलेल्या स्वातंत्र्यप्रिय स्वभावधर्मामुळे सर्वत्र करू लागल्या होत्या; अर्थात देशद्रोह हा महान अपराध मानला जाऊ लागला होता. देशद्रोही यास समर्थांनी कुत्र्याची उपमा दिली आहे ती यथायोग्य हे येथे सांगितले असता विषयांतर होणार नाही. स्वजनांशी विरोध करून परकीयांची म्हणजे मनुष्य जातीयांची गुलामगिरी करणे हा कुत्र्याचा देहस्वभाव आहे. तेव्हा देशद्रोही हे कुतरे असतात हे समर्थांनी बरोबरच म्हटले. मुसलमानांनी गुलामगिरी करून स्वराज्य साधावयास प्रवृत्त झालेल्या आपल्या स्वकीयांशी विरोध करणाऱ्या चंद्रराव मोऱ्यांसारख्यास मारून टाकणे अवश्य होते व प्रशस्त राजनीतीस धरून होते. पण त्यास प्रथम आपल्या बाजूकडे वळविणे हेही कर्तव्यप्राप्त नीतीस धरून होते. आणि तसाच प्रयत्न नीतिमान् शिवाजीमहाराजांनी प्रथम केला असे सर्व बखरकार स्पष्ट सांगतात आणि पाश्चात्त्य नीतिशास्त्रातही हाच मार्ग प्रथम युक्त सांगितला आहे.

येथवर शिवाजीचे कृत्य कसे न्याय्य होते याचा तीन दृष्टींनी विचार झाला. नुसत्या राज्य वाढविण्याच्या इच्छेने सुद्धा हे कृत्य न्याय्य समजले जाईल, मग राज्य–संरक्षणाच्या हेतुने तर होईलच आणि स्वराज्य–स्वधर्मस्थापनेच्या हेतूने तर ते उदात्त आणि प्रशस्त मानले जाईल हे उघड आहे. पण या तिन्ही प्रकरणात एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे, तो वाचकास नीटपणे समजावून दिला पाहिजे. राज्य वाढविण्याच्या किंवा स्वसंरक्षणाच्या व स्वातंत्र्यस्थापनेच्याही दृष्टीने प्रयत्न करून दुसऱ्यावर स्वारी करणे, त्यास मारून त्याचे राज्य खालसा करणे वगैरे गोष्टी न्याय्य

समजल्या जाण्यास असा उद्योग स्पष्टपणे राजकीय व्यवहारात आणि प्रसिद्ध उजागर रीतीने झाला पाहिजे, ही मुख्य अट आहे. राजा-राजात कोणत्याही प्रकारचा परस्परंस न खाण्याचा उघड किंवा अस्पष्ट करार नसतो पण एकाच राज्यात राहणाऱ्या व्यक्तींना अशा प्रकाराने स्वधर्मासाठी किंवा स्वातंत्र्यासाठी दुसऱ्यावर झडप घालण्याचा अधिकार नाही हे प्राप्त आहे. कारण एका राज्यसत्तेखाली राहणारे लोक आम्ही आपसात कधी मारामारी करणार नाही. आपले इनसाफ राजसत्तेसमोर ठेवू अशा मान्यतेने बांधलेले असतात. यामुळे असे प्रकार जर कोणी करील तर त्यास चोरी, धाडे, खून, इत्यादी अपराधांच्या शिक्षा होतील आणि न झाल्या तरी तो प्रकार चोरी, लूट, खून या शब्दांनीच वर्णिले जाऊन निंद्य मानले जातील. राजाराजांच्या संबंधांत अशा प्रकारचा करार साधारणतः नसतो, ते परमेश्वराशिवाय दुसऱ्या कोणाकडे आपला इन्साफ नेऊ शकत नाहीत, आणि परमेश्वराने इन्साफ युद्धात जयापजय याच स्वरूपाने व्यक्त होत असतो. यासाठी अशा राजांच्या कृत्यास खून, लूट इत्यादी खासगी व्यवहारातले शब्द लागत नाहीत हे उघड आहे. जेथे तह असतील तेथे तहाचे करार तोडणे अन्यायाचे मानले जाईल पण इतरत्र हा संबंध केवळ अनियंत्रित असाच आजपर्यंत मानला गेला आहे. अलेक्झांडर आणि चोर यांच्या गोष्टीत असे जरी दाखविले असले की अलेक्झांडर हा मोठा लुटारू आणि खुनी होता आणि चोर हा लहानशा प्रमाणावर असतो तरी त्यात खरे अंतर वरप्रमाणे आहे. अलेक्झांडरची कृत्ये एक राजा या नात्याची होती आणि सर्व जग जिंकण्याचा निश्चय करून अनेक मुलखांवर त्याने स्वाऱ्या केल्या, अनेक शहरे लुटली आणि हजारो लोक ठारी मारले तरी त्याचे कृत्य राजशासनदृष्ट्या अन्याय्य मानले जाणार नाही, किंवा दरोडा खून इत्यादी शब्दांनी वर्णिले जाणार नाही. या दृष्टीने पाहता शिवाजीचा व्यवहार आरंभापासून राजा या स्वरूपाचा होता आणि त्याने आपण स्वतंत्र राजे

आहोत ही गोष्ट आरंभापासून व्यक्त केली होती. दादाजी कोंडदेव मरताच त्याने सर्व राज्यसूत्रे आपल्या हाती घेतली आणि स्वराज्याची स्थापना केली. राज्याची सर्व अंगे त्याने तात्काळ अस्तित्वात आणली ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. त्याने अगोदर आपला मुख्य प्रधान नेमून त्यास त्या काळी दक्षिणेस मुसलमानी राज्यात अस्तित्वात असलेली पेशवे ही पदवी दिली; अर्थात त्याने मी स्वतंत्र राजा झालो आहे अशी विजापूरकरास नोटिसच दिली. पेशवा, सरनोबत, सबनीस वगैरे प्रांतिक राज्यांचे अधिकारी त्याने नेमून राजगड येथे आपली राजधानी केली. हा किल्ला नवीन बांधून त्याने याचे नाव राजगड मुद्दाम ठेविले. तात्पर्य शिवाजीने प्रथमपासून उघड रीतीने राजा-स्वतंत्र राजा-हे स्वरूप धारण करून पुढील सर्व व्यवहार राजा या नात्याने केले त्यामुळे त्यास चोर, लुटारू, खुनी इत्यादी विशेषणे लावणे चुकीचे आहे.

शिवाजीच्या या स्वरूपाचे महत्त्व लक्षात न आल्याने कशा चुका होतात ते येथे थोडे विस्ताराने सांगितले पाहिजे. पुष्कळ अप्रबुद्ध लोक शिवाजीने लुटीने द्रव्य मिळवून राज्य स्थापिले असा भ्रांत सिद्धांत काढून, स्वराज्यस्थापनेसाठी लूटालूट करणे न्याय्य आहे असे समजतात. इतकेच नव्हे तर वासुदेव बळवंत व बंगाल्यात काही सुशिक्षित तरुण यांनी लुटालुटी करून आपल्या स्वदेशबांधवास त्रस्त केले हे इतिहास प्रसिद्ध आहे. दोघांचेही हेतू उदात्त मानले तरी त्यांची कृत्ये अश्लाघ्य ठरतात. कारण वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी प्रथम इंग्रजांची सत्ता उघडपणे झुगारून स्वातंत्र्य पुकारले पाहिजे होते आणि मग त्यांचे स्वजन हे परजन झाल्याने त्यास लुटण्याचा उपक्रम करावयास पाहिजे होता. शासनशास्त्राचा हा सिद्धांत अतिशय महत्त्वाचा आहे. Rebels and decoits यात जो फरक मानला जातो, तो अशाच स्वरूपाचा आहे. Belligerents म्हणजे स्वातंत्र्याकरिता किंवा स्वराज्याकरिता जे उघड सत्ता झुगारून प्रयत्न करतात त्यांचे कृत्य

निराळ्या दृष्टीने पाहिले जाते हे नुकतेच आयर्लंडच्या उदाहरणावरून लक्षात येईल. डी. व्हालेरा याने इंग्लंडचे पारतंत्र्य कोणत्याही बाबीत मान्य करणार नाही असा निश्चय जाहीर करून आपले Republican राज्य निराळे स्थापन करून फौजेची स्वतंत्र रचना राजाप्रमाणे केली आणि लढाई आरंभिली. त्यात खून केले आणि शेकडो गावे किंवा कुटुंबे लुटली तरी त्याचे साथीदार लुटारू किंवा खुनी मानले न जाता Belligerents म्हणजे युद्ध्यमान परराष्ट्रीय असेच इंग्लंडने मानले व इंग्लंडला मानावे लागले हे प्रसिद्ध आहे. कित्येक प्रसंगी तर आयर्लंडात डी व्हालेराच्या लोकांनी दग्यानेही खून केल्याची वर्णने आपण वाचली आहेत; पण 'Everything is fair in war and love' या तत्त्वाखाली ही कृत्ये murder या संज्ञेस पात्र होत नाहीत. जदुनाथ सरकारासही ही जाणीव आहेसे दिसते; आणि म्हणूनच ते Even Shivaji did not pretend that these murders were necessary for the establishment of Hindu Swaraj असे खोटे आणि चुकीचे विधान करतात. चंद्रराव मोऱ्याचा खून दग्याने केला असे जरी मानले, तरी सुद्धा स्वराज्यसाधनाच्या उद्योगात तुम्ही आम्हास मिळा, आम्ही राजे आहोत हे कबूल करा अशी नोटिस दिल्यानंतर दगा झाला असल्याकारणाने तो खून या शब्दास पात्र होत नाही, म्हणजे तो खून या दृष्टीने निंद्य मानला जाणार नाही, हे आयर्लंडातील डी व्हालेरा याच्या हल्लीच्या अनेक कृत्यांवरून आपणास स्पष्ट दिसते. या बाबीचा आणखी जास्त विचार मनोरंजक असून तो येथे करणे जरूर आहे. कोणताही व्यवहार राजकीय स्वरूपाचा असल्यास तो खासगी स्वरूपाहून निराळ्या तत्त्वाखाली येतो, त्याचप्रमाणे कोणतीही गोष्ट युद्धमान राष्ट्रांमध्ये युद्ध सुरू झाल्यास त्याजकडे पाहण्याची दृष्टी निराळी असते. पण 'Every thing is fair in war' हे तत्त्व लागू होण्यासाठी war अथवा युद्ध सुरू असले पाहिजे. अन्य शब्दांनी बोलावयाचे तर त्या राष्ट्रांमध्ये State of war असेल तरच पाहिजेल ते कृत्य त्या वेळी न्याय्य

समजले जाईल. हल्ली पाश्चात्त्य देशात State of war केव्हा व कशी समजली जाईल याबद्दल पुष्कळ तात्त्विक विचार केला गेला आहे. लढाई सुरू आहे, अशी परिस्थिती तिकडे बहुधा Declaration of war ने म्हणजे लढाई पुकारल्याने अस्तित्वात येते. परंतु एक बारीक तत्त्व असेही ठरले आहे की Formal declaration of war म्हणजे प्रसिद्धपणे लढाई पुकारल्याची जाहीर खबर अन्य राष्ट्रांस देण्याची आवश्यकताच आहे, असे नाही. An act of war म्हणजे लढाईचे एखादे कृत्य एकदम करण्यानेही लढाई सुरू करता येते असा नियम हल्ली पाश्चात्त्य आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात मान्य झाला आहे. ही तत्त्वे सदसद्विवेकास धरून असल्याने चोहीकडे अमलात आहेत. प्रत्यक्ष लेखात आली नसली तरी राजनीतीत इकडेही तीच अमलात आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. या तत्त्वांचा प्रस्तुत प्रकरणात उपयोग करता असे स्पष्ट दिसून येते की शिवाजीने चंद्रराव मोरे यास जो निरोप पाठविला तो Declaration of war च्या स्वरूपाचा होता. त्याजकडे पाठविलेला हेजीब म्हणजे दूत हा राजकीय संदेश घेऊन गेला होता. आणि चंद्रराव मोऱ्याने हा संदेश अमान्य केला व वकील निघून आला तेव्हाच लढाई सुरू झाली आणि State of war अमलात आली. असे नसले तरी सुद्धा शिवाजीने जावळीवर एकदम हल्ला केला, हीच लढाईची सुरुवात होती; आणि मग लढाईत यश येण्याकरिता वाटेल ती युक्ती योजणे न्याय्य होते. किंबहुना प्रत्येक युद्धात छळ म्हणजे फसविणे हे असतेच. हजारो युद्ध–प्रसंगाचे इतिहास वाचले असता ही गोष्ट लक्षात येईल. वाघ सुद्धा दबा धरून निर्बळ हरिणावर उडी घालतो. बैलाच्या शिंगास जळत्या मशाली बांधून हानिबालने रोमन फौजेस चकवून भलत्याच बाजूला दडवले आणि मग त्यांच्यावर पिछाडीने हल्ला केला, या युद्धच्छलापासून तो नुकतेच आयर्लंडमध्ये अनेक छल करून डी व्हालेराच्या लोकांनी इंग्रज व विरोधी आयरिश व शिपाई कसे ठार मारले या वृत्तापर्यंत सर्व देशांत हजारो युद्धात छलाचा उपयोग

केला गेला आहे; आणि म्हणूनच 'Everything is fair in war' हे त...
मान्य झाले आहे. चंद्रराव मोऱ्याचा खून छलाने केला नाही ही गोष्ट आम्ह...
वर ठरविलेली आहे. तरी हणमंतराव मोरे चतुर्बेट येथे जमाव धरून बसल...
होता, त्यास शंभूजी कावजी याने छळाने मारले ही गोष्ट आम्हास मान्य
आहे. पण हा छल युद्ध सुरू झाल्यावरचा असल्याने क्षम्य असून तो खु...
या वर्णनाखाली येऊ शकत नाही. शंभुजीने सायरिकीचे बोलणे लावून आ...
घुसून हा वध केला असे सभासद म्हणतो. येथे सोंयरिकी कोणती ह...
खुलासा नाही. याजबद्दल पुढे विवेचन करू. पण ते चंद्रराव मोऱ्याच्या
मुलीच्या मागणीसंबंधाने असले तरी सुद्धा आणि शिवाजीच्या सल्ल्यावरू...
मानले तरी युद्धयमानस्थितीतील असल्याने निंद्य ठरत नाही. शिवाजीने
याच न्यायाने कित्येक किल्ले छलाने घेतले. किंबहुना कित्येक शहरांवर
अचानक छापे घालून ती शहरे लुटली. ह्या सर्व ठळक गोष्टी युद्धयमान
स्थितीतल्या असल्यामुळे निंद्य किंवा दूषणार्ह ठरत नाहीत. रॅले वगैरे इंग्रजी
जहाजाच्या कप्तानांनी अमेरिकेहून येणाऱ्या स्पॅनिश जहाजावर अचानक हल्ले
करून त्यातले खंडोगणती सोने लुटले आणि फ्रेंचांनी मद्रासवर अचानक
हल्ले केले हे प्रसिद्ध आहे. पण या गोष्टी युद्धयमान स्थितीतल्या असल्याने
आंतरराष्ट्रीयनीतीने मान्य झालेल्या आहेत. मग शिवाजीला तेवढे पाश्चात्य
इतिहासकारांनी लुटारू म्हणावे, महंमद गझनीला किंवा रॅले वगैरे इंग्लिश
जहाजांच्या कप्तानांना म्हणू नये हा केवळ विरोधी भक्तीचा परिणाम आहे.
महंमद गझनीने अशाप्रकारे अचानक हल्ले करून कनोज वगैरे शेकडो श्रीमंत
शहरे लुटली, पण मुसलमान इतिहासकारांनी किंवा इंग्रजी इतिहासकारांनी
त्यास लुटारु म्हटले नाही. तात्पर्य, शत्रूस युद्ध पुकारले असता किंवा न
पुकारताही छलाने किंवा अचानक हल्ल्याने लुटावे किंवा मारावे ही राजनीती
मान्य झाली आहे; आणि याच कारणाने युद्ध सुरू झाल्यावर हणमंतराव
मोरे यास छलाने मारले ही गोष्ट गैरवाजवी किंवा निंद्य ठरत नाही.

युद्धयमान स्थितीत सर्वत्र छल क्षम्य आहे. पण अन्यत्र क्षम्य नाही असे मान्य झालेले दिसते किंवा करावे लागेल. आम्ही शरण आलो किंवा आम्ही तह करतो असा बहाणा करून युद्ध थांबवून एकाएकी हल्ला करणे क्षम्य होणार नाही. पाश्चात्य देशात शरण आल्याची खूण white flag, पांढरे निशाण फडकावणे ही ठरली आहे. पांढरे निशाण फडकाविले असता मग गोळी टाकणे किंवा शस्त्र चालविणे प्रशस्त मानले जात नाही. आणि असे झाल्यावर मनुष्ये मारली गेली तर तो खून Murder समजला जाईल. गेल्या जर्मन युद्धात खोट्या रीतीने पांढरे निशाण उभारून जर्मनांनी छल केला असा रिपोर्ट प्रसिद्ध झालेला आपण वाचला आहे आणि ही गोष्ट खरी असली तरी अक्षम्य आहे, हे उघड आहे. तहाचे बोलणे सुरू करून धोक्याने किंवा दग्याने सेनापतीस किंवा सरदारास ठार मारल्याचे दाखले इतिहासात सापडतील. पण असे करणे निंद्य. अफजलखानाने शिवाजीस सामोपचाराने बोलणे करून पकडण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट निंद्यच मानली जाईल आणि शिवाजीने हा डाव ओळखून अंगात गुप्त चिलखत घालून बिचव्याने हा डाव अफजलखानावर उलटवून त्याचा वध केला. हा खून नसून योग्य व न्याय्य वध झाला असेच इतिहासकार ठरवितात व ठरवितील. असो तर, युद्ध थांबवून तह करतो म्हणून तहास बोलावणे व दगा करणे निंद्य आहे. हा अपवाद सोडून, युद्ध चालू असता इतर रीतीचा दगा करणे किंवा surprise ची एखादी फसवणूक करणे क्षम्य आहे आणि म्हणूनच शंभूजी कावजी याने केलेला हणमंतरावाचा वध क्षम्य आहे असे ठरते. शंभूजी कावजी याने तहाचे बोलणे लावून युद्ध थांबवले असे सभासदाने म्हटले नाही. फक्त सोयरिकीचे नाते लावून त्याने एकांतात त्याजवर कट्यार चालविली असे लिहिले आहे. हे सोयरिकीचे नाते अर्थात त्याचेच असावे. कारण, 'लावून' ह्या शब्दात पुढील होणाऱ्या दुसऱ्याच्या संबंधाचा अंतर्भाव होत नाही. या संदिग्ध शब्दावरून पुढील बखरकारांनी शिवाजीने चंद्रराव

मोऱ्याची मुलगी लग्नात मागितली असा तर्क काढलेला आहे. शिवाजीमहाराजांचे उदात्त चरित्र पाहता किंवा त्यांच्या कुशल राजनीतीच्या व्यवहाराकडे पाहता हे संभवनीय दिसत नाही. चंद्रराव मोऱ्याची मुलगी फार सुंदर होती असे कोठे लिहिलेले आढळते. पण सुंदर मुलीचाही मोह शिवाजीस कधीच झाला नाही. मोऱ्यांचे राज्य स्वतंत्र असून त्यास मुलगे नव्हते अशी परिस्थिती होती तरी, त्याच्या मुलीशी लग्न करणे राजनीतीच्या व्यवहारात युक्त वाटले गेले नसते. त्यांचे राज्य परतंत्रतेचे असून ते मारणे कठीण नव्हते आणि चंद्रराव मोऱ्याचा जावई या नात्याने शिवाजीस मुळीच मोठेपणा आला नसता. या दृष्टीनेही ही गोष्ट असंभवनीय दिसते. शिवाजीस लग्न करावयाची इच्छा कोणत्याही कारणाने झाली असती तर जय मिळाल्यावर व राज्य खालसा झाल्यावर आणि मोऱ्याचे कबिले हाती आल्यावर ही गोष्ट शिवाजीने घडवूनही आणली असती. तात्पर्य, शिवाजीने मोऱ्याची मुलगी लग्नात मागितली ही गोष्ट असंभवनीय होय आणि या गोष्टीचा बहाणा करून शिवाजीने रघुनाथ बल्लाळ यास चंद्रराव मोऱ्याकडे पाठविले ही त्याहून चुकीची कल्पना. कारण यास सभासदाचाही आधार नाही. रघुनाथ बल्लाळ यास राजकीय वकील या नात्याने राजकीय बोलणे करण्यास व आपले स्वामित्व तुम्ही मानले पाहिजे हे सांगण्यास हेजीब पाठविला होता असे सभासद स्पष्ट लिहितो. अर्थात शिवाजीने मोऱ्याच्या सुंदर मुलीची मागणी केली ही कविकल्पना होय.

येथवर आपण सभासदाच्या बखरीची छाननी व त्यावरून दिसून येणाऱ्या हकिकतींचे तत्कालीन व हल्लीच्या राजनीतीच्या दृष्टीने परीक्षण करून शिवाजीचे कृत्य अन्याय्य की न्याय्य याची चिकित्सा केली; आणि असे ठरविले की चंद्रराव हा विजापुरकरांचा मांडलिक, त्यांच्या वतीने शिवाजीच्या राज्यस्थापनेस किंबहुना स्वराज्य-स्थापनेस तो प्रतिकूल होता यासाठी, त्याला विजापूरकरांचे दास्य सोडून आम्हास राजा मान्य करून

स्वराज्यसाधनेस अनुकूल हो, नाही तर मारला जाशील असा राजकीय संदेश रघुनाथ बल्लाळ यास हेजिब नेमून त्याजकडून कळविला. त्याने ते मान्य केले नाही, आणि जावळीस उद्या येत असाल तर आजच या, असा स्पष्ट जबाब दिला. या वकिली बोलण्यात काही तरी बाचाबाची झाली. चंद्रराव मोरे कैफी दारूबाज होता. काय बाचाबाची झाली सांगता येत नाही, असे जे किन्‌केड व पारसनीस यांनी आपल्या इतिहासात लिहिले आहे तेच योग्य दिसते. कदाचित गोष्ट तक्रारीवर येऊन राघो बल्लाळावर सूर्यरावाने हात उचलला. तो निघून जात असता मागून त्याच्यावर लाग केला असेल. (हे करणे अर्थात गैर होते. कारण दूत काही बोलला तरी तो क्षम्य आहे, दंड्य नाही असे रामायणकाळात मान्य होते आणि मारुती किंवा अंगद यास दूत असल्याने शिक्षा करणे अन्यायाचे होईल असे स्पष्ट बिभीषणाने बजाविले आहे.) या राघोबाबल्लाळाचे लोक शूर असल्याने कचरले नाहीत. सूर्याजीराव यास मारून दरवाजाबाहेर पडले. सूर्याजीराव मालक पडल्याने पुढे लाग झाला नाही. रघुनाथ बल्लाळाने शिवाजीस खबर दिली आणि त्याने ताबडतोब जावळीवर स्वारी केली. यावेळी चंद्रराव मोरे बाहेर येऊन शिवाजीशी लढला आणि लढाईत मारला गेला. जावळी स्वाधीन झाली. चतुर्बेट येथे कारभारी हणमंतराव मोरे जमाव धरून लढू लागला. मग त्यास शंभूजी कावजी याने छल करून मारला व जावळीचे राज्य निष्कंटक खालसा केले अशी ही हकिकत दिसते. राज्यसाधन, आत्मसंरक्षण, स्वराज्यसाधन या तिन्ही कारणांसाठी शिवाजीमहाराजांनी आम्ही राजे आहोत, स्वतंत्र राजे आहोत हे जाहीर केल्यानंतर चंद्ररावास प्रथम स्वराज्यात सामील होण्याची संधी देऊन ती फुकट गेल्यावर त्याजवर हल्ला केला व युद्ध करून जावळी घेतली, यात कोणतीच गोष्ट राजनीतीच्या दृष्टीने निंद्य नाही. युद्ध सुरू झाल्यावर छलाने हणमंतराव यास शंभूजीने मारले ते 'Everything is fair in war' या नात्याने क्षम्य आहे असेच प्रत्येकास वाटेल. जदुनाथ सरकार

या कृत्यास murder खून म्हणतात किंवा हे स्वराज्यसाधनासाठी नव्हे असे म्हणतात ते सपशेल चुकीचे आहे.*

ही अशी मूळ हकिकत असून तिचा थोडासा विपर्यास तिखटमीठ लावण्याच्या साहजिक मोहाने बखरकारांनी कसा केला हे दाखविण्यास त्यातील उतारे देणे पुरे आहे. हे सर्व बखरकार ऐकिव किंवा सभासदावरून थोडासा फेरफार करून हकिकत सांगतात. सभासदाची बखर शिवाजीच्या मृत्युनंतर (१६८०) १७/१८ वर्षांनी लिहिलेली म्हणजे १६९७/९८ ची सर्वांत जुनी. त्यानंतर शिवदिग्विजय ही बखर शके १६४० सन १७१८ म्हणजे सरासरी सभासदा नंतर २० वर्षांनी पण बहुतेक स्वतंत्र माहितीने लिहिली आहे. तीत चंद्रराव मोरे लढाईत मारला गेला असे स्पष्ट सभासदाच्या विरूद्ध वर्णन असून त्यातील हकिकत प्रथम देऊ. ''त्यानंतर जावळी येथे चंद्रराव मोरे विजापुराचे चाकर जहागीर खाऊन होते.. त्यांजला महाराजांनी सांगून पाठविले की तुम्ही पाहास करभार देता तो आम्हास द्यावा. आमचे म्हणोन राहावे .. म्हणोन सांगोन पाठविले. महाराजांनी विचार केला, मराठी सरदारी बहुत दिवसाची जमली आहे. प्रथम साम करोन पाहावे. आपल्या विचारात आला तर राखावा, नाहीतर पारिपत्यास उशीर काय आहे? वकील पाठवला. तो जाऊन चंद्रराव मोऱ्याशी बोलता मोरे यांनी महाराजांची खातर मनात न आणिली .. काही बोलोन निरोप घेऊन येऊन त्यांनी

---

* जदुनाथांनी याही पुढे थोडीशी चर्चा करून पारसनीस यांच्या 'महाबळेश्वर' इंग्रजी लेखात दिलेल्या हकिकतीवरून दुलती झाडली आहे, आणि चंद्रराव मोऱ्याने दग्याने शिवाजीस पकडून देण्याचा प्रयत्न केला म्हणून शिवाजीने दग्याने खून करविला असे विसाव्या शतकातले लुच्चे महाराष्ट्रातील संशोधक कोठली तरी रावण-कुंभकर्णी बखर दाखवून शिवाजीच्या दुष्ट कृत्यांवर पांघरूण घालू पाहात आहेत असे म्हटले आहे. (पान ५४). याचे उत्तर येथे अनावश्यक आहे हे उघड आहे. वरील विवेचनावरून त्याची जरूरी नाही; आणि ही नवी बखर विश्वसनीय आहे की नाही याची माहिती पारसनीस देतीलच.)

महाराजास निवेदन केले. महाराज राजगडास बंदोबस्तास गेले. तेथोन तीनचारशे पराक्रमी माणसे रघुनाथ बल्लाळ यास देऊन हणमंतराव मोरे, चंद्रराव यांचे भाऊ कुलकरभारी जोहारखोर येथे होते त्यांकडे शरीर-संबंधाचे बोलणे करण्याकरिता पाठविले. रघुनाथपंती मोरे यांस लागून पाठविले की तुमच्या घरी मुली आहेत. त्यांच्या बोलण्याकरिता आलो. ते समयी मोरे बेफाम होते, कारण शरीरसंबंधाचे बोलण्याकरिता आले; संधिकरिता नाही. रघुनाथपंत जाऊन प्रथम भेटीस बेसरंजाम पाहून मोरे यास मारून दरवाजांवरील लोकांस मारामार करून .. वाई मुक्कामी महाराजांस वर्तमान विदित केले. .. महाराजांनी विचार केला. हणमंतराव कर्ता मनुष्य होता तो मारला. आता त्याचे योग्यतेचा माणूस त्यांचे जवळ नाही, याच समयी चंद्रराव मोरे याशी गाठ घालावी.. तात्काळ तयारी करून निघाले. महाबळेश्वरी सांबाचे दर्शन घेतले. ध्यान .. करोन त्याच घाटाने खाली उतरले. रघुनाथ बल्लाळ अत्रे याजबरोबर पाच सात हजार मावळे व पाचशे स्वार देऊन रडतोंडीचे घाटाने यावे असा संकेत करून एकसमयावच्छेदे उभय सैन्ये जावळीस सूर्योदयी लागली. तेथे सरंजाम बहुत चंद्रराव मोरे दोन प्रहरपर्यंत युद्ध करून जवान मर्दानीने लढाई दिली .. मोरे यांचे सैन्याचा पराभव झाला. चंद्रराव मोरे लढाईत मारले गेले. त्यांचे पुत्र बाजीराव मोरे व कृष्णराव मोरे कबिलेसहित कैद झाले. मोरे यांनी अमोल वस्तुसंग्रह केला होता तो सर्व हरण केला. त्या संधीत मुलींना विजापुराकडे कारण करून पळून जावे असा विचार केला. त्याचे कागदपत्र मुद्देदस्त केले आणि रुजुवात करून शके १५६४ चित्रभानु संवत्सरी उभयतांचा शिरच्छेद केला. बायका व लेकी सोडून दिल्या. मोरे यांनी पहाडावर मेढा बांधून पूर्वी वस्ती केली होती. अशी बाकी जागा महाराजांचे अंतकरणात वाटून पक्की इमारत करवून किल्ला केला. त्याचे नाव प्रतापगड ठेविले.'' ही हकिकत बरीच विस्तृत असून सभासदाहून अत्यंत भिन्न आहे. या बखरीचा लिहिणारा खंडो

बल्लाळ शिवाजीमहाराजांचा चिटणीस आवजी बाळाजी याचा पुत्र हा होता असे प्रस्तावनेत म्हटले आहे. तो माहितगार असावा आणि त्याने किंवा दुसऱ्या कोणी शिवाजीच्या मृत्युनंतर ३८ वर्षांनीच ती लिहिली असल्याने सभासदाच्या जोडीला ठेवण्यासारखी आहे. यात हणमंत मोऱ्याचा खून अगोदर झाला आणि रघुनाथाने केला असे जरी म्हटले असले तरी चंद्रराव मोरे लढाईत मारला गेला असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्यात काही विपर्यासाचा जरी दोष असला तरी हेच विधान मान्य करण्यासारखे आहे हे पूर्वी विस्तारपूर्वक दर्शविलेच आहे.

जदुनाथ सरकारने उल्लेखिलेल्या बखरीपैकी तिहींचा येथवर विचार झाला. सभासद, शेडगावकर (सभासदाप्रमाणे) आणि शिवदिग्जिय. यांच्यातील विरुद्ध हकिकतीचा त्याने मुळीच विचार केला नाही. त्याने उल्लेखिलेल्या चौथ्या बखरीचे काय म्हणणे ते पाहू. चिटणीसाची बखर ही बरीच अलीकडची म्हणजे राज्याभिषेक १३७ इ.स. १८०७ ची आहे. अर्थात् ती केवळ ऐकिव व पूर्व बखरीस धरून व काही अधिक अतिशयोक्तियुक्त मात्र आहे. त्यातील हकिकत येणेप्रमाणे. ''चंद्रराव मोरे जावळीवर दहाहजार लोकांसह किल्ले वगैरे बळावून होते. त्यासी सलुख लावून तुम्ही आमचे म्हणावे आज्ञेत वागावे असे राजकारण लाविले असता मुद्दाईने (खुदाईने,) ? महाराजास खातरेत न आणता वागू लागले याबद्दल विचार केला. मावळे लोकांचा सरदार हाती न लागे. कावेबाजीने हाती घ्यावा म्हणून त्याजकडे बोलण्यास राघो बल्लाळ सबनीस यास पाठविले .. त्याने जाऊन शरीरसंबंधाचे बोलणे लाविले आणि राहिले. विचार पाहिला, चंद्रराव कैफी, लोकांचीही फूट पाहून महाराजांकडे लिहून पाठविले. काम करितो तुम्ही यावे. त्या अवसरात रघुनाथपंताने चंद्रराव याचा भाऊ सूर्यराव या दोघास खलबतास म्हणून नेले तेथेच मारले आणि दरवाजास आले. तो लोक काही सावध झाले, थोडे होते त्यास मारामार करून सांभाळून आपले लोकात आले. तेथोन निघोन संभाजी

कावजी याने मोरे याचे कारभारी हनुमांतराव म्हणून नामी सरदार होते त्यास मारले. महाराज महाबळेश्वरी होतेच त्यांनी येऊन दोन प्रहरापर्यंत युद्ध केले; ठाणे घेतले; चंद्रराव यांचे लेक बाजीराव व कृष्णराव धरले. आणि कबिले पुरंदर येथे कैदेत ठेविले. आणि लेक फक्त पुण्यास नेऊन दक्षिणेकडे (निजाम गाह ?) आहे तेथे मारले. काही दिवसांनी कबिले सोडले. जावळी घेतली शके १५७७–'' या वर्णनात मुख्य गोष्टी त्याच आहेत. पण तपशिलाच्या गोष्टीत बऱ्याच चुका स्पष्ट दिसतात. चंद्रराव मोरे यांशी प्रथम राजकारण लावून तुम्ही आमच्या स्वराज्य–स्थापनेला अनुकूल व्हा असे शिवाजीने सांगून पाठविले हे यातही आहे. मग त्याजकडे जदुनाथ दुर्लक्ष करितात हे आश्चर्य नव्हे काय ? रघुनाथ बल्लाळ शरीरसंबंधाच्या गोष्टी करण्याकरिता गेला नव्हता असे सभासद स्पष्ट म्हणतो. ते बोलणे शंभूजी कावजी याने हणमंतरावाशी केले असे लिहितो. येथे त्याचा विपर्यास केला आहे आणि शंभुजी याने हणमंतराव यास कसे मारले हे यात मुळीच सांगितले नाही. तात्पर्य एकंदर तपशिलाचा विचार करता चंद्रराव मोऱ्यास शिवाजीने लग्नाचे बोलणे लावून दग्याने मारला नाही. तो लढाईत मारला गेला हाच इत्यर्थ ठरतो. बहुधा शंभूजीने लढाई सुरू झाल्यावर आपल्या सोयरीकेच्या नात्याने हणमंतरावास एकांती गाठून दग्याने मारले असा प्रकार असून त्याचा अतिदेश पूर्व कृत्यावर अतिशयोक्तीने चंद्रराव मोऱ्याच्या मृत्युवर अलीकडचे बखरकार करतात. चंद्रराव मोऱ्याचा खून लग्नाच्या गोष्टीचा बहाणा करून शिवाजीने करविला असता तर शंभूजी कावजीच्या त्याच ठसकबाजीस हणमंतराव बळी पडला नसता हे पूर्वी सांगितलेच आहे. इतकेच नव्हे तर ह्या दग्याच्या बातम्या त्यावेळी प्रसिद्ध झाल्याच असत्या आणि या वृत्तानंतर लवकरच अफजलखान शिवाजीवर चालून आला त्या वेळी ह्या शिवाजीच्या वर्तणुकीचा गोंगाट त्याच्या कानावर गेला असता आणि तो शिवाजीच्या विनंतीप्रमाणे त्याची एकांती भेट घेण्यास कधीच प्रवृत्त झाला नसता.

कदाचित ठकास सवाठक अशा भावनेने व स्वत:च्या प्रचंडशक्तीच्या घमेंडीने तो गेलाच असता तर अंगात चिलखत घालून तरी गेला असता हे उघड आहे. यावरून असे स्पष्ट दिसते की शिवाजीने चंद्रराव मोऱ्याचा खून करविला असा प्रवाद अफजलखानाच्या वधापर्यंत खचित प्रचलित नव्हता. हा प्रवाद शिवाजीच्या मरणोत्तर कित्येक वर्षांनी म्हणजे ६०/७० वर्षांनंतर बखरकारांनी अतिशयोक्तीच्या मोहास बळी पडून चालू केला आहे असे दिसते. आणि तो जदुनाथ सरकारसारख्या विरोधी भक्तांनी छाननी केल्याशिवाय घेतला असे स्पष्ट दिसते. वास्तविकरीत्या चंद्रावाचा खून झाला नसून तो लढाईत मारला गेला हे शिवदिग्विजयात लिहिलेले इतिवृत्त खरे आहे.

वरील विवेचन बखरीच्या हकिकतीप्रमाणे केले आहे. नवीन सापडलेल्या लेखांवरून ही हकिकत अगदी चुकीची ठरली आहे. अफजलखान सुभेदार वाई, याचे जेध्यास असे पत्र मिळाले आहे की, चंद्रराव कदीम मयत झाला त्याच्या जहागिरीवर दुसऱ्यांनी कबजा केला आहे तेव्हा त्याच्या बंदोबस्तास आम्ही जात आहोत तुम्ही मदतीस यावे' यावरून आणि मोऱ्यांच्या कैफियतीवरून असे ठरते की हा वृद्ध चंद्रराव निपुत्रिक मेला. तेव्हा भलत्याच भावाबंदांनी त्याच्या गादीवर कबजा केला. विजापूरतर्फे अफजलखानाने तेथे जाऊन एक मुलगा चंद्रावाच्या बायकोस दत्तक दिला; व त्याचा जनक बाप तेथे कारभारावर नेमला. जुना चंद्रराव शिवाजीस अनुकूल होता. पण हा नवीन दत्तक चंद्रराव व त्याचा जनक विजापूर दरबारातर्फे कायम झाल्याने साहजिकच विजापुरास अनुकूल होता. शिवाजीस प्रतिकूल होते. बखरीतील हकिकतीत एवढा फरक करावयास पाहिजे की शिवाजीचे बोलणे या जनक चंद्ररावाशी झाले, आणि जावळीच्या लढाईत हाच मारला गेला. दत्तक चंद्रराव व त्याचा एक भाऊ युद्धातून सटून रायरी किल्ल्यावर गेले. तेथे शिवाजीने त्यास वेढ्यात कोंडिले तेव्हा ते जेध्याच्या मार्फत शरण आले

आणि शिवाजीचे अंकितत्व कबूल करून त्यापाशी राहिले. पण त्यांनी विजापुराशी गुप्त फंदफितूर केला तेव्हा ते त्याजवर गुन्हा लागू करून शिवाजीने त्यास देहांत शिक्षा दिली. जेधे शकावली आणि शिवभारत यातही हीच हकिकत आहे. असो, दत्तक चंद्ररावाचा जनक बाप चंद्रराव यांशी बोलणे झाले असले तरी वरील लेखातील गोष्टीने राष्ट्रीय दृष्टीच्या विवेचनास कोणत्याही रीतीने बाध येत नाही.

या विषयाची येथे परिसमाप्ती झाली. अन्य लहान बखरींची चर्चा करण्याची अवश्यकता नाही. पण समाप्ती करण्यापूर्वी एका प्रश्नाची सविस्तर चर्चा करणे जरूर आहे. चंद्रराव मोरे यांचे दोन पुत्र लढाईत कैद झाले. त्यांचा शिरच्छेद पुण्यास नेऊन शिवाजीमहाराजांनी करविला असे बखरकार सांगतात. हे कृत्य न्याय्य होते काय ? ठाण्याच्या भाव्यांनी याची हकिकत भलतीच आपल्या 'अफजलखानाचा वध' या पुस्तकात पहिल्याच पानावर दिली आहे आणि या कृत्याचा नीतिदृष्ट्या निषेध केला आहे ते लिहितात "पुढे बाजीराव मोरे व या चंद्ररावाच्या भावास (?) बोलावून आणून (?) त्यांचा शिरच्छेद केला. या घराण्यातील लहान लहान मुले जी जी महाराजांच्या हाती लागली त्या सर्वांस त्यांनी ठार मारले. बापाच्या अपराधाकरिता अजाण पुरुषास व अजाण लेकरास मारून त्यांचे प्राण हरण करावे हे हल्लीच्या मनूत कोणास रुचणार नाही. त्यातून बापाचे अपराध किती घोर होते हे बखरीवरून दिसतेच आहे. शिवाजीची सत्ता चंद्रराव मोऱ्याने मान्य केली नाही हाच त्याचा मोठा अपराध.'' या अनेक विधानास आधार काय? आणि असे शिवाजी महाराजांच्या न्याय्य कृत्याचे क्रौर्य दर्शविणारे भलतेच भेसुर चित्र भ्रमाने भाव्यांसारख्या आमच्याच प्रिय इतिहासलेखकांनी काढावे हे आश्चर्य नाही काय ? जदुनाथ सरकार सुद्धा या मोऱ्याच्या वधास Murder हा शब्द लावीत नाहीत. The two sons of More were put to death असे म्हणतात. 'तीन मोऱ्यांचे खून' हे शब्द चंद्रराव, सूर्याजीराव व

हणमंतराव यांच्या वधाबद्दल लावतात. भावे या मुलास बोलावून मारले असे लिहितात हे कोठून ? ते भाऊ होते हेही चुकीचे दिसते. ही मुले लहान होती अशीही ते कल्पना करतात. पण ते १५/१६ वर्षांचे होते, असे वर्णन ११ कलमी शिवाजी बखरीत स्पष्ट आहे. आणि या मुलांनी विजापूरच्या दरबाराशी राजकारण सुरू केले होते व या गोष्टीचा कागदोपत्री पुरावा शिवाजी महाराजांनी त्यांस दाखविला आणि मग त्यांचा शिरच्छेद करविला असे वर्णन चिटणीस-बखरीत असलेले वर उध्दृत केलेच आहे. त्याचा उल्लेख भावे करत नाहीत!!

हल्लीच्या मनूत असले कृत्य कोणास रुचणार नाही असे भावे लिहितात, पण तेही सपशेल चुकीचे आहे. हल्ली हिंदुस्तानात प्रचलित असलेल्या सामान्य व्यवहारास लागू असणारा पीनलकोड पाहिला तर राजाच्या विरुद्ध लढाईचा प्रयत्न करणाऱ्यास देहांत शिक्षा सांगितली आहे. शिवाजीने जावळीचे राज्य खालसा केल्याने हे चंद्ररावाचे पुत्र शिवाजीच्या राज्यातील प्रजेच्या स्थितीत होते; तेव्हा त्यांनी विजापूरकरांशी फितुरीचा प्रयत्न करणे देहांत शिक्षेच्या योग्य होते. बरे ते चौदावर्षांच्यावर असल्याने पीनलकोडप्रमाणे गुन्हेगार ठरण्यासही योग्य होते. लहान मुले असा शब्द मोघम भावे वापरतात. पण हे पुत्र १५/१६ वर्षांचे होते आणि राजाचे मुलगे या वयात किती प्रौढ असतात, इतर स्थितीतल्या मुलांहून किती जास्त वाढलेले असतात हे हजारो उदाहरणांवरून सिद्ध होईल. शिवाजीनं सुद्धा तेराव्या वर्षापासून राज्य आटोपण्यास आरंभ केला. तात्पर्य १५/१५ वर्षांचे हे चंद्ररावाचे पुत्र पूर्ण जाणते असून कारस्थान करू लागले तेव्हा मृत्यूची शिक्षा पावले हे न्याय्यच झाले.

आता या कृत्याकडे राजकीयदृष्ट्या पाहू. युद्धात शत्रूस जिंकल्यानंतर जे लोक विशेषत: अधिकारी पाडाव होतील त्यास जेत्याने ठार मारावे, कैदेत ठेवावे किंवा इच्छेस येईल तर मुक्त करावे असाच आजपर्यंतच्या इतिहासावरून राजनीतीचा नियम निघतो. किंबहुना प्राचीन, प्राच्य व

पाश्चात्त्य, इतिहासाकडे पाहिले तर जय झाल्यावर युद्धात पाडाव झालेलेच नव्हे तर सामान्य शस्त्रधारी क्षत्रिय किंबहुना नि:शस्त्र व न लढणारी माणसे हजारो कत्तल केली गेली आहेत असे दिसते. एक प्राचीन भारती आर्यांनी मात्र जगाच्या अतिशय पुढे जाऊन अयुध्द्यमान, शस्त्रहीन, पलायमान यांजवर शस्त्र चालवू नये असा धर्मयुद्धाचा उदात्त नियम घालून दिला होता. तो आता कोठे पाश्चात्त्य राष्ट्रात मान्य होऊ लागला आहे. पण इतर प्रसंगी व ठिकाणी पाहावे तो पाश्चात्त्यांनी हजारो लोकांच्या कत्तली युद्ध–जयानंतर केलेल्या आहेत. रोम व ग्रीस या राष्ट्रांच्या इतिहासात तर कत्तली शिवाय जिंकलेल्या लोकांस गुलामगिरीत खेचून नेण्याचा सर्वत्र प्रघात जारी होता. अलेक्झांडरने हिंदुस्थानात शहरे जिंकल्यानंतर हजारो अयुध्द्यमान क्षत्रियांच्या कत्तली केल्या. एके ठिकाणी राजास ब्राह्मणांनी युद्धास प्रवृत्त केले या आरोपावरून हजारो ब्राह्मण त्याने मारले. हा हिंदुस्थानचा इतिहास पाश्चात्त्यांनीच लिहिलेला आहे. महंमद गजनी, तैमुरलंग वगैरे मुसलमान जेत्यांनी उत्तर हिंदुस्थानात हजारो लोकांच्या कत्तली करून मुंडक्यांचे पिरामिड रचले. दक्षिण हिंदुस्थानातही मुसलमानी बादशहांनी अशाच भयंकर कत्तली केल्या आहेत. तालीकोटच्या विजयानंतर एक लाख हिंदू निरपराध अयुध्द्यमान मारण्याचा संकल्प एका बादशहाने करून पार पाडला. मुसलमान लोक क्रूर आणि हीन संस्कृतीचे; सुधारलेल्या इंग्रजांनी सुद्धा हल्लीच्या मनूत १८५८ सालाच्या बंडांत विजय झाल्यावर काय केले ? झांशी शहर घेतल्यावर निरपराध बिन लढवाई प्रजेचे बिजन केले, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. पाश्चात्त्य देशांच्या इतिहासात वेढ्यानंतर शहर काबिज झाले म्हणजे बहुधा आतील लोकांचे बिजन झाल्याशिवाय राहिले नाही. या दहशतीकरिता केलेल्या कत्तलीस खूनही संज्ञा देता येत नाही हे मात्र लक्षात ठेविले पाहिजे. ही कृत्ये क्रूर होत पण अन्यायाची किंवा अक्षम्य नाहीत हे मान्य करावे लागेल, Everything is fair in war या तत्त्वाने ती क्षम्य मानली जातात,

हे खरे. असल्या क्षम्य पण क्रूर कत्तलीसुद्धा शिवाजी महाराजांनी कधीही केल्या नाहीत ही गोष्ट त्यांच्या इतिहासात स्पष्ट दिसते. अयुध्द्यमान प्रजेच्या कत्तली युद्धातील विजयानंतर त्यांनी केल्या नाहीत हे त्यास अत्यंत भूषणावह आहे. किंबहुना वर सांगितल्याप्रमाणे लढाईत पाडाव झालेले फौजी सरदार सुद्धा त्यांनी मारले नाहीत, कैदेत ठेविले नाहीत, तर गौरवून वस्त्रालंकार देऊन मोगलांकडे किंवा विजापूरवाल्याकडे वारंवार परत पाठविले आहेत हे लक्षात ठेविले पाहिजे.

लढाईत पाडाव झालेल्या राजासंबंधे किंवा युद्धनेत्यासंबंधे आगळी निराळी दृष्टी राजनीतीत आहे. अशा मनुष्यास मारून टाकणे हेच पुष्कळ प्रसंगी क्षम्यच नव्हे तर युक्त दिसते. राज्य खालसा केल्यावर राजास जिवंत ठेवणे म्हणजे लढाईचे मूळ आणि हजारो लोकांच्या मृत्यूचे कारण बाकी ठेवणे होय. यामुळे अशा प्रसंगी त्यास मारून टाकण्याचा जेत्यास अधिकार आहे. पण कैदेत ठेवण्याचा अधिकार हल्लीच्या मनूत सुद्धा सर्वत्र मान्य आहे. दत्ताजी शिंद्यास लढाईत पाडाव झाल्यानंतर याच न्यायाने नजीबखानाने मारले आणि नजीबखानाचा शिरच्छेद याच न्यायाने सदाशिवभाऊंनी करविला. शाबुद्दीन गोरीने याच न्यायाने पृथ्वीराजास ठार मारिले; व तैलपाने मुंज राजास सुळावर चढविले. शेवटच्यास तैलपाने प्रथम कैदेत ठेविले होते पण त्याने कैदेतून सुटून जाण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्यास देहांत शिक्षा दिली. नेपोलियनास इंग्रजांनी याच न्यायाने जन्मभर कैदेत ठेविले ते हल्लीच्याच मनूत. यासाठी की, याने पुन्हा उठून हजारो लोकांच्या लढाईत मृत्यूस कारणीभूत होऊ नये. तात्पर्य या राजनीतीचा विचार करता शिवाजी महाराजांनी चंद्रराव मोऱ्याच्या दोघा पुत्रांस प्रथम कैदेत ठेविले हे अन्यायाचे किंवा गैरकृत्य नव्हते. आणि त्यांनी जेव्हा विजापूरकरांशी मिळून पुन्हा स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यास विघ्न केले तेव्हा मुद्दाम पुरावा मिळाल्यावर तो दाखवून त्यांचा शिरच्छेद करविला हे न्याय्यच झाले.

शिरच्छेद करणे, मारणे, खून करणे या शब्दात, जरी वध हाच मुख्यार्थ असला तरी, इंग्रजी Behead, Kill, Murder या शब्दातल्या प्रमाणेच निंद्यानिंद्यत्वाचा व्यङ्ग्यार्थ नेहमी प्रतीत होतो हे लेखकांनी व वाचकांनी लक्षात ठेविले पाहिजे. खून अथवा Murder या शब्दात हे कृत्य निंद्य आहे असा ध्वनी नेहमी असतो व म्हणूनच त्याला Culpable homicide असा कायद्यात शब्द असून Murder ही त्याची शेवटची पायरी आहे. मारणे, वध करणे अथवा Kill यात निंद्यानिंद्यत्वाचा बोध होत नाही. आणि Behead अथवा शिरच्छेद करणे या शब्दात नेहमी काही तरी अपराध लावून ज्यास अपराधाबद्दल शिक्षा करण्याचा ज्यास अधिकार आहे अशा मनुष्याने शिक्षा दिल्यानंतरचा वध असा अर्थ ध्वनित होतो. चंद्रराव मोऱ्याच्या पुत्राचा शिरच्छेद केला असाच शब्द सर्व बखरीत आहे आणि एका बखरीत त्यांनी कोणता गुन्हा केला आणि त्याच्या अंगी तो कसा लावून दिला हेही स्पष्ट केलेले आहे. अर्थात या पुत्रांचा वध न्याय्य होता असेच सर्व बखरकार म्हणतात आणि राजनीतीच्या व कायद्याच्या हल्लीच्या दृष्टीनेही विचार करता शिवाजीने केलेले हे कृत्य न्याय्य होते असेच ठरते.

किंबहुना हा शिरच्छेद शिवाजीमहाराजांनी अतिशय नाखुषीने केवळ नाइलाजास्तव केला असला पाहिजे. मराठे शूरवीरांस एकत्र करून आपल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कृत्यात मदतीस घेणे हे तर त्यांना इष्ट होते आणि असा प्रयत्न त्यांनी सतत चालविला होता. 'मराठा तितुका मेळवावा' ही शिकवणूक त्यात उपजत राजनीतीनं व नंतर गुरूने दिलेली होती. ही मुले जर शिवाजीमहाराजांच्या पवित्र कार्यास अनुकूल झाली असती आणि विजापूरकरांचे दास्य पत्करून शिवाजीच्या कार्यास विघातक होण्याच्या प्रयत्नास लागली नसती तर शिवाजीमहाराजांनी त्यांस जावळीसच नव्हे तर इतरत्र जहागीर देऊन त्यांस नावारूपास चढविले असते. चंद्रराव मोऱ्याचा अपराध तरी हाच आणि त्याच्या तरी पुत्राचा हाच. स्वराज्य-स्थापनेच्या

उदात्त कार्यास प्रतिरोध करणारे साप किंवा सापांची पोरे मारून टाकणे हे न्याय्य होते आणि हे कृत्य करणाऱ्यास लागणारा मनाचा क्रूरपणा शिवाजीने दाखविलाच पाहिजे होता. तसा दाखविला नसता तर स्वराज्य-साधन कधीच झाले नसते. पण रा. भावे यांनी या पुत्रांस उगीच्या उगीच मारले असे भासविण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो केवळ चुकीचा आहे. शिवाजीच्या हृदयात निरर्थक क्रूरता नव्हती ही गोष्ट त्याच्या अनेक कृत्यांवरून दिसते. त्याने शेकडो लढाईत पाडाव केलेल्यांस जीवदान देऊन सोडले. त्याने तैमूर किंवा महमुदाप्रमाणे दहशत बसण्यासाठी सुद्धा कधी कत्तली केल्या नाहीत. हे इतिहासावरून सिद्ध होत असता शिवाजीमहाराजांच्या उदात्त चरित्रास असा कलंक लावणे चुकीचे आहे. शिवाजीमहाराज कोणाच्या कत्तली करतील? रयतेच्या ? लोकांच्या ? परकीय राजांना हे युक्त असेल पण शिवाजीच्या स्वराज्य-स्थापनेच्या महत्कार्यास ते विघातकही होते. तेव्हा स्वार्थ-दृष्टीने सुद्धा असा वध करणे युक्त नाही हे शिवाजी महाराज जाणून होते. पण आडवे आले म्हणजे पोटचे सुद्धा कापून काढावे लागते या न्यायाने या दोघे मराठे वीरांस शिवाजीस शिरच्छेदाची शिक्षा देणे भाग पडले असेच दिसते. असो, शिवाजी लुटारू; शिवाजी खुनी, असा भ्रम मागच्या पिढीत तीस वर्षांपूर्वी मुसलमानी इतिहासाचे सहेतुक अनुकरण करणाऱ्या इंग्रजी इतिहासावरून महाराष्ट्रात झाला होता आणि मोगलांच्या विरोधी इतिहासाचे पूर्वावलोकन झाल्याने प्रथम नासके भरलेल्या भांड्यात मागून चांगले भरले तरी जशी घाण जात नाही त्याप्रमाणे जदुनाथ सरकारसारख्या बंगाली इतिहासकारांच्या लेखात अजूनही आहे. पण या पिढीत महाराष्ट्रात शिवाजीमहाराजांच्या चरित्राच्या उदात्ताविषयी निःशंकपणा वावरत असता भाव्यांसारख्या महाराष्ट्रभक्त लेखकाच्या विचारसरणीत हा भ्रम पुन्हा उत्थित व्हावा, किंबहुना राजनीती व इतिहास यांच्या हल्लीच्या दृष्टीने जे उत्तम विचार भाव्यांनी आपल्या पुस्तकात अफजलखानाचा वध दूष्य किंवा प्रशस्य

याची चर्चा करताना नमुद केले आहेत, तेच विचार पुस्तकाच्या प्रारंभी चंद्रराव मोऱ्याच्या प्रकरणात त्यांनी साफ विसरावे याचे राहून राहून सखेद आश्चर्य वाटते. या निबंधात भिन्न दृष्टीनं केलेले चंद्रराव मोऱ्याच्या या प्रकरणाचे विवेचन भावे व इतर वाचक सप्रेमसहानुभूतीने वाचतील अशी आशा प्रदर्शित करून हा लेख पुरा करतो.

प्रकरण – 4

मध्ययुगीन राज्यपद्धती आणि शिवाजीचे अष्ट प्रधान

मध्ययुगीनकालाचा, म्हणजे इ. स. ६०० पासून इ. स. १२०० पर्यंत जी हिंदुस्थानात हिंदू राज्ये झाली त्यांचा, इतिहास आम्ही कोरीव लेखांवरून जुळवून विस्तृत रीतीने मराठी वाचकांपुढे मांडला आहे. या हिंदु-राज्यात राज्यव्यवस्था कशी होती याचा विचार कोरीव लेखावरून करता जी परिस्थिती आमच्या नजरेस आली ती शिवाजीमहाराजांनी अमलात आणलेल्या राज्यपद्धतीहून अगदी भिन्न आहे हे पाहून आम्हास आश्चर्य वाटले. ती पद्धती मुसलमानी काळातच अगदी संपूर्णपणे नष्ट झाली होती, हेही थोडेसे आश्चर्यकरण्यासारखे आहे. कारण, परकी राज्य कितीही जोरदार सुधारलेले असले तरी स्थानिक तद्देशीय राज्यातील काही काही गोष्टी बाकी राहतातच. उदाहरणार्थ, हल्ली ब्रिटिश राज्यात पूर्वी असलेल्या मराठी किंवा मोगली राज्यातील शब्द व अधिकारपद्धती अवशिष्ट आहे. मामलेदार, तहशीलदार, कारकून, फडणीस, अव्वल कारकून वगैरे शब्द तसेच त्यांचे अधिकार कायम ठेवले गेले आहेत. किंबहुना ब्रिटिश राज्यात पूर्वीची प्रांतातील ठिकठिकाणची जमीनमहसुलाची पद्धती कायम आहे. परंतु प्राचीन हिंदुराज्ये

कबजात घेऊन मुसलमानांनी जी राज्यपद्धती अमलात आणली त्यात मागचे काही एक ठेवलेले दिसत नाही. यात मुसलमानी राज्यव्यवस्थापकांची जशी बुद्धिमत्ता दिसते त्याचप्रमाणे त्यांची असहिष्णुताही दिसते. असो, मध्ययुगीन कालाच्या हिंदुराज्यातील तेराव्या शतकापर्यंतची राज्यव्यवस्था दोनतीनशे वर्षे बिलकूल नाहीशी झाल्याने, शिवाजी महाराजांनी सतराव्या शतकात जेव्हा हिंदुराज्याची पुन:स्थापना करून नवीन राज्यपद्धती अमलात आणली त्या वेळेस मध्ययुगीन काळातील काहीच गोष्टी त्यात घेता येता आल्या नाहीत यात आश्चर्य नाही.

तर मग शिवाजीमहाराजांनी आपली अष्टप्रधानांची व्यवस्था व नावे कोठून घेतली हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. या प्रश्नाचा उलगडा रा. शेजवलकर यांनी भारतेतिहाससंशोधकमंडळाच्या त्रैमासिकात (एप्रिल १९२३) निबंध प्रसिद्ध केला आहे त्यात बऱ्याच चांगल्या रीतीने केला आहे. किंबहुना शिवाजी महाराजांच्या पद्धतीचे मूळ शुक्रनीतिसारात असल्याचे जे त्यांनी दाखविले आहे त्यांचे श्रेय त्यासच खरोखर देण्यासारखे आहे. पण शुक्रनीतीत दिलेली नावे सुद्धा मध्ययुगीन कालातील नावे नव्हेत. तेव्हा शुक्रनीतिसारातील नावे प्रत्यक्ष कोठे अमलात होती की नाही याची शंका वाटते; आणि शुक्रनीतिसार हा ग्रंथ मुसलमानी काळात कोणी कल्पक मनुष्याने लिहिला असावा असे ठरते. या ग्रंथाच्या आधारे शिवाजीमहाराजांच्या दरबारातील पंडितांनी प्रधानांची संस्कृत नावे महाराजांच्या पुढे ठेवली असावी आणि महाराजांनी आपल्या सोई व कल्पनेप्रमाणे त्यात कमीजास्त करून आपली राज्यपद्धती बनविली. ती कशी हे आपण विस्ताराने पाहू.

''सुमंत्रः पंडितो मंत्री प्रधानः सचिवस्तथा । अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः ।'' हा श्लोक शुक्रनीतिसारातून रा. शेजवलकर यांनी उद्धृत केला आहे, त्यातील एकेक शब्द आपण घेऊ. प्रतिनिधी याच्या ऐवजी महाराजांनी सेनापती अष्टप्रधानात घातला ये युक्तच केले.

शुक्रनीतिसारात प्रधानात सेनापती नाही ही मोठी उणीव होती. मध्ययुगीन कालातील राज्यात कोरीव लेखात सेनापती हा प्रधानांपैकी असे. प्राड्विवाक म्हणजे न्यायाधीश; हा कठीण संस्कृत शब्द बदलून सहज समजणारा त्या ऐवजी हा दुसरा घातला, यात महाराजांचे चातुर्यच दिसून येते. मध्ययुगीनकालातील राज्यव्यवस्थेत प्राड्विवाक अथवा न्यायाधीश नाही, याचे वाचकांस आश्चर्य वाटेल. पण मध्ययुगीनकालातील न्यायपद्धती अगदी निराळी असे. गावातील तंटे बहुतेक गावपंचायतीत तोडले जाऊन पुढे वाढतच नसत. महत्त्वाचे खटले जे थोडेबहुत उत्पन्न होत ते प्रत्यक्ष राजाच्या दरबारात राजापुढे चालत आणि त्यांचा निकाल सभ्यांच्या मदतीने व प्रधानांच्या सल्ल्याने राजा स्वत: करीत असे. राज्ये साधारणपणे लहान असल्याने ही गोष्ट शक्य असे. मन्वादी स्मृत्यांचाही हाच आदेश आहे; आणि राजास फुरसत नसेल तर त्याने प्राड्विवाक् नेमावा असा स्मृत्यांचा नियम आहे. पण प्राड्विवाकाचा किंवा न्यायाधीशाचा उल्लेख मध्ययुगीन कालातील कोरीव लेखात मुळीच आढळत नाही. राजासमोर महत्त्वाचे मुकदमे चालल्याने त्यांचा निकाल जलदी व कायमचा होत असे आणि अपिलाची भानगडही राहात नसे. अलबेरूनी (इ.स. १०३०) ने असे लिहिले आहे की ''साक्षीदारांची उलट तपासणी घेत नाहीत.'' वकिलांची संस्था ही ब्रिटिश राज्यात उत्पन्न झाली असून मध्ययुगीन कालात उलट तपासणीची भानगडच नसे; व साक्षीदारांची साक्ष मोठ्या शपथक्रियेने होत असल्याने साक्षीदार, विशेषत: राजापुढे, खरेच सांगत असत. शिवाजीमहाराजांनी प्राडविवाक् अथवा न्यायाधीश कायमचा प्रधान नेमून ही गोष्ट मध्ययुगीन कालाला बराच फरक पडल्याने शिवाजीमहाराजांनी युक्तच केली. कारण पूर्वीचे राजे वेदशास्त्राध्ययनसंपन्न असून बहुधा स्मृतिशास्त्रज्ञ होते. भोजाचा तर स्मृतिशास्त्रावर एक ग्रंथ आहे. ठाण्याच्या अपरादित्य शिलाहार राजाने याज्ञवल्क्य स्मृतीवर विस्तृत टीका लिहिली

असून ती काश्मीर इतक्या दूरदेशात अद्याप मानली जाते. अशा प्रकारचे सामर्थ्य शिवाजीमहाराजात नव्हते, पण प्रजेस यथाशास्त्र न्याय मिळावा ही त्यांची इच्छा जागृत असल्याने त्यांनी न्यायाच्या कामात मदत करण्यासाठी न्यायाधीश हा स्वतंत्र प्रधान नेमला.

आता आपण अमात्याविषयी विचार करू. अमात्य हा नीतिसारात जमिनीचा प्रधान आहे, पण शिवाजीच्या अष्टप्रधानात तो राज्याच्या जमाखर्चाचा कारभारी झाला असे रा. शेजवलकर म्हणतात. हे कितपत बरोबर आहे हे सांगता येत नाही. तथापि हे निश्चित आहे की, मध्ययुगीन कालात जमिनीचा अधिकार असलेला प्रधान अमात्यसंज्ञित नव्हता. अमात्य हे नाव बहुतेक राज्यातून मध्ययुगीन कालातील कोरीव लेखात मुख्य प्रधानाचे येते. मुख्य प्रधानास काही राज्यात महामात्य असे म्हणत व काहीत नुसते मंत्री म्हणत. शिवाजीने आपल्या मुख्य प्रधानास पेशवा हे फारशी नाव ठेवून मुख्य प्रधान असेही नाव ठेवले. शिवाजीमहाराजांनी सर्व संस्कृत नावे उपयोगात आणली पण मुख्य प्रधानाचे नाव पेशवा हेच मुसलमानी कायम ठेवले; यात त्यांचा हेतू असा दिसतो की एक तर लोकांना या नावाची सहवासाने इतकी खोड पडून गेली होती की ते नाव बदलणे महाराजांस सोईचे वाटले नाही. आणि दुसरे, विजापूरचा किंवा अहमदनगरचा बादशहा सुलतान जसा स्वतंत्र असून त्याचा मुख्य प्रधान एक पेशवा असतो तसा मी स्वतंत्र असून माझाही आहे हे लोकांच्या हृदयात उतरवण्यासाठी त्यांनी हे एकच मुसलमानी नाव कदाचित कायम ठेवले असावे.

पण मुजुमदार, सुरनीस, सबनीस, डबीर इत्यादि फारशी नावे काढून टाकून त्यांच्या ऐवजी संस्कृत नावे त्यांनी योजिली व ती अद्याप प्रचारातही आहेत. मुजुमदाराच्या ऐवजी त्यांनी अमात्य नाव योजिले यात शंका नाही. पण अमात्याचा हा अर्थ शिवाजीमहाराजांचा असून मध्ययुगीन नव्हे. त्याचप्रमाणे परराष्ट्रीय खात्याचा प्रधान सुमंत्र (याचे हल्लीचे रूप समंत

आहे) असून शुक्रनीतिसारात त्यांचे काम राज्याच्या जमाखर्चाचे होते असे शेजवलकर म्हणतात. मध्ययुगीन राज्यात सुमंत नावाचा कोणीही प्रधान कोरिवलेखांवरून असलेला दिसत नाही. परराष्ट्रीय प्रधानाचे नाव सांधिविग्रहिक असे सर्व राज्यातील कोरीव लेखात येते. हे मुसलमानी राज्याच्या वेळी बिलकूल लुप्त होऊन नीतिसारात त्याचा मागमूसही नाही. जमीनमहसूलखात्याचा अधिकारी शिवाजीच्या राज्यपद्धतीत कोण होता हे लक्षात येत नाही. या खात्याचा अधिकारी मध्ययुगीन कालात महाक्षपटलिक असे. हेही नाव मुसलमानी काळात लुप्त होऊन नीतिसारातही त्याचा मागमूस नाही.

पंडित हे नाव नीतिसारात नवीनच कल्पिलेले दिसते. कारण, मध्ययुगीन कालातील कोरीव लेखात धर्मखात्याचा अधिकारी महाधर्माध्यक्ष या नावाने संबोधिला जात असे. त्याचप्रमाणे सचिव हेही नाव अगदी नवीन असून नीतिसाराने ते नवीन कल्पिलेले दिसते. कारण, नीतिसारात त्याचे काम युद्धखात्याचा प्रधान हे असल्याचे रा. शेजवलकर म्हणतात. पण हे चमत्कारिक दिसते. सचिवाचा युद्धखात्याशी विशेष संबंध लागत नाही. शिवाजीमहाराजांच्या राज्यपद्धती सचिवाकडे दप्तराचे काम असे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सचिव हे नाव मध्ययुगीन कालाच्या कोरीव लेखात मुळीच येत नाही. त्या वेळेस दफ्तर असे, याबद्दल शंकाच नाही. जमिनीची मोजणी सुद्धा होऊन जमिनीच्या महसुलाचे पत्रक त्या काळी तयार होत असे व त्यास कारण ही संज्ञा होती. ठाण्याच्या शिलाहारांच्या राज्यात जमिनीच्या महसुलाचा अधिकारी श्रीकरण नावाचा असे. जमिनीचे व इतर कागदपत्रे मध्ययुगीन कालात कोणत्या अधिकाऱ्याच्या स्वाधीन असत हे निश्चयाने सांगता येत नाही, पण राजाचा शिक्का मोर्तब महामुद्राधिकारी नावाच्या अधिकाऱ्यापाशी असे.

आठवे नाव उरले ते मंत्री होय. मध्ययुगीन कालात हे नाव मुख्य प्रधानाचे असे. नीतिसारात मंत्री हा परराष्ट्रीय प्रधान आहे, पण शिवाजी

महाराजांच्या अष्ट–प्रधान पद्धतीत तो खाजगी कारभारी आहे. खाजगी कारभाऱ्याचे काम मध्ययुगीन कालात अंत:पुरिक नावाच्या अधिकाऱ्याकडे असे.

वरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षात येईल की, प्रधानांची संस्था ही प्राचीनकाळापासून असलीच पाहिजे, त्याप्रमाणे मध्ययुगीन कालातील राज्यात होती व शिवाजीमहाराजांनीही स्थापिलेल्या स्वराज्यात उत्पन्न केली. पण मध्ययुगीन कालातील नावे व कामे शिवाजीमहाराजांच्या अष्टप्रधानपद्धतीत दिसत नाहीत हे निर्विवाद आहे. शिवाजी महाराजांनी नावे नीतिसारातून घेतली तरी, त्यांच्या कामात बराच बदल केला. प्रधानांचे अधिकार काय होते व त्यांस वेतन काय मिळे हे मध्ययुगीन इतिहासात सापडत नाही. शिवाजीमहाराजांस ती व्यवस्था स्वतंत्र करावी लागली. चिटणीस, फडणीस, ही नावे मराठी राज्यात कशी उत्पन्न झाली व देशमूख, देशपांडे वगैरे स्थानिक अधिकाऱ्यांची नावे मध्ययुगीनकालात दिसत नाहीत ती केव्हा उत्पन्न झाली, वगैरे अन्य प्रश्नांबद्दल जास्त चौकशी करून अन्य प्रसंगाने लिहिता येईल.

प्रकरण – 5

शिवाजीमहाराजांचा महाराष्ट्रधर्म

(श्रीशिवाजीजयंती अंक)

शिवाजीमहाराजांनी महाराष्ट्रात स्वराज्य स्थापन केले याबद्दल कोणाचाच मतभेद नाही. स्वराज्य असावे अशी कल्पना किंवा इच्छा त्या वेळी किंवा त्या पूर्वी शेकडोंना झाली असेल, पण स्वराज्य स्थापणे शक्य आहे ही कल्पना शहाजीराजांना स्पष्टपणे आली व त्यांनी तसे करूनही थोडेसे दाखविले. पण स्वराज्य स्थापण्याचा प्रयत्न करणे धाडसाचे आहे; शक्य असले तरी संभाव्य नाही आणि या प्रयत्नात पदरचे आहे ते तरी घालवून बसू नये अशा विचारांचे शहाजीराजे होते, असा माझा समज आहे. शिवाजीमहाराजांची खरी थोरवी यातच आहे की, स्वराज्य स्थापन करणे संभाव्य आहे इतकेच नव्हे, तर ते मी स्थापन करून दाखवीन, या प्रयत्नात प्राण गेला तरी हरकत नाही, जहागीर गेली तरी पर्वा नाही, अशा प्रकारे स्वतःचे सर्वस्वी नुकसान सोसण्याचे धाडस करून त्यांनी पाऊल टाकले. याच त्यांच्या स्वभावाला आणि विचाराला ओळखून शहाजीराजांनी त्यांस आपल्यापासून दूर करून पुण्यास ठेविले आणि आपली निराळी जहागीर बेंगरूळाकडे संपादन करून राहिले. तात्पर्य हे धाडस शहाजीराजांनी केले

नाही. शिवाजीचा उपक्रम ओळखून त्यास त्यांनी अडथळा केला नाही किंबहुना एक स्वतंत्र जहागीर प्रथमच साधन करून दिली व अन्य रीतीची सहानुभूती दाखविली; पण त्याच्या उद्योगाचा दोष किंवा जोखीम आपल्यावर येऊ दिली नाही. तात्पर्य स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेचे मुख्य श्रेय शिवाजी महाराजांसच नसले तरी ती कल्पना आपल्या बुद्धिवैभवाने, धाडसाने, व पराक्रमाने सिद्धीस नेण्याचे श्रेय शिवाजीमहाराजांस आहे.

या स्वराज्याची कल्पना शिवाजी महाराजांची काय होती ? स्वराज्य म्हणजे भोसल्यांचे राज्य अशी त्यांची कल्पना खास नव्हती. कदाचित शहाजी राजांची कल्पना तशी असेल. स्वराज्य म्हणजे महाराष्ट्रात महाराष्ट्रीयांचे स्वधर्म-स्थापनायुक्त राज्य, अशीच व्यापक कल्पना शिवाजी महाराजांची होती. मोठ्या विभूती काही नवीन कल्पना प्रस्थापित करतात आणि त्यासाठी एखादा नवीन शब्दही रूढीत आणतात. गोष्टी जरी मुळात त्याच पूर्वीच्या असल्या तरी नवीन दृष्टी व नवीन शब्द रूढ करणे हे महान विभूतीचे कार्य होय. नॉन-को-ऑपरेशन, बायकॉट बहिष्कार (असंग) इत्यादी कल्पना व शब्द अशा तऱ्हेचे आहेत. स्वराज्य शब्द हिंदुस्थानच्या इतिहासात शिवाजी महाराजांपूर्वी सापडणार नाही आणि तो शब्द एकदा प्रचलित झाला तो हल्लीच्या काळीही समान परिस्थितीत काम देत आहे. दादाभाईसारख्या परस्थ पारशी गृहस्थाने पुन्हा तो प्रचलित केला आहे. महाराष्ट्रात पूर्वी चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव यांचे राज्य होते पण त्यास कोणी स्वराज्य म्हटले नाही. स्वराज्याची कल्पना परराज्याशिवाय यावयाची नाही. परकीधर्माचा राजा व त्यांचे राज्य चालविणारे परकी धर्माचे परमुलुखाचे, अशी परिस्थिती जेव्हा महाराष्ट्रात दोन तीनशे वर्षे राहून धर्माचा आणि अर्थाचा दोहोंचा जुलूम सर्व महाराष्ट्रीयांवर झाला तेव्हा स्वराज्य पाहिजे, आपल्या धर्माचा राजा पाहिजे व राज्य चालविणारे अधिकारी, फौजी व मुलूखी, आपल्या देशातील पाहिजेत ही तीव्र जाणीव महाराष्ट्रात उत्पन्न झाली. आणि या आकांक्षेस

स्वराज्याची लालसा हे नाव शिवाजी महाराजांनी देऊन ते ध्येय आपल्या
व लोकांसमोर मांडले. या स्वराज्य शब्दात अर्थातच मोहिनी भरली हो
आमचे महाराष्ट्रीयाचे राज्य महाराष्ट्रात झाले पाहिजे व होणार अशी प्रत्येका
इच्छा व उमेद आली आणि साहजिकच लोकांची सहानुभूती शिवा
महाराजास मिळाली.

पण त्या स्वराज्याची व्याप्ती महाराष्ट्रापुरती होती हे लक्षात ठेवि
पाहिजे. हल्ली स्वराज्याची व्याप्ती जशी हिंदुस्थानास व्यापून आहे त
तेव्हा नसणे साहजिकच आहे. स्वराज्याची सनद दिल्लीहून बाळाजी विश्वनाथ
आणली, त्या लेखात स्वराज्य शब्दाचा अर्थ महाराष्ट्रात महाराष्ट्रीयां
स्वतंत्र राज्य आहे हे आम्हास मान्य आहे असाच होता. शिवाजी महाराजांच्या
दृष्टीने मराठी भाषा बोलणारे हिंदुधर्मीय श्रुतिस्मृत्युक्त वर्णाश्रमधर्म चालविणारे
ज्या प्रदेशात राहतात तो महाराष्ट्र आणि त्यात स्वराज्य त्याच्या बाहे
महाराष्ट्राची किंवा भोसल्यांच्या राजवंशाची सत्ता असल्यास ती
स्वराज्यस्वरूपाची नव्हे अशीच त्यांची कल्पना दिसते. कारण तेथे चौथाई
आणि सरदेशमुखीचे हक्क त्यांनी संपादन केले. संभाजी, राजाराम यांच्या
वेळेसही स्वराज्य याचा अर्थ महाराष्ट्रातील महाराष्ट्रीयांचे राज्य असाच
दिसतो. बंगाल्यात किंवा माळव्यात मराठ्यांचे स्वराज्य नसून साम्राज्य होते
असेच म्हणावे लागते. आणि साम्राज्य पेशवाईच्या काळी स्थापित झाले,
तत्पूर्वी झाले नाही. शिवाजी महाराजांच्या मनात असे साम्राज्य स्थापित
करण्याचा विचार होता किंवा नाही, हा प्रश्न सोडविणे कठीण आहे.
शिवाजीमहाराजांचे तंजावरकडील राज्य हेही साम्राज्य स्वरूपाचे होते, स्वराज्य
नव्हते. तथापि हे राज्य शहाजीराजांच्या मरणानंतर काही वारसांचे आलेले
होते व काही जिंकलेले होते. असो. स्वराज्य स्थापनेच्या उच्च मनो भावनेच्या
दृष्टीने केलेला शिवाजी महाराजांचा उदात्त उपक्रम आणि साम्राज्य
स्थापनेकरिता केलला पहिल्या बाजीरावाचा उपक्रम यात अंतर आहे, हे

लक्षात ठेविले पाहिजे; आणि जे दोष थोडेबहुत या पुढील उद्योगात दिसतात
ते प्रथम उद्योगात मुळीच नसून त्यांचे कार्यक्षेत्र उच्चतर भूमिकेवर होते हे
लक्षात ठेविले पाहिजे.

स्वराज्य शिवाजी महाराजांनी स्थापिले आणि ते हल्लीच्या तऱ्हेच्या
कल्पनेने केवळ स्ववंशाचे राज्य नसून देवाब्राह्मणांचे, लोकांचे महाराष्ट्रीयांचे,
स्वदेशात राज्य अशा कल्पनेचे होते असे मला वाटते आणि त्याची व्याप्ती
महाराष्ट्रापुरती होती. महाराष्ट्रधर्म हे याच कल्पनेचे स्वरूप आहे, असा
माझा समज आहे. महाराष्ट्रात महाराष्ट्रीयांचेच स्वधर्माचे म्हणजे वैदिक
धर्माचे राज्य म्हणजेच स्वराज्य आणि महाराष्ट्रधर्म. महाराष्ट्रधर्म हा शब्द
प्रथम प्रामुख्याने श्रीसमर्थ रामदास यांच्या लेखात येतो हे प्रसिद्ध आहे.
'रामदास आणि रामदासी' यात 'महाराष्ट्रधर्म' या मथळ्याखाली जी विस्तृत
माहितीने आणि विचाराने भरलेली लेखमाला प्रसिद्ध होत आहे. त्यात
रामदासापूर्वी महाराष्ट्रधर्म हा शब्द प्रचारात होता आणि गुरूचरित्रात तो एके
ठिकाणी आहे असे दाखविले आहे ते मान्य केले पाहिजे. तथापि पूर्वीचाच
शब्द असला तरी तो शब्द विशिष्ट अर्थाने वापरण्याचा मागे सांगितल्याप्रमाणे
समर्थांनी प्रघात घातला म्हणून त्यास विशिष्ट सामर्थ्य आले. धर्म शब्द
मुख्यत: religion या अर्थी असला तरी हिंदुधर्मात राजधर्म अंतर्भूत होतो
आणि राजधर्माशिवाय वर्णाश्रमधर्म निराबाध चालत नाही हे प्रथमपासून
आपल्या इकडे मान्य आहे; स्मृत्यांतून धर्माच्या बरोबर राज्यव्यवहाराचेही
नियम दिलेले असतात हे प्रसिद्ध आहे. तथापि राजकारणाचा
हरिनामस्मरणाशी निकट संबंध आहे अशी तीव्र भावना रामदासांसच होती,
तुकाराममहाराजांस नव्हती असे नाही. महाराष्ट्रातील यवनी राजसत्ता देशाच्या
व धर्माच्या सुस्थितीस अत्यंत जाचक होत आहे हे त्यांनाही दिसत होते
आणि तीव्र दु:ख होत होते. पण त्यांनी राजकारण आपला विषय नव्हे असे
सांगून आपणास केवळ हरिभजनास वाहून घेतले होते व त्या रीतीने देशाचे

आध्यात्मिक सामर्थ्य ते वाढवीत होते. रामदासांनी दोन्ही उद्योग अंगावर घेतले आणि म्हणूनच ते शिवाजीमहाराजांचे योग्य रीतीने गुरू झाले. रामदासांच्या शिकवणीने शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग केला ही कल्पना चुकीची. हा उद्योग व संकल्प त्यांचाच. पण त्यांना गुरू त्यांचा मताचा भेटला हे उत्तम झाले. आणि साधारणत: असाच नियम घालून देता येईल. आध्यात्मिक ध्येय एकच असले तरी त्याचे मार्ग अनेक असल्याने प्रकृतीस जुळेल असाच उपदेश करून मार्ग दाखविणारा गुरू आपल्यास भेटावा व आपण करावा. तात्पर्य आपल्या सुराशी मिळेल असाच संवादी सुराचा योग उत्तम असतो आणि जुळतो, आणि या न्यायाने शिवाजी महाराज आणि रामदास समर्थ ही जोडी एका सुराची होती आणि म्हणूनच जुळली. असो तर, राजकारण आणि हरिभजन यांची सांगड घालून उपदेश करणारे रामदास आणि हा उद्योग करणारे शिवाजीमहाराज यांच्या दृष्टीने महाराष्ट्रधर्म म्हणजे महाराष्ट्रात स्वराज्यस्थापनापूर्वक चालविलेला वैदिक वर्णाश्रम–धर्म, असा अर्थ अभिप्रेत होता आणि अशा अर्थाने त्यांनी तो शब्द वापरून त्यात सामर्थ्य उत्पन्न केले असे मला वाटते. अशा रीतीनेच वैदिक धर्मास सनातनधर्म किंवा भारतधर्म असे आपण संबोधितो. त्या शब्दापासून काहीतरी विशिष्ट निराळा अर्थ महाराष्ट्रधर्म या शब्दात निघतो, असे माझे मत आहे. अर्थात स्वराज्यस्थापनायुक्त महाराष्ट्रात स्वधर्मी महाराष्ट्री राजे असून त्यांनी चालविलेला वैदिक वर्णाश्रमधर्म असा याचा अर्थ आहे असे मला वाटते.

प्रबळ झालेल्या यवनसत्तेस कसे हाणून पाडावे आणि महाराष्ट्र धर्म कसा स्थापन करावा हा अत्यंत बिकट प्रश्न शिवाजी महाराजांसमोर होता. यवन राजांशी म्हणजे त्यांच्या सैन्याशी युद्ध करून त्यांचा पाडाव करणे शक्य होते, हे शहाजीराजांनी स्पष्ट दाखविले. तथापि एक महत्त्वाची बाब अडचणीची होती. हिंदुस्थानात प्राचीन काळापासून राज्ये होती, राष्ट्रे नव्हती.

राज्य म्हणजे राजांचे आणि ते त्याच्या मालकीच्या धनाप्रमाणे. राज्य लोकांचे आणि त्याची मिळकत लोकांची ही कल्पनाच अतिशय प्राचीन काळीच हिंदुस्थानात नष्ट झाली होती. अर्थात राज्य म्हणजे Kingdom- peopledom नव्हे असे वाटत गेल्याने सर्व धडपड राजवंश टिकवावयाची असे. लोकांचे राज्य स्थापन करण्याची कल्पनाच नाही, तेथे राष्ट्रीय भावना कोठून जागणार आणि स्वदेशभक्ती तरी कोठून जागृत राहणार ? स्वामिभक्ती हीच मोठेपणाची खूण होती. हिंदुस्थानात प्राचीन काळापासून Loyalty स्वामिभक्ती जागृत असून Patrotism ला–स्वदेशप्राप्तीला वाव नव्हता. यामुळे परकी राजा का असेना, त्याचीच सेवा करून स्वामिभक्तीने Loyalty ने राहणारे स्वदेशाचेच लोक पूर्वी असत, व हल्लीही तीच रडकथा आहे. सर्व जोर आणि मान Loyalty चाच आहे. तुम्ही यवनाची नोकरी का करता असे अनेक मराठे सरदारास विचारले तर स्वामिभक्ती, गादीशी निमकहारामीपणा करणे अन्याय असे उत्तर मिळे. तात्पर्य, यवनांचे सामर्थ्य केवळ यवनी फौजेवर अवलंबून नसून त्यांस मदत करणाऱ्या अनेक स्वदेशी वीरांवरही अवलंबून होते. अशा कल्पनेचा प्रतिकार करण्यास राज्य राजवंशजाचे नसून लोकांचे आहे, देवाब्राह्मणांचे आहे, आणि लोकांच्याच धर्माचा पाठीराखा राजा पाहिजे अशा प्रकारच्या उपदेशाची म्हणजे महाराष्ट्रधर्माच्या उपदेशाची त्या वेळी आवश्यकता होती. ही गोष्ट शिवाजीमहाराजांच्याही लक्षात आली आणि समर्थांच्याही लक्षात आली, आणि देशी लोकांचे लक्ष यवनसेवेपासून वळवून स्वराज्यस्थापनेकडे वळविण्याचा प्रयत्न दोघांनी आपआपल्या परीने केला हे प्रसिद्धच आहे.

दुसरी गोष्ट अशी की, याहीमागे जाऊन विचार करू लागलो तर प्रथम ज्यावेळी यवनांनी महाराष्ट्र जिंकला त्या वेळी त्यांच्या फौजेत मराठे नव्हते हे खरे आहे. कदाचित इंग्रजांनी हिंदुस्थान जिंकले त्या वेळी त्यांची फौज इंग्रजी व हिंदुस्तानी अशा शिपायांची असल्याने इंग्रजांनी हिंदुस्तान

हिंदुस्तानच्याच लोकांच्या साहाय्याने जिंकले आणि या देशात राष्ट्रीय भाव जागृत नसल्याने आम्ही आमच्याच लोकांविरुद्ध कसे लढू ही कल्प आमच्या लोकास शिवली नाही. पण यवनांनी हिंदुस्तान जिंकले त्या वेळी त्यांच्या फौजेत हिंदू शिपाई नव्हते. पण एखादी लढाई जिंकली तरी सर्व कसे जित झाले याचा विचार करता राष्ट्र लोकांचे आहे, राजांचे नव्हे ही गो आमच्या लोकांस उमजली नाही हेच याचे कारण आहे, हे दृष्टोत्पत्ती येईल. अल्लाउद्दीनाने रामदेव जाधवास जिंकल्याबरोबर जाधवांचे राज्य म्हणजे महाराष्ट्र, मुसलमानांचे झाले असेच लोक समजत. मालकमच्या हातावर बाजीरावाने राज्याचे उदक सोडल्याबरोबर महाराष्ट्र इंग्रजांचे झाले पण महाराष्ट्र बाजीरावांचे नसून लोकांचे आहे हे जर लोक जाणते त आपले राष्ट्र कायम ठेवण्यासाठी लोक प्रयत्न करते. तात्पर्य, समर्थोपदि महाराष्ट्रधर्माचे खरे इंगित शिवाजी महाराजांच्या लक्षात आले होते, व राजारामाच्या वेळी त्याच्या हाताखाली जिवापाड मेहनत करणाऱ्या लोकांच्या लक्षात आले होते. यामुळे सर्व महाराष्ट्र औरंगजेब स्वत: प्रचंड सेना घेऊ व्यापून बसला होता तरी डगमगला नाही, किंवा त्याचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले नाही. No independent people can be conqured by a foreign army however large या पाश्चात्त्य राजकीय महत्त्वाचा प्रयोग प्रत्यक्ष महाराष्ट्राने दाखविला.

लढवय्या लोकातही प्रभु, ब्राह्मण आणि मावळे वगैरे लोक होते, व मराठे क्षत्रियही होते हे लक्षात ठेविले पाहिजे. आणि शिवाजीने सर्वांचा उपयोग करून घेतला. या प्रमाणे सर्व मराठ्यांचे साहाय्य मिळाले तेव्हा यवनी सत्तेचा पराभव होऊन स्वराज्य व स्वधर्म यांची स्थापना झाली. शिवाजीमहाराजांना केवळ त्यांचाच उत्कर्ष व्हावा अशी कल्पना नव्हती. सर्व महाराष्ट्रीयांचा हा देश आहे आणि यात स्वराज्यस्थापना व्हावी एतदर्थ सर्वांनी प्रयत्न केला तरच फलोद्देश होईल अशी राष्ट्रीय कल्पना

शिवाजीमहाराजांस होती हे यावरून निर्विवाद दिसते.

परकीय व परधर्मी सत्तेस केवळ क्षत्रियांनी प्रतिबंध होणे शक्य नाही हे तत्त्व प्राचीन काळी समजलेले होते हे नाकबूल करता येणार नाही, पण हे तत्त्व पुढे विसरले गेले. या प्राचीन सिद्धांताची नीट कल्पना मनुस्मृतीच्या पुढील वाक्यावरून सहज होईल. ''शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते'' जेव्हा धर्मावरच घाला येतो, म्हणजे धर्म शब्दाचा व्यापक अर्थ घेऊन– स्वराज्यसत्ता नष्ट होऊन वर्णाश्रमधर्म नष्ट होण्याचा प्रसंग येतो, तेथे सर्व लोकांनी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, अर्थात त्यांचे साहाय्य करणारे क्षूद्र या वर्णांनी शस्त्र ग्रहण केले पाहिजे असे मनूने सांगितले आहे. सर्व देशावर आपत्ती आली असता केवळ क्षत्रियांनी स्वराज्याचे रक्षण होणे शक्य नाही. क्षत्रियांची संख्या नियमित असल्याने अशा प्रसंगी क्षत्रियांवरच केवळ अवलंबून उपयोग नाही. हे तत्त्व प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध होणारे असून वर्णधर्माची भलतीच कल्पना घेऊन बसलेल्यावेळी एका लढाईत क्षत्रिय (उदा. पृथ्वीराज) पडला की देश बुडाला अशी स्थिती होऊ लागली. मनुस्मृतीची किती व्यापकदृष्टी आहे हे वरील वाक्यावरून लक्षात येईल. शस्त्र धरणे हा जरी क्षत्रियांचा धर्म आहे तरी देशावरच्या व्यापक–आपत्ती–प्रसंगी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांनी सर्वांनी शस्त्रग्रहण केले पाहिजे, हे मनूचे सांगणे शिवाजी महाराजांस ठाऊक असले पाहिजे. किंबहुना त्यांना त्यांच्या विशाल बुद्धीने समजले असले पाहिजे; आणि रामदासांच्याही कल्पनेत तेच असले पाहिजे. आणि म्हणूनच मराठा म्हणजे महाराष्ट्राचा अभिमान असलेला प्रत्येक मनुष्य ब्राह्मण, प्रभु, कुणबी, क्षत्रियांस त्यांनी हाताशी धरला आणि समर्थांनीही 'मराठा तितुका मेळवावा' असा व्यापक उपदेश करून महाराष्ट्रधर्म व्यापक अर्थाने वाढविला. याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी चालविलेला महाराष्ट्रधर्म व्यापक स्वरूपाचा म्हणजे स्वराज्ययुक्त सनातन धर्म त्यांनी चालविला, हीच त्यांच्या चरित्राची आणि कल्पनेची थोरवी आहे. त्यावेळी

महाराष्ट्रात स्वतंत्र राज्य असावे अशी कल्पना साहजिकच होती आणि महाराष्ट्रात निराळी यवनसत्ताही होती. आता स्वराज्य एखाद्या प्रांतालाच मिळणे शक्य नाही किंवा चालविणे शक्य नाही व इंग्रजी सत्ताही सबंध हिंदुस्तानला व्यापून आहे, तेव्हा महाराष्ट्राऐवजी भारतधर्म चालविणे प्राप्त आहे. तरी सुद्धा महाराष्ट्राचाच विचार केला तरी महाराष्ट्रात राहून महाराष्ट्राचा अभिमान धरणारा आणि ज्याचा जो धर्म असेल तो स्वराज्यात सारख्या हक्काने एकमेकांस त्रास न देता नांदावा अशी इच्छा बाळगणारा तो मराठा असे म्हणण्यास हरकत नाही. या दृष्टीनं बाप्टिस्टासाहेब आपल्याला मराठा म्हणवितात, ते गैर नाही. एवढे आधुनिक काळाविषयी सांगून या शिवाजी महाराजांच्या नूतन जन्मतिथी उत्सवप्रसंगाने शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यकल्पनेत आणि महाराष्ट्रधर्मकल्पनेत राष्ट्रीय भावना कशी अंतर्भूत होती आणि स्वराज्याच्या कामात सर्व मराठा जातीचा त्यांनी कसा पाठिंबा मिळविला आणि सर्वांस कसे आपल्याला अनुकूल करून घेतले हे जनतेपुढे ठेवून हा लेख मी संपविता.

प्रकरण – 6

शिवाजीमहाराजांची थोरवी

(केसरी)

"Had all tradiions, arrangements, creeds, societies that men ever instituted sunk away, this would remain; the certainty of Heroes being sent us; our faculty, our necessity to reverence Heroes when sent -Carly's Hero-worship."

प्रत्येक देशात ईश्वरेच्छेने महापुरुष निर्माण होतात; व प्रत्येक देशात अशा महापुरुषांची लोक नेहमी पूजा करितात. महापुरुषांच्या आगमनाने इतिहासाला योग्य वळण लागते व महापुरुषांच्या पूजनेने लोकात सद्वृत्ती जागृत राहून नीतिमत्तेचा अंमल चिरस्थायी होतो. असा कोणता देश आहे की, ज्यात असे पुरुष निर्माण झाले नाहीत किंवा जेथे या पुरुषांची सादर आठवण लोक करीत नाहीत ? जसे जर्मनीत लूथर अथवा प्रिंस बिस्मार्क उत्पन्न होऊन लोकांस प्रिय व पूज्य झाले; इंग्लंडात पिट किंवा हांपडेन अगर ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन, फ्रांसात जोन ऑफ आर्क किंवा व्हॉल्टेअर; स्काटलंडात वॉलेस, रशियात पीटर धि ग्रेट, अमेरिकेत वॉशिंग्टन, त्याचप्रमाणे आपल्या या महाराष्ट्रात शिवाजी महाराज उत्पन्न होऊन ते आपल्या सत्कृतीने

प्रत्येक महाराष्ट्रीयास प्रिय व पूज्य झाले आहेत. विभूतीवाचून महाराष्ट्राचा इतिहास कधीही बनावयाचा नाही. विभूतीच्या पूजनाशिवाय महाराष्ट्राला कधीही सच्छील मिळावयाचे नाही. वर कार्लाईलने म्हटल्याप्रमाणे मनुष्याने केलेल्या समाजव्यवस्था ढासळतील, पण परमेश्वराचा हा नियम ढासळणार नाही. परमेश्वराच्या कृपेने प्रत्येक प्रगमनशील समाजात परमेश्वराचे अंश अवतीर्ण झालेच पाहिजेत व प्रत्येक प्रगमनशील समाजात अशा पुरुषांविषयी प्रेम, आदर व पूज्यभाव सदोदित जागृत राहिलाच पाहिजे.

परमेश्वराचा अंश ही पदवी मिळण्यास किंवा ही भावना होण्यास शिवाजीमहाराज किती योग्य होते याचे विवेचन आपण या निबंधात करू. शिवाजीमहाराजांनी महाराष्ट्रास स्वातंत्र्य दिले हा भाग निराळा ठेविला, तरी सुद्धा त्यांचे चरित्र किती तरी उदात्त आहे ! मनुष्याने कुटुंबात, समाजात, राज्यात कसे वागावे, या विषयी धडा घेण्यासारखे चरित्र शिवाजीमहाराजांनी केले. मनुष्याने धर्माची कास कोणत्याही प्रसंगी सोडता कामा नये असा जो महाभारताचा महासिद्धांत, ज्या सिद्धांताचे समर्थन महर्षि व्यास महाभारतात पदोपदी करितात, त्या सिद्धांताला अनुरूप असे शिवाजीमहाराजांचे चरित्र आहे. यात एका दृष्टीने आश्चर्यही नाही. महाराजांनी लहानपणापासून महाभारताचे तृषिताप्रमाणे पान केले होते. नुसते पान केले नाही, तर ज्याप्रमाणे आपण पुराणातील वांगी पुराणात ठेवून घरी निर्लेप येतो त्याप्रमाणे न करिता त्यांनी महाभारताचा सदुपदेश पदोपदी प्रत्यक्ष अमलात आणिला होता. पद्धतीचे सिद्धांत सांगणे सोपे आहे; पण हे सिद्धांत आचरणात आणणे अत्यंत कठीण आहे. शिवाजीमहाराजांचे चरित्र म्हणजे नीतिसिद्धांताचा प्रत्यक्ष अनुभवातील धडाच होय. या चरित्रातील कित्येक गोष्टी सांगून वरील विधानाची सत्यता वाचकांपुढे मांडण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. ज्यांनी ज्यांनी शिवाजीचे चरित्र लिहिले आहे– मग ते स्वकीय असोत किंवा परकीय असोत– त्यांनी त्यांनी त्यांचे अलौकिक सद्गुण कबूल केले आहेत,

हे नमूद करण्यास आनंद वाटतो. स्कॉट मेनवेरिंग याने शिवरायाचा इतिहास दिला आहे तो फार जुना असून बराच मार्मिक रीतीने लिहिलेला आहे व कित्येक ठिकाणी त्याजवर त्याने टीकाही केली आहे. तीच मुख्यत: आपण येथे आधाराला घेऊ; कारण महाराजांचे चरित्र सर्वांस ठाऊकच आहे, तेव्हा ते समग्र न सांगता यातील काही मनोरंजक मुद्दे वाचकापुढे मांडले असता फायदा होईल.

मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, इत्यादी शिक्षाध्यायातील आचरणाचे नियम हजारो लोक तोंडपाठ म्हणतात. पण ते अमलात आणण्याचे श्रेय कितीजणांस देता येईल ? शिवाजीमहाराजांची मातृभक्ती विलक्षण होती. सुदैवाने जिजाऊसारखी पूज्य, निस्पृही, करारी, सद्गुणी अशी त्यांस मातुश्री लाभली होती. तिची भक्ती केवळ देवासारखी शिवाजीमहाराजांनी केली. तिला हरप्रयत्नाने संतुष्ट ठेवण्याचा त्यांनी आमरणात प्रयत्न केला व कोणतीही गोष्ट तिला विचारल्याशिवाय केली नाही. नवऱ्याने दूर केल्यामुळे कदाचित जिजाऊचा ओढा माहेराकडे जावयाचा; पण तिने स्वकर्म काय आहे ह्याचा पक्का विचार करून माहेराचा मुळीच ओढा धरिला नाही, (ही गोष्ट शिवभारतावरून अलीकडे खोटी ठरली आहे) व आपल्या मुलावर जीव की प्राण प्रेम करून आपल्या पतीच्याच जहागिरीवर तिने दिवस काढले. या गोष्टीचा परिणाम महाराजांच्या मनावर झाला असलाच पाहिजे; व यामुळेच त्यांनी तीस हरप्रयत्नाने सुख देण्याचा यत्न केला. शिवाजीचे मातेवरील प्रेम व जिजाऊचे आपल्यावर विशेष प्रेम न करणाऱ्या पतीसंबंधाने आचरण लक्षात घेतले म्हणजे रामचंद्र–कौसल्येची आठवण झाल्यावाचून राहात नाही. कौसल्येसही पतीचा आधार कमीच होता. ती केवळ रामचंद्राच्या आधारावर जगली होती. तथापि कौसल्येने दशरथासंबंधीचे आपले कर्तव्य टाकले नाही, किंवा रामचंद्रानेही टाकले नाही. आपला बाप आपल्या आईचा अव्हेर करितो या कल्पनेने रामचंद्राचे अंत:करण दशरथासंबंधाने

जसे कधीही दूषित झाले नाही, त्याचप्रमाणे शिवाजीमहाराजांचे अंत:करण शहाजीसंबंधाने दूषित झाले नाही हे लक्षात ठेविले पाहिजे. जशी शिवरायांची मातृभक्ती प्रसिद्ध आहे तशी त्यांची पितृभक्तीही प्रसिद्ध आहे. यासंबंधाने मेनवेरिंग स्कॉटने काही थोडासा मतभेद प्रदर्शित केला आहे. शिवाजीने राज्य स्थापन केल्यानंतर व अनेक पराक्रम केल्यानंतर शहाजीराजे कर्नाटकातून भेटण्यास आले. त्या वेळेस शिवाजीने जे पितृप्रेम व जो पित्रादर दाखविला त्याचे वर्णन त्यानेही केले आहे, ही गोष्ट खरी. "Shivaji omitted no means of demonstrating his respect. He ran several miles before his palanquin, attended him as his servant and refused to be seated in his presence." अशा प्रकाराचे आचरण राजवैभवास चढलेल्या शिवाजीने आपल्या पित्यासंबंधे केले ते खरोखरच अनुकरणीय, स्पृहणीय व प्रशंसनीय आहे. त्याच्या उलट वर्तन औरंगजेबाने आपल्या बापाशी केले होते, हे त्याच वेळचे उदाहरण आहे. त्याने शहाजहान याच्या विरूद्ध बंड करून त्यास कैद करून आपण राज्य बळकावले हे प्रसिद्ध आहे. या वेळी औरंगजेब आपल्या बापाच्या तर्फे दक्षिणेत सुभेदार होता. आपल्या सैन्यानिशी जेव्हा त्याने दिल्लीवर चाल केली तेव्हा त्याने शिवाजीमहाराजांपाशी मदत मागितली. बापाच्या विरूद्ध बंड करण्यास मदत करणे हे शिवाजीस कसे रूचेल ? त्यास औरंगजेबाच्या पत्राचा मोठा त्वेष आला स्कॉट मेनवेरिंग लिहितो :– Shivaji treated this letter with contempt. It was tried to the tail of a dog of and exposed to the derision and laughter of the inhabitants of Poona. Aurangzeb did not forget the insult and declared that he would have his vengeance. But although he succeeded in gaining the throne, he was unable to carry out his vow." या वेळेस शिवाजीमहाराजांचे मुख्य ठिकाण पुणे होते हे लक्षात ठेविले पाहिजे. ''शिवाजीने हे पत्र कुत्र्याच्या

शेपटीस बांधून पुण्याच्या लोकांकडून त्याची फजिती ; व हसे करविले. हा अपमान औरंगजेबास कळला तेव्हा त्याने शिवाजीचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला. औरंगजेबास दिल्लीची गादी मिळाली पण शिवाजीचा सूड उगवता आला नाही.'' यापुढे या हकिकतीवर स्कॉटने थोडीशी प्रतिकूल टीका केली आहे. "The horror which he affected at this unnatural rebellion was ridiculous in a person who stood in a similar situation." ''शिवाजीने औरंगजेबाच्या अमानुष बंडाविषयी आपला तिरस्कार दाखविण्याचा जो आव घातला तो शिवाजी स्वत: तशाच परिस्थितीत असल्यामुळे हास्यास्पद आहे.'' असा जो वरील वाक्यात या ग्रंथकाराने टीकात्मक शेरा मारला आहे तो सर्वथैव अयोग्य आहे, हे कोणाच्याही लक्षात येईल. शिवाजीमहाराज पुणे व सुपे प्रांताचा जो उपभोग घेत होते ते शहाजीविरूद्ध बंड करून नव्हे, तर त्यांच्या परवानगीने व खुषीने घेत होते. जिजाऊ ही जाधवाची मुलगी–किंबहुना दौलताबादच्या यादव राजघराण्यातील ती होती असे म्हटले असता चालेल. तिच्या व तिच्या मुलाच्या चरितार्थाकरिता व इतमामाकरिता शहाजीने पुणे व सुपे प्रांताची वडिलार्जित जहागीर खुषीने लावून दिली होती हे इतिहासप्रसिद्ध आहे. याशिवाय कर्नाटकातील जहागिरीचा व मुलखाचा उपभोग शहाजी घेत होता; त्याजला त्या कर्नाटक प्रांतातून हाकून लावण्याचा किंवा त्याजपासून ती जहागीर छिनून घेण्याचा यत्न चालविला होता तोही केवळ शहाजीचे इच्छेविरूद्धच होता असेही म्हणता येत नाही. सारांश, वरील टीका अगदी चुकीची आहे, हे यापेक्षा विस्ताराने सांगण्याची आवशकता नाही. ज्या वेळेस शिवाजीच्या धामधुमीमुळे विजापूरकरांनी शहाजीस बोलावून आणून कैद केले व त्याचे हालहाल करण्यास सुरुवात केली त्या वेळेस शिवाजीमहाराजांस किती वाईट वाटले हे बखरीतून स्पष्ट वर्णिले आहे. शहाजीकरिता आपला जीव धोक्यात घालण्यास, किंबहुना आपल्या आयुष्यातील कृतसंकल्प सोडण्यास ते

तयार झाले होते; व केवळ आपल्या आईच्या, बायकोच्या व मुत्सद्यांच्या विनवण्यांमुळे त्या वेळेस त्यांनी तसे केले नाही. सारांश, शिवाजीची पितृभक्ती मातृभक्तीप्रमाणेच अवर्णनीय होती.

शिवाजी महाराजांची मातृभक्ती व पितृभक्ती जशी अवर्णनीय होती, तशीच त्यांची आचार्यभक्ती अवर्णनीय होती. रामदासस्वामीस शिवाजीने आपले गुरू केले, त्याप्रमाणे हा गुरुशिष्यसंबंध आमरणांत त्यांनी अप्रतिम चालविला, हे प्रसिद्ध आहे. रामदासांसारखे सद्गुरू व शिवाजीमहाराजांसारखे सद्शिष्य ज्या देशात व ज्या काळी निर्माण होतात तो देश व तो काळ धन्य होय. अशा गुरूशिष्यांच्या सच्चरित्राने महाराष्ट्र देश पुनीत होऊन ऊर्जितदशेस आला ह्यात नवल कोणते ? शिवाजीमहाराजांच्या गुरुभक्तीचे चित्र प्रत्येक मराठी भाषा बोलणाराच्या हृदयावर उमटलेले आहे. त्याचा विस्ताराने उल्लेख करणे जरूर नाही. गुरुभक्तीप्रमाणे अतिथिभक्तीही महाराजांची अलौकिक होती. पूज्य व सन्मान्य पुरुषांचा सत्कार करून त्यांचा परामर्ष घेण्यास शिवाजीमहाराज नेहमी तत्पर असत व असे करण्यात त्यांस अत्यंत आनंद वाटे, ही गोष्ट अनेक उदाहरणांवरून व्यक्त करता येईल. पण विस्तारभयास्तव करीत नाही. या सद्गुणाचा उल्लेख He was a friend of virtue and religion ह्या लहानशा पण अर्थपूर्ण वाक्याने मेनवेरिंगने केला आहे.

आता यापुढे शिवाजीमहाराजांच्या ज्या सद्गुणांचा उल्लेख करावयाचा आहे तो याहीपेक्षा महत्त्वाचा व दुर्मिळ होय. स्वस्त्रीवर प्रीती करून परस्त्रीस मातेसमान मानणे हा संसारातील अत्युच्च व अतिपवित्र नियम आहे, पण तो तितकाच दुर्मिळ व कठीण आहे. ज्या मनुष्यास थोडंबहुत तरी स्वास्थ्य आहे त्या मनुष्यास सुद्धा कामास जिंकणे कठीण जाते. मग राजकुळात जन्मलेल्या, स्वपराक्रमाने अपार संपत्ती व वैभव मिळविलेल्या पुरुषास हा कठीण नियम पाळणे किती दुर्धर आहे याची सहज कल्पना होईल. अनेक

देशातील अनेक विभूतींची चरित्रे पाहिली तर या कसोटीस किती लोक उतरतील ? पण अन्य देशांची व अन्य लोकांची गोष्ट कशास पाहिजे ? मराठ्यांचाच इतिहास घ्या. शिवाजीसारखे कडकडीत व्रत पाळल्याची किती उदाहरणे देता येतील याचा विचार केला तर शिवाजीसारखे उदाहरण शिवाजीचेच असे म्हणावे लागेल. चिमाजी अप्पांचे नाव संस्मरणीय आहे हे खरे; पण चिमाजीअप्पासुद्धा शिवाजीच्या पंक्तीत जाऊन बसू शकत नाहीत. चिमाजीअप्पा धाकटे बंधू होते ही गोष्ट विसरता कामा नये. अपार संपत्ती व अमर्याद अधिकार या जोडगोळीच्या माऱ्यातून वाचणे फार दुर्घट आहे. जो अंतर्यामीचा सर्वांत बलिष्ठ शत्रू काम जिंकील त्यास बाह्य परशत्रु जिंकणे कठीण नाही. शिवाजीमहाराजांचा हा सद्गुण मनात आणला असता त्यांची विभूतिवर्गात फार उच्च कोटीत गणना केली पाहिजे. पाश्चात्त्य इतिहासकार या बाबीसंबंधाने बहुधा फारसा उल्लेख कोणत्याही व्यक्तीच्या वेळी करीत नाहीत. पण शिवाजीमहाराजांची थोरवी कशी होती याचा विचार आपण करू लागलो म्हणजे आबाजी सोनदेव याने कल्याण घेते वेळी सापडलेल्या सुंदर युवतीस शिवाजीमहाराजांकडे पाठविले तेव्हा शिवाजीने तिला सन्मानाने परत पाठवून आबाजी सोनदेव यांची कानउघाडणी केली, हे चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहते. म्हणूनच तत्कालीनच नव्हे, तर त्रिकालीन महापुरुषांमध्ये शिवाजीमहाराजांस फारच उच्च स्थान दिल्याशिवाय राहवत नाही.

शिवाजीमहाराजांची बंधुप्रीतीही वाखाणण्यासारखी होती. व्यंकोजी हा शिवाजीचा सावत्र बंधू होता व त्याजला शहाजीची कर्नाटकातील जहागीर उपभोगास मिळाली होती; परंतु व्यंकोजीस शहाजीचे शहाणपण व पराक्रम नव्हता. शहाजीच्या संस्थानांची धूळधाण होण्याची वेळ आल्यामुळे शिवाजीमहाराजांस कर्नाटकाचा बंदोबस्त करावा लागला. त्याशी व्यंकोजी लढण्यास उभा राहिला. औरंगजेबाने दुर्धर महत्त्वाकांक्षेच्या नादी लागून बंधूची काय व्यवस्था लावली किंवा इतर शेकडो मुसलमान व हिंदू

राजघराण्याच्या इतिहासात आपल्यास काय दृष्टीस पडते, त्याच्या पडछायेत शिवाजीमहाराजांचे व्यंकोजीशी झालेले वर्तन किती तरी उदात्त दिसते! व्यंकोजीस सर्व गुन्हे माफ करून त्यांनी त्याला पुन: जहागिरीवर कायम केले आणि काही हिस्सा आपल्याकडे घेऊन व जिंजी वगैरे नवीन प्रांत काबीज करून शिवाजीमहाराज परत आले. हाच जिंजीचा किल्ला पुढे मराठी राज्याच्या संरक्षणास फार उपयोगी पडला.

व्यंकोजीचे सर्व अपराध क्षम्य कोटीतील असून शिवाजीमहाराजांनी बंधुप्रीतीस्तव माफ केले. पण पुत्र संभाजीचा अपराध अक्षम्य होता. शिवाजीमहाराजांनी संभाजीस शासन केले यावरून त्यांच्या नि:पक्षपाताची परीक्षा होते. याहूनही कदाचित् प्रशंसनीय उदाहरणे इतिहासात सापडतील. पण इतकी गोष्ट निर्विवाद आहे की, त्यांस याजबद्दल किती किती तरी वाईट वाटले. शिवाजीमहाराजांस असा पुत्र व्हावा हा दुर्भाग्याचाच योग. पण त्यांनी आपली सदबुद्धी व न्यायबुद्धी पुत्रप्रेमाकरिता ढळू दिली नाही.

आपल्या लोकांविषयी प्रेम असणे, त्यांचा अभिमान बाळगणे, त्यांस त्यांच्या कामगिरीबद्दल योग्य बक्षीस देणे; त्यांस ऊर्जित स्थितीस पोहोचविणे, हा सद्गुण विभूतीशिवाय इतर ठिकाणी सापडत नाही. बहुधा प्रत्येक मनुष्यास आपल्या खालच्या स्थितीतला मनुष्य खालीच राहावा असे वाटते. कित्येकांस तर आपल्याहून कनिष्ठ पण कर्तृत्ववान् मनुष्याचा मत्सर वाटतो. पण शिवाजीमहाराजांची स्थिती अगदी उलट होती. त्यांची नीतिमत्ता व त्यांचे सामर्थ्य इतके श्रेष्ठ होते की, त्यांची बरोबरी करण्याचे कोणाच्या मनातही येणे शक्य नव्हते व त्यांसही कोणाची भीती वाटण्याचे कारण नव्हते. यामुळे ते सर्वांस प्रेमाने व अभिमानाने वागवीत आणि जे योग्य व लायक असत त्यांस श्रेष्ठ पदास चढवीत. या त्यांच्या गुणाने हजारो माणसे शिवाजीमहाराजांकरिता प्राण देण्यास तयार असत; हजारो लोक त्यांना मदत देण्यास एका पायावर उभे असत. जो मनुष्य लाखो माणसांचा नेता

होतो त्याचे ठिकाणी हा गुण नेहमी असतो. आपल्या मनुष्यास कधी न सोडणे व त्याच्या उत्कर्षाविषयी नेहमी काळजी बाळगणे हे थोर पुरुषांचे ब्रीदच होय.

अशा अनेक सद्गुणांमुळे शिवाजीमहाराज एक अलौकिक सत्पुरुष आहेत अशी लोकांची समजूत झाली यात आश्चर्य नाही. त्यातच त्यांच्या अद्वितीय राजकीय सद्गुणांची भर पडली. त्यांचा पराक्रम, त्यांचे धाडस, त्यांची स्वातंत्र्यप्रीती, त्यांची स्वधर्माविषयी निष्ठा, त्यांची स्वदेशाविषयी भक्ती इत्यादि गुणांमुळे त्यांस लोक परमेश्वराचेच अंश मानू लागले यात नवल नाही. सर्व सृष्टी–सर्व प्राणी–परमेश्वराचेच अंश आहेत हे खरे; पण त्यांतल्या त्यात ज्या व्यक्तीच्या ठिकाणी अलौकिक नीतिमत्ता व अद्वितीय सामर्थ्य दिसते ती व्यक्ती परमेश्वराचा अद्भूत व उत्कट अंश आहे असे म्हटले पाहिजे; "and which has enlightened the darkness of the world; and this not a kindled lamp only, but rather as a natural luminary shining by the gigt of Heaven (*Carlyle*) अशा प्रकारच्या परमेश्वराच्या देणगीने जात्यच तेजोमय ज्या व्यक्ती समाजात उत्पन्न होतात व त्यास सुस्थितीस पोहोचवतात त्यांपैकीच शिवाजीमहाराज हे होते यात संशय नाही व त्यांच्या ठिकाणी लोकांची तशी भक्ती होती यातही आश्चर्य नाही.

स्कॉट मेनवेरिंगने शिवाजीमहाराजांच्या राजकीय गुणांचे योग्य वर्णन केले आहे. शिवाजीमहाराजांचे शौर्य व त्यांचा दीर्घोद्योग यांजविषयी मतभेदास जागाच नाही. His talent as a soldier places him above the heroes of the East. His personal activity was astonishing. शिपाईगिरीत शिवाजीची बुद्धिमत्ता इतकी अव्वल दर्जाची होती की पूर्वेकडील शूर पुरुषात त्यांचा सर्वांत वरचा दर्जा आहे. तसेच त्याची शारीरिक मेहनत तोंडात बोटे घालण्याजोगी होती. पण एवढ्यानेच राज्यस्थापनेचे काम सिद्धीस जात

नाही. दीर्घ कल्पना मनात आणून त्या सिद्धीस नेण्याचा रस्ता पूर्वीपासून आखून त्या मार्गाचे निश्चयाने आक्रमण करणे हेही विशाल मुत्सद्देगिरीचे लक्षण आहे. अशा प्रकारच्या कल्पना शिवाजीस सुचत होत्या इतकेच नव्हे तर त्या ते सिद्धीसही नेत His schemes comprehended the option of more than one success, nor did the accomplishment of his object discover the extent of its advantages untill developed by subsequent acquisition. मोठमोठ्या कामगिऱ्या सिद्धीस गेल्यावरच त्यांचा किती फायदा आहे किंवा होता याची कल्पना पाहाणारास होत असे. कालिदासाने रघुविषयी म्हटल्याप्रमाणे 'फलानुमेषाः प्रारंभाः' अशा प्रकारची कोणतीही गोष्ट सिद्धीस नेण्याची शिवाजीची तऱ्हा होती. याच्याच तोडीचा दुसरा सद्गुण म्हटला म्हणजे कोणत्याही प्रकारचा कठीण प्रसंग येवो, त्यात न डगमगता त्यातून निर्गम करून घेण्याचा उपाय सुचणे हा होय. No emergency, however sudden, found him without resourse. No danger, however imminent, appalled his mind accustomed to the greatest trials अशा प्रकारचे प्रशंसायुक्त उद्गार मेनवेरिंग स्कॉटने काढले आहेत; ते किती योग्य आहेत याचे एक उदाहरण म्हटले म्हणजे शिवाजीचे आग्र्यास जाण्यात शिवाजीचे किती हेतू होते हे पुढील हकिकतीवरून व्यक्त होते. शिवाजीमहाराज उत्तरेस जात होते ते कैदी म्हणून नव्हेत हे त्यांनी औरंगाबादेसच व्यक्त केले. त्यांस औरंगाबादेचा मुख्य अधिकारी सामोरा आला नाही तेव्हा त्यांनी आपली नाखुषी स्पष्ट दाखविली. याहिपेक्षा आग्र्यास पोहोचल्यानंतर औरंगजेबाने त्यांस अटकेत ठेविल्यानंतर शिवाजीमहाराजांनी आपली सुटका कशी करून घेतली याचा इतिहास प्रसिद्ध आहे. मेनवेरिंग म्हणतो :– In the habit of a Bairagi divested of his hand accompanied by Niraji who spoke the dialects of the people; he took the high road of Mathura, Benares and Gaya.

संभाजीला मथुरेस एका ब्राह्मणाकडे ठेविले होते. त्याने पुढे संभाजीस मुलीचा वेष देऊन रायगडास पोहोचविले. त्यास शिवाजीमहाराजांनी चाळीस हजार मोहरा बक्षीस दिल्या. असो, अशा कठीण प्रसंगात न डगमगता युक्तीने सुटून जाऊन महाराजांनी मथुरा, काशी, गया इत्यादि यात्राही केल्या. यावरून शिवाजीमहाराजांचे धैर्य, प्रसंगावधान व धर्मप्रीती यांचे उत्कट दिग्दर्शन होते.

अशा अलौकिक नीतिमत्तेने आणि अद्वितीय पराक्रमसाहसाने शिवाजी महाराजांनी राज्य संपादन केल्यावर स्वतःस राज्याभिषेक करून घेतला. या वेळचे वर्णन आपल्या बखरकारांनी लिहून ठेविलेच आहे. पण आक्झेनडेन नावाचा मुंबईसरकारचा वकील दोस्त या नात्याने त्या वेळेस रायगडास हजर होता. त्याने प्रत्यक्ष पाहून लिहून ठेविलेले वर्णन येथे उतरून घेण्यासारखे आहे. रायगड ज्यांनी पाहिला असेल त्यांस या दरबाराची कल्पना करता येईल. हल्ली फक्त नगारखाना मात्र शिल्लक आहे. त्याच्या आत राजवाड्याच्या इमारतीपर्यंतच्या मोठ्या मैदानात अद्याप असलेले खांब उभारून मोठे विस्तीर्ण दालन तयार करता येत असावे. अशा सभामंडपात सिंहासनावर शिवाजीमहाराज विराजमान असून सिंहासनाच्या पायरीवर राजपुत्र संभाजीराजे व दिवाण मोरोपंत पिंगळे व गागाभट्ट बसले होते, आणि सर्व मुलकी व फौजेतील अधिकारी दोनही बाजूला रांगेने व अदबीने उभे होते. अशा दरबारात आक्झेनडेन यास बोलावून शिवाजीने त्याचा योग्य सन्मान केला व त्यास पोषाख दिला, वगैरे हकिकत त्याने लिहून ठेविली आहे, ती फारच मनोरंजक आहे.

"Accordingly next morning, he and his retinue went to Court and found the Raja seated on a magnificent throne and all the nobles waiting on him in rich attire; his son Sambhaji Raja, Peshwa Moropant and a Brahmin of great eminence seated on

an ascent under the throne, the rest, as well the officers of the army as others, standing with great respect. The English made their obeisance at a distance and Narin Shenwi held up the ring that was to be presented. He personally took notice of it and ordered their coming nearer even to the foot of the throne, where being rested they were desired to retire.

शिवाजी महाराजांच्या राज्यारोहणासंबंधाने एक गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे व तिने त्यांच्या सर्व आयुष्यातील चरित्राचा धागा नीटपणे लक्षात येतो. राज्यस्थापना करून व राज्याभिषेक करून घेऊन शिवाजीमहाराजांनी सर्व राज्य श्रीसमर्थ रामदासांस अर्पण केले असे म्हणतात. युधिष्ठिराने अश्वमेधयज्ञ केल्यानंतर दक्षिणा द्यावयाची वेळ आली त्या वेळेस 'मी सर्व पृथ्वी व्यासास दान करून अरण्यात जातो,' असे त्याने म्हटले व चौघाभावांनी द्रौपदीनेही 'तथास्तु' म्हणून आनंदाने अनुमोदन दिले ! तेव्हा सर्वांच्या अंगावर आनंदाने व आश्चर्याने रोमांच उभे राहिले असे महाभारतात वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे शिवाजीमहाराजांचे हे कृत्य कोणास आनंद देत नाही ? व्यासांप्रमाणेच समर्थांनी दिलेले राज्य शिवाजीस परत दिले व आपली भगवी छाटी देऊन निशाण भगवे करण्यास सांगितले. यातील मर्म फारच उदात्त आहे. राज्यवैभव स्वतःच्या सुखाकरिता नाही, तर लोकांच्या सुखाकरिता आहे, त्याचा उपभोग केवळ निवृत्तिपर होऊन घेतला पाहिजे; राज्याचा पाया सत्य, नीती, प्रजेचे कल्याण व परोपकार यांजवर आहे, इत्यादी उदात्त विचार शिवाजीमहाराजांनी व श्रीसमर्थांनी या भगव्या निशाणात व्यक्त केले आहेत हे उघड आहे. कोणत्याही स्थितीत व कोणत्याही प्रसंगी धर्माचा अवलंब केला पाहिजे; काम किंवा अर्थ यांचेही साधन धर्माचरण हेच होय; अशा प्रकारचे भारताचे मुख्य उदात्त तत्त्व शिवाजीमहाराजांच्या

चरित्रात अव्वलापासून अखेरपर्यंत दिसून येते. त्यांजवर अनेक प्रसंग आले तरी त्यांनी धर्माची कास सोडली नाही. नीतिरूप यष्टीचा त्यांनी कधीही त्याग केला नाही. मग त्यांस जय का न यावा ? या संबंधाने शिवाजीमहाराज मरण पावले त्या वेळी औरंगजेबाने काढलेले उद्गार महत्त्वाचे आहेत. "He was a great captain and the only one who has had the magnanimity to raise a kingdom. My armies have been employed against him for 19 years; nevertheless his state has always been increasing." ''शिवाजी एक मोठा योद्धा होता व राज्यसंस्थापनेचे उदात्त काम त्याने एकट्यानेच केले. माझे सैन्य १९ वर्षे त्याच्याशी लढत आहे. तरीही त्याचे राज्य वाढतच जात आहे.'' औरंगजेबाचे हे उद्गार ऐकून यतो धर्मस्ततो जयः या महाभारताच्या वाक्याची आठवण झाल्यावाचून राहत नाही.

असो, याप्रमाणे शिवाजीमहाराजांच्या थोरवीचे यथाशक्ती चित्र मी वाचकांपुढे ठेविले आहे. शिवाजीमहाराजांचे मातृ-प्रेम, त्यांची पितृसेवा, त्यांची गुरूभक्ती, त्यांचे बंधुप्रेम, त्यांचा कामजय, त्यांची सद्‌बुद्धी व न्यायदृष्टी, त्यांचा सज्जनांविषयी आदर, त्यांचा अद्वितीय पराक्रम, त्यांची अविश्रांत मेहनत, त्यांच्या दीर्घ कल्पना, त्यांचे धैर्य, त्यांचे साहस आणि त्यांची आजन्म निवृत्तिपरता या गोष्टी मनात आणल्या म्हणजे शिवाजीमहाराज परमेश्वराचे अंशभूत अवतार होते, अशी जी आपल्यात कल्पना आहे ती योग्य आहे हे कोणाच्याही लक्षात येईल. अशा प्रकारचे उदात्त चरित्र हिंदुस्थानच्या इतिहासात दुर्मिळ आहे, किंबहुना सर्व जगताचा इतिहास डोळ्यांसमोर ठेविला तर अलौकिक नीतिमत्ता व अद्वितीय पराक्रम यांची सांगड रामचंद्राच्या खालोखाल शिवाजीमहाराजांतच दिसते. यांचे चरित्र फार उदात्त आहे; यास्तव ते रामचंद्रचरित्राप्रमाणे पूज्य, रम्य व पवित्र आहे. शिवरायाच्या उदात्त व पवित्र चरित्राची जी रम्य स्थळे मी

वाचकांपुढे मांडली आहेत, यावरून त्यांची थोरवी किती होती, हे लक्षात आलेच असेल. व ''न जातु कामान्नभयान्न लोभात् धर्म त्यजेज्जीवितस्यापि होतो:'' या महाभारतातील महावाक्याने मी हा लहानसा निबंध पुरा करतो.

प्रकरण – 7

(पुरवणी)

शिवाजीमहाराजांबद्दलचे गैरसमज

श्रीशिवाजीमहाराजांविषयी आमचे इतके आदरपूर्ण पूज्य मत आहे की, त्यांस आम्ही शंकराचा अवतार मानतो. कोणत्याही पूज्य विभूतीस अवतार मानण्यास त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी नुसता अद्वितीय पराक्रमच पुरेसा होत नाही. त्याच्या ठिकाणी असामान्य नीतिमत्ताही असावी लागते. नुसता पराक्रम पुरेसा असता तर नेपोलियन, विक्रम, शिकंदर किंवा पहिला बाजीराव यांसही लोकांनी अवतार मानले असते. श्रीरामचंद्राप्रमाणेच अलौकिक नीतिमत्ता शिवाजीमहाराजांच्या ठिकाणी होती. त्यांची पितृमातृभक्ती श्रीरामासारखीच नि:सीम होती. त्यांचे परस्त्रीविषयीचे मनोनिग्रहाचे वर्तनही श्रीरामासारखे अद्वितीय होते. कल्याणच्या सुभेदाराच्या अत्यंत लावण्यवती स्नुषेस आपली बहीण म्हणून सत्कारपूर्वक त्यांनी परत पाठवले हे पाहून त्या वेळच्या एकंदर परिस्थितीच्या दृष्टीने लोकांस अतिशय आश्चर्य वाटले. त्यांचे प्रजावात्सल्यही अनुपम होते व भृत्यानुरागही उज्ज्वल होता. त्यांचे स्वदेशभक्तीने ओथंबलेले चरित्र तर अतिशयच पूज्य आहे आणि सर्वांत श्रेष्ठ त्यांची स्वधर्मनिष्ठा निरतिशय जाज्वल्य होती. स्वधर्मनिष्ठा व स्वदेशप्रीती यांनी प्रेरित होऊनच त्यांनी स्वराज्यसाधनाचा प्रचंड उद्योग केला आणि

आपल्या अतुल पराक्रमाने तो सिद्धीस नेला. सारांश, श्रीशिवाजीमहाराजांचे सद्गुण इतके अनेक व उज्ज्वल आहेत की, त्यांस आम्ही योग्य रीतीने अवतार मानतो. मग शिवाजीमहाराजांवर लुटारूपणाचा आरोप कसा येतो? शिवाजीमहाराज लुटारू–अन्य शब्दाने बोलणे तर दरवडे घालणारे–होते काय ? इतिहास तर असे धडधडित आज कित्येक वर्षे सांगत आहे. तेव्हा हा दोष त्यांच्या ठिकाणी त्यांच्या गुणसन्निपातांत 'इंदो: किरणोष्णिवाङ्क:' प्रमाणे बुडून जातो असे जातो असे आम्ही मानावयाचे किंवा कसे ? हा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न असून त्याची व्हावी तशी छाननी आजपर्यंत झाली नाही असे माझे मत आहे.

हा आरोप इतिहासग्रंथात भरपूर भरला आहे. मुळात तो अनेक इतिहासग्रंथात असावा. तेथून मनुष्यस्वभावानुरूप इंग्रजी इतिहासकारांनी घेतला व त्यास बरेच अग्रस्थान दिले. आमच्या इकडच्या अनेक लहानमोठ्या इतिहासग्रंथांत तो अर्थात् जशाचा तसा इंग्रजी आला. मुलाबाळांच्या व थोरामोठ्यांच्या वाचनात तो नेहमी येऊन बहुतेक सर्वांच्या हृदयात बिंबला आहे. साधारणपणे श्रीकृष्णावरच्या गोपीलीलांच्या खोट्या आरोपाप्रमाणे तो आमच्या मनोभूतीत पूर्ण रुजला असून त्याचप्रमाणे आम्ही ह्याकडेही दुर्लक्ष करतो. पण इंग्रजी इतिहासकारांची ही मोठी चूक झाली आहे. त्यांनी या गोष्टीचे विवेचन करून योग्य स्वरूप द्यावयास पाहिजे होते. तसे न केल्याने आमचे मोठे नुकसान झाले आहे, इतकेच नव्हे तर इंग्रजी राज्यांचेही एका दृष्टीने झाले आहे हे मी पुढे सांगणार आहे. अलीकडील स्वदेशी अर्थात मराठी इतिहासकारांनी या दोषाच्या आरोपाचा विचार केला आहे. शिवाजीमहाराजांचा हेतू स्तुत्य म्हणजे स्वातंत्र्य मिळवून स्वराज्यस्थापनेचा होता, यामुळे हा दोष त्यांजवर लागू होत नाही असे केळुसकर म्हणतात. ''हिंदुस्थानच्या लोकांस स्वतंत्र करण्याच्या पुण्य कृत्याप्रीत्यर्थ लुटीच्या द्रव्याचा त्यांनी उपयोग केला, यात त्यांच्याकडून मोठेसे पातक झाले, असे

आम्हा महाराष्ट्रीयांस तरी निदान वाटणार नाही. त्यांनी लुटालूट करून द्रव्य मिळवावयाचे नव्हते असा नीतिबोध करणे म्हणजे स्वराज्य व स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या उद्योगासच लागावयाचे नव्हते असे म्हणणे होय'' (पान ५४२). लुटारूपणाच्या आरोपाची वरप्रमाणे केळुसकरांनी बरीच निरवानिरव केली आहे. त्याप्रमाणे सरदेसाई यांनीही केली आहे व इंग्लंडातील 'Forced Loans अथवा जबरदस्तीची कर्जे' या तत्त्वावर आरोपांचा निरास करण्याचा आणखी प्रयत्न त्यांनी केला आहे. पण आमची महाराष्ट्रीयांची स्वजनप्रेमाची किंवा इंग्लंडातील सर्व सामान्य व्यक्तीची दृष्टी न घेता एकंदर मनुष्यसमाजाच्या व्यापक नीतिदृष्टीने विचार केला असताही शिवाजीमहाराजांवरचा हा आरोप जसा दिसतो तसा नाही, ही गोष्ट विवेचनाअंती दिसून येईल. या विवेचनाच्या प्रारंभाला हा मूळ मुद्दा सांगितला पाहिजे की, नीतीचे दोन मुख्य भाग आहेत; समाजनीती आणि राजनीती. हा दुसरा शब्द Intertnational या अर्थी मी थोडक्यात योजीत आहे हे सांगितले पाहिजे. 'सामुदायिक' राजनीती असे पाहिजे तर म्हणता येईल. अर्थात राजाची प्रजेशी वर्तणुकीच्या संबंधाने जी नीती तिचा येथे विचार नाही. निरनिराळ्या राजांच्या आपसातील संबंधाची नीती येथे उद्दिष्ट आहे. असो, सामाजिक नीती आणि सामुदायिक राजनीती यात फारच अंतर आहे आणि दोघांचे नियम व ध्येय भिन्न आहेत हे कोणासही सहज कळण्यासारखे आहे. उदहारणार्थ, सामाजिक नीतीत लूट अथवा दरवडा म्हणजे जमवाने जबरदस्तीची चोरी करणे आणि खून हे दोन सर्वांत मोठे गुन्हे आहेत. ही कृत्ये समाजनीतीने अत्यंत निंद्य ठरलेली आहेत. पण राजनीतीत यांचे स्वरूप भिन्न आहे व निंद्य कोणते, अनिंद्य कोणते हे ठरविण्याचे नियम व दिशा फार निराळ्या आहेत. आपण खुनाचेच उदाहरण घेऊ. समाजनीतीत एका मनुष्याने दुसऱ्याचा अचानक जाऊन प्राणघात करणे साधारणत: अतिशय निंद्य मानले जाते. पण ज्या वेळेस एखाद्या राष्ट्राचा दुसऱ्या राष्ट्राशी

युद्धप्रसंग होतो त्या वेळेस प्रत्यक्ष युद्धप्रसंगाशिवायही दुसऱ्याचे प्राणघात होतात; उदाहरणार्थ, एखाद्या चौकीवर छापा घालून शत्रूचे सैनिक कापून काढण्यात येतात; अशा परिस्थितीत हे शत्रूचे लोक कापून काढणारे शिपाई खुनी आहेत असे कोणी म्हटले आहे काय ? नाही. नीतिशास्त्राची मूलभूत खोल तत्त्वे यांचा विचार करता ह्या क्रिया निंद्य किंवा दुष्ट, अधमपणाच्या अथवा अधोगतीस नेणाऱ्या नाहीत, हे निर्विवाद आहे. कारण अशा परिस्थितीत मनुष्याचे मन दुराचरणाच्या वृत्तीने भरलेले नसते, किंबहुना त्याचे विचार उच्च स्वदेशनीतीने भरलेले असून त्याच्या मनोवृत्ती उदात्त शौर्य, वीर्य इत्यादि सद्गुणांच्या असतात. तात्पर्य, समाजनीतीचे नियम निराळे व सामुदायिक राजनीतीचे नियम निराळे, ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. मुख्यत: आमची चुकी होते ती हीच शिवाजीमहाराजांच्या कृत्याकडे आम्ही सामाजिक नीतिदृष्ट्या पाहतो. लूट करणे म्हणजे दरवडा घालणे खरोखरच निंद्य आहे, पण ते समाजात. एका मनुष्याने आपल्या देशात एकाच राजसत्तेखाली शांतता भंग होणार नाही या भरवशाने राहणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास जाऊन लुटावे ही गोष्ट नीतिदृष्ट्या व कायद्याने निंद्य आहे हे कोणीही कबूल करील. पण राजकीयदृष्ट्या म्हणजे सामुदायिक राजनीतिदृष्ट्या जेव्हा एका देशाचे लोक दुसऱ्यावर युद्ध पुकारून स्वारी करतात तेव्हा त्याच्या सैन्याने दुसऱ्या देशाच्या लोकांस लुटले तर ते कृत्य निंद्य आहे की काय, ही गोष्ट निराळ्या दृष्टीने वरप्रमाणेच ठरविली पाहिजे. (Alexander and Robber) शिकंदर व दरवडेखोर ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. शिकंदराने दरवडेखोरास आणून शिक्षा देण्याच्या वेळी मी एक लहान प्रमाणावर चोर अथवा पश्यतोहर आहे, तू मोठ्या प्रमाणावर आहेस असे दरवडेखोराने सांगितले हे आपल्या ध्यानात असेल. पण ह्या गोष्टीचे रहस्य तत्त्वदृष्ट्या असे नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. एकंदर नीतीचे मूलभूत तत्त्व असे आहे की, मनुष्याच्या कृतीचे निंद्यत्व ठरविताना त्याची मनोवृत्ती पाहिली पाहिजे. दरवडा घालण्याची मनोवृत्ती

निराळी आणि परराज्यावर स्वारी करणाऱ्या राजाची व त्याच्या सेनेची मनोवृत्ती निराळी. अर्थात दोघांच्या मनोवृत्ती भिन्न असल्याने त्यांची कृत्येही भिन्न स्वरूपाची ठरतात हे उघड आहे. असो तर, शिवाजीमहाराजांच्या लुटारूपणाचा विचार आपण सामाजिक–नीतिदृष्ट्या न करता International Morality सामुदायिक राजनीतीच्या दृष्टीने केला पाहिजे. लुटारू हा शब्द सामाजिक दृष्टीचाच मराठीत दोन्हीकडे उपयोगात येत असल्याने आपल्या विचाराची सरणी दूषित होते आणि शिवाजी लुटारू होता हे शब्द ऐकल्याबरोबर आपल्या मनात लुटारूपर्याय दरवडेखोराची कल्पना येते. तरी ही कल्पना बाजूस सारून आपण शिवाजीमहाराजांच्या लुटारूपणाचा सामुदायिक–राजनीतिदृष्ट्या विचार करू.

International Law अथवा सामुदायिक राजनीती हिचे नियम अलीकडे पाश्चात्त्य देशात बरेच निश्चित झाले आहेत. किंबहुना हेग येथील राजपरिषदेने युध्द्यमान राष्ट्रांनी कोणी कोणते दयाभूतवृत्तीचे नियम पाळावे हे अलीकडे ठरविले आहे. हे नियम शिवाजीमहाराजांच्या वेळी अमलात नव्हते हे सांगणे नकोच. हिंदुस्थानातही राजनीतीत धर्मयुद्धाचे नियम फारच उच्च प्रतीचे प्राचीन काळी रूढ झाले होते, हे महाभारतावरून स्पष्ट दिसते. या नियमांची छाया शिवाजीमहाराजांच्या आचरणावर पडलेली दिसते, हे मी पुढे सांगणार आहे. पण आपण आधी शिवाजीमहाराजांच्या काळच्याच राजनीतीचा विचार करू. इकडील देशात हेगसारखे लेखी नियम नसले तरी काही तरी युद्धाचे नियम अथवा रीती चालू असल्याच पाहिजेत हे उघड आहे; आणि अशा लेखी नसल्या तरी समाजात मान्य झालेल्या राजनीतीच्या धोरणाच्या दृष्टीने आपण या विषयाचा विचार करू. अर्थात हा विचार इतिहासाच्या आधाराने करावयाचा आहे; आणि शिवकालीन व पूर्वकालीन मुसलमान राजांनी काय केले, किंबहुना या वेळचे पाश्चात्त्य देशातील राजेलोक काय करीत होते हे आपणास येथे पाहावयाचे आहे.

अशा दृष्टीने पाहता एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर युद्ध पुकारून स्वारी केली असता स्वारी करणाऱ्या राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रातील लोकांस लुटणे हा ठराविक राजनीतीचा रस्ता होता असे दिसते. तत्कालीन अहमदनगर, विजापूर, गोवळकोंडा या राज्यातील आपसांतील युद्धे पाहिली तर युद्ध पुकारताच एकाच्या सैन्याने दुसऱ्याच्या प्रांतावर चालून जावे आणि त्यातील लोकांस लुटावे व मुलूख उद्ध्वस्त करावा हा नेहमीचाच प्रकार होता. फेरिस्ताचा इतिहास वाचीत असता अशी प्रांतांची वारंवार झालेली दुर्दशा वाचून या इतिहासात लूट-जाळपोळ यावाचून काहीच नाही असे वाटू लागते. या प्रकारची लुटालूट पदोपदी आपल्यास दृष्टी पडत असून असे कधीही आपल्यास फेरिस्ताच्या इतिहासात किंवा तदनुयायी इंग्रजी इतिहासात लिहिलेले आढळत नाही की ही राष्ट्रे लुटारू होती. बुऱ्हाणशा निजाम किंवा सुलतान कुली कुतुबशहा किंवा अली आदिलशहा यांनी परराज्यातील लोकांस लुटण्याची मुळीच कसूर केली नाही, असे असता यांस कोणी लुटारू म्हटले नाही. तात्पर्य, परराष्ट्रातील युध्द्यमान किंवा अयुध्द्यमान लोकांस शत्रुराष्ट्राने लुटावे हा ठराविक तसाच मान्य मार्ग त्या काळी होता, हे कोणासही दिसून येईल. या गोष्टीची विचाराची दिशा नेहमी अशी असे की, याने लुटणाऱ्या राष्ट्राचे बल वाढते, लुटलेल्या राष्ट्राचे बल कमी होते, आणि दुर्दशा इत्यादिकांनी त्या राष्ट्रातील लोकांस दहशत बसते. या कारणांनी युध्द्यमान राष्ट्रात विजय संपादन करण्यास जे जे जरूर आहे ते न्याय्य आहे असा राजनीतीतील युद्धनीतीचा सिद्धांत असल्याने लुटण्याचा हक्क स्वारी करणाऱ्या राष्ट्राचा त्या काळी मान्य केलेला दिसतो. अर्थात तत्कालीन शेकडो मुसलमान राजांनी जे केले तेच शिवाजीमहाराजांनी केले असे आपल्यास दिसते. असल्या अनेक राजांस जर आपण लुटारू म्हणत नाही तर शिवाजीमहाराजांसही म्हणता येणार नाही हे उघड आहे.

याहून पूर्वीच्या मुसलमानी राष्ट्रांचा विचार केला तर हीच पद्धती नेहमी

सर्रास चालू दिसते. त्यांची उदाहरणे देत बसण्याची आवशकता नाही. पण लुटण्याच्या कारवाईचे दोन मुकुटमणी येथे उल्लेखिले पाहिजेत. सर्वांत लुटारूंचा कप्तान सुलतान महमूद गझनवी हा होता. याने हिंदुस्थानात अनेक स्वाऱ्या केल्या, त्यात कित्येक तर नुसत्या लुटण्याच्या उद्देशाने केल्या. त्यात राजस्थापनेचा किंवा देश जिंकण्याचा इरादा दिसत नाही. त्याने अनेक शहरे व देवालये लुटून उद्ध्वस्त केली व फोडली. विशेषत: मथुरा, कनोज व सोमनाथ या तीन ठिकाणांवर केवळ लुटीच्या इराद्याने स्वारी करून त्याने अगणित संपत्ती स्वदेशास नेली. महमुदास लुटीची चव लागून गंगायमुनांच्या काठी पंजाबापलीकडे मातबर शहरे आहेत असे समजल्याने फौजेचा चांगला बंदोबस्त करून हिमालयाच्या लगत्याने थोड्या थोड्या मजला करीत तो एकदम कनोजवर आला. महमुदापुढे आपला उपाय चालणार नाही हे जाणून कनोजचा राजा त्यास शरण गेला. मग महंमदाने कनोज शहर यथेच्छ लुटले व तेथील अपरंपार संपत्ती स्वदेशास नेली. त्याने संपत्ती किती नेली याची कल्पना सरदेसायांनी दिलेल्या पुढील आकड्यांवरून होईल. नगरकोट येथील ज्वालामुखीचे देवालय असेच पूर्वी लुटून ''सात लक्ष सुवर्णदीनार, सातशे मण सोन्याचांदीचे दागिने, दोनशे मण सोन्याच्या लगडी आणि मोत्याहिरे वगैरे वीस मण जवाहीर'' त्याने स्वदेशी नेले. असो, इतकी लुटालूट केवळ लुटीच्या उद्देशाने करणाऱ्या महमुदास इतिहासकारांनी लुटारू म्हणून डागिले नाही, किंवा या संबंधाने त्याची निंदा केली नाही. अर्थात शत्रूच्या राज्यास लुटणे हा एक हक्क स्वारी करणाऱ्या राष्ट्रातील लोकांचा आहे असे पौर्वात्य मुसलमान राजे व इतिहासकार समजतात हे उघड आहे.

महमुदानंतरचा दुसरा लुटारू कप्तान अल्लाउद्दीन खिलजीचा सरदार मलिककाफुर हा होय. जसे महंमदाने उत्तरेस लुटले त्याप्रमाणे या बाटलेल्या हिंदुगाजीने दक्षिणेस लुटले. त्याने थेट रामेश्वरापर्यंत स्वारी करून अनेक

शहरे लुटली व वरंगळ, द्वारसमुद्र इत्यादी राज्ये बुडविली. त्याने हजारो मण सोने, मोती, जवाहीर दिल्लीस नेले त्याची गणती फेरिस्ताने दिली आहे.* लुटारूंच्या यादीत मलिककाफुराचे नाव महमुदगझनीच्या दुसऱ्या नंबरावर लाविले पाहिजे. तथापि त्यासही इतिहासकारांनी दरवडेखोर म्हणून निंदीले नाही. या वेळचा एक मनोरंजक संवाद सरदेसाई यांनी दिला आहे त्यातील एक वाक्य येथे महत्त्वाचे आहे. अल्लाउद्दिन खिलजीचे व त्याच्या काजीचे संभाषण झाले. त्यात काजीने असे म्हटले की, ''इस्लामी फौजेच्या लुटीचे द्रव्य सरकारी खजिन्यात जमा झाले पाहिजे, ती खासगी मिळकत नव्हे'' अर्थात इस्लामी राजनीतीच्या दृष्टीने परराज्यास विशेषत: हिंदुराज्यास लुटून त्या लुटीचा ऐवज सरकारी कामास लावणे न्याय्य होते. शिवाजीमहाराजांची कृती याच न्यायास अनुसरून होती हे प्रसिद्ध आहे. लुटीचा सर्व ऐवज सरकारी खजिन्यात जमा होत असे. कोणासही शिपायास ती खासगी ठेवता येत नसे. त्यास योग्य ते पारितोषिक मिळे; परंतु एकंदर लूट सरकारी मत्ता आहे हा न्याय पूर्णपणे अमलात होता.

आता पश्चिमेकडे नजर दिली असता तिकडील तत्कालीन राजनीतीचे धोरण निराळे दिसत नाही. प्राचीन ग्रीक व रोमन इतिहास पाहिला तर शत्रूच्या राज्यावर किंवा शहरावर स्वारी केली आणि ते जिंकीले म्हणजे त्या शहरातील लोकांस लुटणे हा त्यांचा पहिला हक्क होता. पण या लोकांचे धोरण याच्यापुढेही भयंकर असे. पाडाव केलेल्या शहरातील लढवय्ये लोकांस सरसहा मारून टाकणे व तेथील स्त्रियांस व लहान मुलांस गुलाम करून स्वदेशी नेणे हा परिपाठ नेहमीचाच होता. यात कधीच ग्रीक लोकांनी कसूर केली नाही. असली भयंकर कृत्ये ग्रीक लोकांच्या इतिहासात पदोपदी

(* हिचे आकडे एके ठिकाणी दिले आहेत. ''मलिककाफुराने आपल्या बादशहास ३०० हत्ती, २०,००० घोडे, ९६००० मण सोने आणि रत्नांनी व मोत्यांनी भरलेल्या कित्येक पेट्या नजर केल्या.)

आढळतात आणि त्या इतिहासास या कृत्यांनी भेसूर व क्रूर स्वरूप आले आहे. असो, या गोष्टींचा उल्लेख पुन्हा करणे आहे. आपण येथे फक्त लुटीचाच विचार करू. शत्रूच्या राज्यातील लोकांस युद्धप्रसंगी लुटणे हा जेत्यांचा हक्क ग्रीकरोमनानंतरच्याही इतिहासात वारंवार बजावलेला दिसतो. रोम शहराचेच उदाहरण पुरे आहे. (Alaric)अलारिकने केलेला Sack of Rome इतिहासात प्रसिद्ध आहे. यापुढेही रोम शहर दोनचारदा लुटले गेले आहे. चार्ल्स धी फिफ्थ या जर्मन बादशहानेही ते पोपच्या समक्षसुद्धा यथेच्छ लुटले. तात्पर्य, प्राच्य देशाप्रमाणे पाश्चात्त्य देशातही कित्येक बरेच प्रसिद्ध लुटणारे झाले. त्यांचा इतिहास येथे देत न बसता आपण इंग्लिश व फ्रेंच यांच्या इतिहासात काय सापडते ते पाहू. स्वारी करणाऱ्या राष्ट्राच्या लोकांच्या लुटण्याचा हक्क या लोकांनीही अवलंबिलेला दिसतो. पादाक्रांत केलेल्या मुलूखावर खंडणी बसवणे हा त्याचाच प्रकार आहे. आक्रांत केलेल्या शहरापासून खंडणी घेण्याची तऱ्हा बहुतेक सर्वत्र जारी दिसते. याची पाश्चात्त्य देशातील उदाहरणे न देता हिंदुस्थानातील एक उदाहरण देऊ. इंग्रज व फ्रेंच यांची युरोपात लढाई सुरू झाली म्हणजे इंग्रजांनी पांदेचरीवर हल्ला करून खंडणी घ्यावी किंवा फ्रेंचांचा जोर चालला तर त्यांनी मद्रासवर हल्ला करून खंडणी घ्यावी असा प्रकार कित्येक वेळा झाला आहे. अशा प्रकारची खंडणी किंवा Ranson शिवाजीमहाराजही घेत असतही. कोणत्याही शहराने सामोपचाराने खंडणी दिली तर ते त्या शहरास लुटीत नसत. असो, लुटण्याची उदाहरणे पाश्चात्त्य इतिहासात कमी सापडतात. पण खंडणीचा प्रकार बराच दिसतो. बहुधा पाश्चात्त्य देश सोळाव्या शतकापर्यंत एवढे श्रीमंतही नव्हते. अमेरिकेची व हिंदुस्थानची संपत्ती जेव्हा त्यांच्या हातात गेली तेव्हापासून ते देश सधन झाले आहेत. आणि अलीकडे पाश्चात्त्य युद्धाचे सुधारलेले नियम तिकडे बरेच अमलात आले आहेत, तथापि लुटण्याची उदाहरणे सापडत नाहीत असे नाही. उदाहरणार्थ, पोर्टरायल

येथील फ्रेंचांची वसाहत इंग्रजांनी लुटली त्याचे संबंधी Historian's History of the World मध्ये असा उल्लेख आहे. And plunder enough was received by the revage of the neighbouring settlements to pay the expenses of the expedition (Vol. XXIII 187). या वाक्यात लुटीचा परिपाठ आणि त्याची उपपत्ती यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. स्वारीखर्चाची परभारे उगवणी करणे ही सामान्यत: अशा लुटीची उपपत्ती होय. प्राच्य पाश्चात्त्य इतिहासात लुटीचे दाखले इतिहासकार मुद्दाम टाळतात असेही दिसते. कारण हिंदुस्थानातील अगदी अलीकडे इंग्रजांनी झाशी लुटल्याची गोष्ट प्रसिद्ध असून ती इतिहासात फारशी नमूद नाही. झाशी १८५८ त घेतल्यावर तीन दिवस इंग्रजांच्या नेटिव्ह व युरोपियन शिपायांनी लुटली. म्हणजे युद्ध करणारे व न करणारे सर्वच लोक सरसहा लुटले गेले ही गोष्ट छापलेली नाही. ही लूट शिपायांची होती हे येथे सांगितले पाहिजे. अतिशय त्रास भोगलेल्या वेढा घालणाऱ्या फौजेस परभारे पारितोषिक देण्याचा हा प्रकार पाश्चात्त्य इतिहासात बराच दृष्टीस पडतो व या कृत्याने जित लोकांस दहशतही बसते हे उघड आहे.

पण इंग्रज लोकांच्या इतिहासात लुटीच्या हक्काचे मान्यत्व याहूनही ढळढळीत दृष्टीस पडते आणि ते समुद्रावर. इंग्रजांची सत्ता समुद्रावर तीनशे वर्षांहून अधिक प्रस्थापित झाली आहे. आणि इंग्रजांनी हा समुद्राच्या लुटीचा हक्क तेव्हापासून आजमितीपर्यंत अबाधित चालविला आहे. याला लूट असे नाव न देता प्राइझ असे नाव दिले आहे. हा एक गोड भाषा वापरण्याचा प्रकार होय. पण प्राइझ म्हणजे लूट हे नि:संशय होय. कोणत्याही देशाशी, स्पेन, फ्रांस, हालंड, जर्मनी वगैरेंशी इंग्रजांनी युद्ध पुकारले म्हणजे त्या देशांची जी जहाजे समुद्रावर माल, खजिना वगैरे नेत असतील ती इंग्रज खलाशी तत्काळ पकडून इंग्लंडात आणतात व त्यावरील सर्व मालमत्ता सरकारची व पकडणाराच्या मालकीची असा हा नियम अजून पाश्चात्त्य

युद्धनीतीत अबाधित चालू आहे. प्रथम प्रथम स्पेन देशाची जहाजे अमेरिकेहून सोने व रुपे या धातूंनी लादलेली इंग्रजी धाडशी खलाशांनी इंग्लंडात आणल्याच्या हकिकती फारच मनोरंजक असून इंग्रजी इतिहासात नमूद आहेत. जमिनीवर शहरे लुटण्यापेक्षा समुद्रावरील जहाजे लुटणे हे फारच सोपे व फायदेशीर असते. शहरात गरीब जास्त असून श्रीमंत शोधावे लागतात व संपत्तीही लपवून ठेवता येते. जहाजावर सर्वच श्रीमंत आणि मालाशिवाय दुसरे काहीच नसते. आणि अचानक सर्व माल एक ठिकाणी केलेला आणि लपवता येणे अशक्य. सारांश समुद्रावर वर्चस्व असलेल्या इंग्रजांनी ही जहाजे पकडून लुटून नेण्याचा हक्क लढाईत नेहमी कायदेशीर मानला होता. आणि त्यांनी तो कधीही सोडला नाही. स्पेन देशाचे विशेषत: अशा रीतीने अतिशय नुकसान होई व अमेरिकेतून येणारा खजिना, सोने, रुपे, अचानक इंग्रजांना सापडे. अशी जहाजे पकडून नेणाऱ्या धाड्शी इंग्रजी खलाशांस कधी कोणी लुटारू म्हटले आहे ? इंग्रजांनी म्हटले नाही हे उघड आहे. स्पॅनिश इतिहासकारांनी म्हटले असल्यास ते त्यांच्या भाषेच्या ज्ञानाच्या अभावी सांगता येत नाही. तथापि इंग्रजी इतिहासकारांनी शिवाजीमहाराजांस "marauder" दरवडेखोर म्हणावे व ड्रेक, हाकिन्सप्रभृतीस heroes म्हणावे हे मनुष्यस्वभावास धरून ''माझा तो बाळ्या आणि तुझा तो शेमड्या'' या न्यायाने आहे हे उघड आहे. तत्त्वविवेचक दृष्टीने दोघेही पूज्य व क्षम्य किंवा निंद्य ठरतात. अर्थात धनलोभाने शांततेच्या काळी दुसऱ्यास लुटणारा दरवडेखोर निराळा आणि स्वदेशासाठी युद्धकाळी शत्रुराष्ट्राच्या शहरांस किंवा जहाजांस लुटणारा निराळा. पहिला निंद्य तर दुसरा प्रशस्त होय. या दृष्टीने ड्रेक, हाकिन्सप्रभृतीप्रमाणे शिवाजीमहाराज कसे शस्य व क्षम्य ठरतात हे आपण जरा जास्त विस्ताराने पाहू.

वरील विवेचनावरून एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर युद्ध पुकारल्यानंतर त्याच्या लोकांस लुटणे, स्वबळ वाढविण्याचे व परबळ कमी करण्याचा हा

रस्ता युद्धनीतीस धरून आहे ही गोष्ट पौर्वात्य हिंदुस्थानातील मुसलमान राजांच्या व पाश्चात्त्य इंग्रज वगैरे लोकांच्याही इतिहासावरून ठरते. या न्याय्यतेस दोन मुख्य अटी आहेत. लुटणारा खासगी व्यक्ती नसून राजा अथवा राष्ट्र असतो आणि राष्ट्रदृष्ट्या स्वायत्त असतो; ही अट प्रथम लक्षात ठेविली पाहिजे. आणि दुसरी ही की दुसऱ्या राष्ट्रातील लोकांस लुटताना त्या राष्ट्रांशी युद्ध पुकारलेले असले पाहिजे. शिवाजीमहाराजांच्या लुटीच्या कृत्यास या दोन्ही अटी लागू पडतात किंवा नाही हे आपण विस्ताराने पाहू. शिवाजीमहाराज नेपोलियनाप्रमाणे एक खासगी व्यक्ती नव्हते ही गोष्ट प्रथम ध्यानात धरली पाहिजे. ते एका बऱ्याच विस्तृत भूमीचे जहागीरदार असून त्या वेळच्या जहागीरदारांच्या हक्काप्रमाणे आपल्या राज्याचे पूर्ण मालक होते. ते विजापूरचे अंकित होते म्हणजे विजापूरवाल्यांस प्रसंग विशेषी फौजेने मदत करणे एवढेच त्यांचे कर्तव्य होते. ज्या वेळेस त्यांनी स्वतंत्रता पुकारली त्या वेळेस ते खरे राजे झाले. येथे एवढे लक्षात ठेवले पाहिजे की त्यांनी आपला स्वातंत्र्यस्थापनेचा उद्योग कधीही गुप्त ठेविला नाही. असो तर, पहिली अट ही की लुटण्याची क्रिया एका स्वतंत्र राष्ट्राधिपतीने किंवा त्याच्या हुकमाने राष्ट्रीय साधनांसाठी झाली पाहिजे. शिवाजीमहाराजांस ही अट पूर्णपणे लागू पडते. आता दुसरी अट म्हणजे युद्ध पुकारलेल्या वेळीच लुटीचा हा हक्क आहे. तिचा आपण केळुसकरांच्या चरित्रावरून खुलासा पाहू. प्रथम त्यांनी मोगलांशी युद्ध आरंभून जुन्नर व अहमदनगर शहरे लुटली, तेथे अनेक घोडे मिळाले त्यांच्या योगाने त्यांनी आपले घोडदळ वाढविले. या नंतर त्यांनी विजापुरकरांनी पाठविलेल्या अफजुलखानादी सरदारांस नामोहरम करून आपली स्वराज्याची इमारत मजबूत केली. नंतर त्यांनी राजापूर शहर घेतले व लुटले त्या वेळीही त्यांचे विजापूरकरांशी युद्ध होते. यानंतरची लूट म्हणजे प्रसिद्ध सुरतेची होय. या वेळी त्यांचे मोगलांशी युद्ध होते, पण

विजापूरकरांशी तह होता. तो तह विजापूरकरांनीच मोडून कोकणपट्टी घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा शिवाजीमहाराजांनी बार्सिलोर शहरावर एकाएकी जाऊन तेथील लोक लुटले. यानंतर त्यांचा विजापूरकरांशी तह झाला तो पुन्हा त्यांनीच मोडला, तेव्हा त्यांनी हुबळी शहर लुटले. यानंतर त्यांस राज्याभिषेक झाला. यापुढे सुरत शहर दुसऱ्यांदा लुटले; त्याचप्रमाणे जालना शहरही लुटले. मुख्य मुख्य शहरांच्या लुटीची हकिकत येथे मुद्दाम दिली आहे आणि त्या त्या वेळी शिवाजीमहाराजांचे त्या त्या शहरांच्या राष्ट्रांशी म्हणजे विजापूरकरांशी व मोगलांशी प्रसिद्ध युद्ध असल्याचे दिसून येते. फक्त एके वेळी भागानगरावर शिवाजीमहाराज चालून गेले व त्या शहरांपासून खंडणी घेतली, त्या वेळी कुतुबशाहीशी शिवाजीमहाराजांचे युद्ध सुरू किंवा पुकारले असल्याचे वर्णिलेले नाही. पण मला वाटते की केळुसकरांची दृष्टी नसल्याने त्यांनी त्या वेळी युद्ध होते की नाही हे वर्णिलेले नाही; बहुधा युद्ध सुरू असावे किंवा कुतुबशाहीने कबूल केलेली वार्षिक खंडणी दिलेली नसावी. कसेही असले तरी हा प्रकार पूर्वी वर्णिलेल्या महमूद गझनवीच्या कनोजवरच्या स्वारीप्रमाणे थेट आहे. महमुदाचे व कनोजचे या वेळी युद्ध नव्हते, वाकडेही नव्हते; किंबहुना कनोजच्या ध्यानीमनीही ही गोष्ट नव्हती. एकाएकी स्वारी करूनच युद्ध पुकारणे, आगाऊ सूचना न देता एखाद्या ठिकाणावर हल्ला करणे, ही युद्ध पुकारण्याची तऱ्हा हल्लीच्या पाश्चात्त्य International Law मध्येही मान्य आहे. यासाठी ही भागानगरवरची स्वारी गैरशिस्त किंवा अन्याय्य मानता येणार नाही. असो तर, एकंदर अनेक शहरांची लूट तत्कालीन युद्धनीतीला व राजनीतीला सोडून आहे, असे कधीही म्हणता येणार नाही. याशिवाय मुलुखगिरीच्या स्वारीचाही उल्लेख करावयास पाहिजे. या स्वाऱ्या मोगलांशी किंवा विजापूरकरांशी किंवा दोहोंशी युद्ध पुकारले असताच त्या त्या मुलखात होत असत आणि ज्यांच्याशी युद्ध नसून तह

आहे त्यांच्या मुलूखात होत नसत हे लक्षात ठेविले पाहिजे. शिवाजीमहाराजांनी कित्येक प्रांतांवर जी चौथाई बसविली ती एका प्रकारे परराज्यातील प्रांत एकदम खालसा न करता आस्ते काबीज करण्याची पुढे इंग्रजांनी अवलंबिलेल्या राजनीतीचीच पूर्वपद्धत होती. तिचा आपल्यास येथे विचार करण्याची आवश्यकता नाही.

युध्द्यमान राष्ट्रास लुटण्याचा जसा जिगीषमाण राष्ट्राचा हक्क आहे त्याप्रमाणेच शत्रूराष्ट्रापासून स्वत:च्या प्रजेस लुटीपासून वाचविण्याची त्याजवर जबाबदारी आहे. शिवाजीमहाराजांस ह्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव होती. आणि त्यावरून त्यांची कृती राजनीतीला धरून होती असेच म्हटले पाहिजे. स्वराज्यातील लोकांस शत्रूच्या सैन्याने लुटू नये याविषयी ते नेहमी खबरदारी घेत. युद्ध सुरू झाल्याबरोबर परराज्यावर चालून जाण्यात हा भाग नेहमीच साधतो. जर्मनांनी फ्रांसावर स्वारी केली असल्याने जर्मनीचा मुलूख उद्ध्वस्त होण्यापासून वाचला हे आपण पाहातच आहोत. शिवाजीमहाराजांची विजापूरकरांवर किंवा मोगलाईवर बहुधा चढाईच असे. यामुळे स्वराज्य नेहमी लुटीपासून वाचलेले असे. पण कधी कधी हा डाव साधत नाही. शिवाजीमहाराजांनी दूर तंजावरकडे स्वारी केली त्या वेळेस त्यांचा महाराष्ट्रातील मुलूख अर्थात विजापूरकरांच्या स्वारीस मोकळा पडला. या वेळी विजापूरचे मराठे सरदार निंबाळकर व घाटगे यांनी स्वराज्यातील पन्हाळे प्रांतावर स्वारी करून कऱ्हाडपर्यंत मुलूख लुटला. शिवाजीमहाराजांस ही खबर लागताच त्यांनी पिलाजी काटकर यास त्यांजवर पाठविले आणि त्याने त्यांजवर तुटून पडून लुटीचा सर्व माल परत आणला. या मालावर आपली सत्ता नाही असे जाणून शिवाजीमहाराजांनी आपल्या प्रजेपैकी ज्याचा ज्याचा जो माल होता त्याचा त्याचा त्यास परत केला. ''त्या मालातील एक तनसडीस ते शिवले नाहीत'' (केळुसकर पान ४४६). या हकिकतीवरून

शिवाजीमहाराजांच्या मनोवृत्तीची आपल्यास ओळख पटते आणि ती सामान्य समाजातील लुटारूच्या मनोवृत्तीहून भिन्न व फारच उच्च दर्जाची, राज्यकर्तव्याची योग्य जाणीव असलेली दृष्टीस पडते.

वरील हकिकतीसंबंधी एका गोष्टीचा उल्लेख केल्यावाचून राहवत नाही. स्वराज्यस्थापनेच्या शिवाजीमहाराजांच्या उद्योगास त्यांचेच जातभाई व नातेवाईक आडवे येत होते. ही गोष्ट दुर्दैवाने हिंदुस्थानच्या इतिहासात नमूद करावी लागते. जगाच्या इतिहासात असा चमत्कार हिंदुस्थानातच दृष्टीस पडतो की आम्ही आम्हासच लुटावे आणि मारावे. पाश्चात्त्य इतिहासात इंग्रजांनी स्पानियर्ड लोकास लुटले किंवा जर्मनांनी फ्रेंचांस लुटले किंवा स्पानिश लोकांनी डच लोकांस लुटले असेच दिसेल. इंग्रजांनी इंग्रजांसच लुटले असे दिसणार नाही. किंबहुना पौर्वात्य लोकात तुर्कांनी अरबास लुटले किंवा अरबांनी इजिप्शियनास लुटले किंवा मोगलांनी चिनी लुटले असेच दिसेल. अरबांनी अरबास लुटले असे बहुधा दिसणार नाही. हिंदुस्थानात स्वजनविरोध पदोपदी दृष्टीस पडतो. या स्वराज्यविरोधानेच शिवाजीमहाराजास स्वराज्यस्थापनेच्या कामात अतिशय प्रयास पडले, आणि गुजराथी लोकांस, कर्नाटकी लोकांस आणि आंध्रांदिकांसच नव्हे तर महाराष्ट्रीय स्वजनांसच त्यांस वारंवार लुटावे लागले. एकच भाषा, धर्म, जात किंबहुना गोत यातील लोकांचे असे दोन तुकडे पडले होते की मुसलमानी राज्याच्या सरदाऱ्या किंवा नोकऱ्या करणाऱ्या महाराष्ट्रीयांस शिवाजीमहाराजांस लुटावे लागे किंबहुना मारावे लागे. पण उदात्त स्वराज्य–कल्पनेस प्रधान मानून शिवाजीमहाराजांनी ही आपत्ती मान्य केली. अर्थात त्यांचे कृत्य कधी कधी मराठ्यांस अप्रिय झाले. शिवाजीमहाराजांची आग्र्याहून सुटका झाल्यावर गोसाव्याच्या वेषाने महाराष्ट्रात एका बाईच्या येथे मुक्काम केला असता त्या बाईने शिवाजीमहाराजांस न ओळखता त्यांच्या लुटारूपणाबद्दल शिव्या दिलेल्या त्यांनी आनंदाने ऐकिल्याची

गोष्ट प्रसिद्ध आहे. असा हा स्वराज्याचा विभाग आपण राज्याच्या दृष्टीने बाजूस ठेवला पाहिजे हे उघड आहे. शिवाजीमहाराजांनी अनेक वेळा मराठ्यांस लुटले. पण ते स्वराज्यात नव्हे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. हे स्वजातीय लोक स्वकीय म्हणजे स्वराज्यातील नव्हते ; ते मोगलांच्या राज्यातील किंवा विजापूरच्या राज्यातील होते. स्वराज्यातील लोकास मग ते मराठे असोत किंवा मुसलमान असोत– शिवाजीमहाराजांनी स्वतः कधी लुटले नाही व दुसऱ्यास लुटू दिले नाही. ही स्वराज्याची जबाबदारी त्यांनी पूर्णपणे ओळखली होती व पार पाडली होती.

"It is only just to state that this extraordinary man while devastating other Lands was not unmindful of the duty he owed to his own subjects." (H.H of the World).

इतकेच नव्हे तर, युद्धकाली शत्रुराष्ट्राला लुटून हीनबल करण्याची शिवाजीमहाराजांची प्रत्यक्ष तऱ्हा धर्मयुद्धाच्या उच्च नीतीस सोडून नव्हती ही गोष्ट आपल्यास सिद्ध करता येईल. शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या पवित्र कार्यासाठी तत्कालीन राजनीतीप्रमाणे शत्रुराज्यातील लोकांस किंबहुना हिंदूस व स्वकीयांस अपरिहार्य म्हणून लुटले, तरी अशा वेळी त्यांनी उच्च धर्म व नीती यांची कास सोडली नाही. बहुधा हा परिणाम त्यांच्या महाभारतातील धर्मयुद्धाच्या नीतीच्या श्रवणाचा होय असे मानता येईल. पाश्चात्त्य इतिहासकारांनी शिवाजीमहाराजांची ही उच्च नीती मान्य व कबूल केली आहे. Historian's History of the World चा इतिहासकार म्हणतो 'Cows, cultivators and women were exempt from plunder. And he shed no unnecessary blood. He was not cruel for cruelty's sake" (Vol XXII). ''गाई, शेतकरी आणि स्त्रिया लुटीपासून मुक्त होत्या, आणि केवळ निर्दयतेची हत्या त्याने कधीही केली नाही.'' यातील प्रत्येक शब्द महत्त्वाचा आहे. शिवाजीमहाराजांच्या

लुटीत गाई हंबरडा फोडीत कधी हाकल्या गेल्या नाहीत किंवा गरीब बिचारे शेतकरी आपल्या अल्प वित्तापासून कधी नागवले गेले नाहीत. ग्रीक लोकांनी भरतखंडात स्वारी केली त्या वेळी अन्य देशांत कधी न दिसणारा चमत्कार त्यांनी लिहून ठेवला आहे. की येथे लढाया चालू असता शेतकरी लोक बिनहरकत आपला व्यवसाय करीत असतात. महाभारतकाळी जे धर्मयुद्धाचे नियम होते तेच शिवाजीमहाराजांनी चालविले असे यावरून स्पष्ट दिसते. मुसलमानांनी गाईचा कधीच विवेक केला नाही आणि शेतकऱ्याचा केला नाही. अर्थात शिवाजीमहाराजांच्या धर्मपरायणतेचा तत्कालीन व पूर्वकालीन मुसलमान राजांच्या क्रूर वर्तनाशी तुलना करता लोकांच्या मनावर उत्तम पगडा बसला असला पाहिजे हे उघड आहे.

वरील वाक्यात गाई व शेतकरी यांजबरोबर ब्राह्मण व फकीर लुटीपासून मुक्त होते हे सांगितले पाहिजे होते. इतकेच नव्हे तर हिंदूंची देवळे व मुसलमानांच्या मशिदी याही लुटीपासून मुक्त होत्या. ब्राह्मणांस व फकिरांस शिवाजीमहाराजांच्या लोकांनी कधी लुटले नाही. हे त्यांचे करणे केवळ अंध धर्मश्रद्धेने नव्हे तर उच्च धार्मिक बुद्धीचे होते हे उघड आहे. कारण अंधश्रद्धा त्यांस फकिरांविषयी बेफिकरी करती. ब्राह्मण व फकीर बिचारे बहुधा गरीबच असत तेव्हा त्यांस न लुटले तरी चालेल असे कदाचित वाटेल. पण उच्च धार्मिक बुद्धीने शिवाजीमहाराजांनी देवळांस व मशिदीस लुटले नाही. या दोनही ठिकाणी त्यांस पुष्कळ संपत्ती सापडली असती. परंतु तिजकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले. यासंबंधाने मुसलमानांची कृत्ये त्या वेळची व पूर्वीची पहा. मुसलमानांनी तर प्रथम धाड देवळांवरच नेहमी घातली आहे व देवळास लुटून मूर्तीही फोडल्या आहेत. कदाचित मूर्ती फोडणे व देवळे लुटणे हा त्यांच्या धर्माचाच आदेश होता असे कोणी म्हणेल तर पाश्चात्त्य देशांच्या इतिहासाकडे पहा. पाश्चात्त्य देशात एकच धर्म

ख्रिस्ती असून जिंकणाऱ्या सेनेने देवळे लुटण्यास बहुधा कसूर केली नाही. या बाबतीची शेकडो उदाहरणे सापडतील. किंबहुना हल्लीच्या युद्धात जर्मन तोफा खुशाल ख्रिस्ती देवळे फोडीत आहेत. शिवाजीमहाराजांची धर्मनीती किती वरिष्ठ दर्जाची होती हे यावरून स्पष्ट दिसेल. त्यांनी धर्मश्रद्धेने आपली देवळे तर लुटली नाहीतच, पण मुसलमानांच्या मशिदींनाही त्यांनी हात लावला नाही. जे भयंकर कृत्य मुसलमान गाजींनी पदोपदी केले, जे ख्रिस्ती गाजीही वारंवार करीत आले, ते निंद्य कृत्य शिवाजीमहाराजांनी कधीही केले नाही हे प्रशंसनीय नव्हे काय ?

पण स्त्रियांच्यासंबंधाने शिवाजीमहाराजांनी जो आदर व मनोनिग्रह दाखविला तो तर आजपर्यंतच्या इतिहासात अद्वितीय होय. शिवाजीमहाराजांस आम्ही जे अवतार मानतो ते यामुळे यथार्थ होय असेच वाटते. स्त्रियास लुटू नये ही उदात्त नीती आजपर्यंतच्या इतिहासात शिवाजीमहाराजांशिवाय दुसऱ्या कोणीही दाखविली नाही. इतकेच नव्हे तर बहुधा स्त्रियांसंबंधाने अन्य लोकांचे आचरण अधमपणाचेच इतिहासात दिसते. विजयधुंदीने उन्मत्त झालेल्या सैनिकांनी जबरदस्तीने धरलेल्या स्त्रियांच्या किंकाळ्या मुसलमानांच्या व ख्रिस्त्यांच्याही इतिहासात वारंवार ऐकू येतात. जिंकलेल्या शहरातील किंवा प्रांतातील स्त्रिया धरून नेऊन गुलाम किंवा दासी करण्याचा संप्रदाय ग्रीकांच्या इतिहासात व पूर्वेकडच्या पारशी, मुसलमानांच्या इतिहासात सर्रास दिसतो. हिंदुस्थानातीलच इतिहासात हा अनर्थ इतका भयंकर दृष्टीस पडतो की महमुदाच्या स्वाऱ्यांत स्त्री-गुलाम चारचार रुपयांस मिळू लागले होते असे वर्णन आहे. शिवाजीमहाराजांनी त्यांच्या वेळीही चालू असलेल्या मुसलमानांच्या दुष्ट कृत्यांचा सूड उगवला नाही, इतकेच नव्हे तर सर्व जातीच्या स्त्रियांकडे लुटण्यासाठी ढुंकून बघू नये अशी कडकडीत शिस्त ठेवली. वास्तविक स्त्रियांना लुटण्यात चांगलाच फायदा असला पाहिजे. हिंदुस्थानात

कोणत्याही स्त्रीजवळ, मुसलमान-हिंदू, गरीब-श्रीमंत, स्त्रीजवळ, दागिने मिळावयाचे नाहीत असे कधी व्हावयाचे नाही. असे असून केवळ धर्मनीतीने स्त्रियांकडे पाहावयाचे नाही ही महाभारताची शिकवण शिवाजीमहाराजांनी मान्य केली. स्त्रियांस त्यांनी लुटले नाही मग धरून नेण्याची गोष्टच कशाला ? येथे हे उल्लेखिले पाहिजे की, पाश्चात्त्य देशांच्या इतिहासात स्त्रियांसंबंधाने अधर्माचरण युद्धप्रसंगी स्पेन, फ्रांस, इताली, जर्मनी इत्यादी देशांत आढळते, पण इंग्लंडच्या इतिहासात आढळत नाही. इंग्रजांची स्त्रियांसंबंधाने वर्तणूक नीतियुक्त दिसते. हिंदुस्थानच्या इतिहासातही असेच दिसते. किंबहुना सत्तावनच्या बंडाच्या वेळीही त्यांची वर्तणूक प्रशस्त होती. जोपर्यंत देवांस व स्त्रियांस इंग्रज हात लावीत नाहीत तोपर्यंत त्यांचा पराजय होणार नाही असे त्या वेळेस वृद्ध लोक बोलत. पण झाशीच्या लुटीत स्त्रियांस हात लावू नये अशी जशी सक्त ताकीद होती, तशी त्यांस लुटू नये अशी ताकीद असल्याचे दिसत नाही आणि म्हणूनच स्त्रियांस लुटू नये हा शिवाजीमहाराजांचा नियम खरोखरच इतिहासात अद्वितीय होय. अशा शिवाजीमहाराजांस आम्ही धन्य व पूज्य मानतो यात नवल कोणते ?

लुटण्याच्या कारवाईत शिवाजीमहाराजांनी विनाकारण क्रूरता कधीच दाखविली नाही हे वरील इतिहासकाराच्या वाक्यात स्पष्ट नमूद आहे. शिवाजीमहाराजांनी क्रूरता कधीच अवलंबिलेली नाही. स्वारी केलेल्या प्रांतातील लोकांस– ते युध्द्यमान असोत, किंवा अयुध्द्यमान असोत– कत्तल करण्याचा सांप्रदाय मुसलमानांच्या इतिहासात दृष्टीस पडतो, काहीकाहींनी तर याबाबतीत अतिशय क्रूरता केलेली आढळते. मुसलमानी इतिहासकारांनी ही गोष्ट लपवूनही ठेवली नाही. महमूद बाहमनी या बाबतीत फारच क्रूर होता. त्याने विजयानगरचे प्रांत लुटले इतकेच नव्हे तर हजारो लोकांची कत्तल केली. विजयानगरवरच्या एका स्वारीत एक

लाख मनुष्ये कत्तल करीन अशी प्रतिज्ञा करून पाच लाख माणसे मारली. एके वेळी तर the slaughter amounted to 70 thousand men, women and children अशी भयंकर वर्णने अधिक देत नाही. विजयानगरने या वेळी महंमुदाची विनंती करून अयुध्द्यमान गरीब प्रजेस परस्परांनी मारू नये असा तह केला. इतिहासकार म्हणतो (Sewell's Forgotten Empire) "For some years the promise was fulfilled, but we read of wholesale massacres perpetrated by sovereigns of later date" अशा प्रकारची कत्तल चिडून विजयानगरचे लोकही मुसलमानांच्या राज्यात करीत. शिवाजीमहाराजांच्या वेळीही अशी क्रूर कृत्ये मुसलमानांनी केली आहेत. त्यातील दोनचार उदाहरणे देऊ. दिल्लेरखानाने चाकणचा किल्ला काबिज करून आतील नऊ वर्षांहून अधिक वयाच्या सर्व माणसांची कत्तल उडविली (केळु. पा. ३१७). मोगलांनी भूपाळगड घेतला त्या वेळेस किल्ल्यावरचे सर्व लोक पकडले. ''त्या मोगल सरदाराने त्या निरपराध लोकांचे डावेउजवे हातपाय तोडले. हे क्रूर कर्म संभाजीस पाहवले नाही'' (पा. ४५९ सदर). जंजिऱ्याच्या सिद्दीने कुर्ला प्रांतातील लोकांस पकडून न्यावे, कित्येकांचा शिरच्छेद करावा व बायकामुलांस गुलाम म्हणून विकावे असे अनेक अत्याचार शिवाजीमहाराजांच्या समोर घडत. पण त्यांचा मोबदला शिवाजी महाराजांनी कधी घेतला नाही. शिवाजीमहाराजांनी निरपराध प्रजेची शत्रूच्या मुलखात कत्तल केली नाही असे निश्चयाने म्हणता येते. लुटीच्या वेळी व्यापाऱ्यास व धनिकास हातपाय तोडण्याची किंवा डोकी मारण्याची ते केवळ भीती दाखवीत असत. सारांश, एकंदर शिवाजीमहाराजांची राजनीती धर्मयुद्धाच्या नियमांस धरून होती. महाभारताच्या श्रवणाचा त्यांच्या मनावर सुपरिणाम झालेला निःसंशय दिसतो आणि यामुळेच हल्लीच्या पाश्चात्त्य सुधारलेल्या युध्दनीतीइतकी सुधारलेली युद्धनीति महाराजांची होती. महाभारतात

शांतिपर्व अध्याय १३४ यात पुढील श्लोक आहे– ''अयुध्द्यमानस्य वधो दारामर्षः कृतघ्नता । ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा । स्त्रियां मोषः पतिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् ।।'' अनार्य लोकांतही अयुध्द्यमान प्रजेला मारणे, बायकांवर जुलूम करणे, विश्वासघात करणे, निःशेष करणे (नांगर फिरविणे), बायका पळवून नेणे अथवा लुटणे हे निंद्य सांगितले आहे. याप्रमाणे शिवाजीमहाराजांचे वर्तन होते. ब्रह्मवित्त घेऊ नये या नियमाचा योग्य रीतीने विस्तृत अर्थ घेऊन ब्राह्मण व फकीर, देवळे व मशिदी, यांच्या वित्तास ते कधीच शिवले नाहीत. अयुध्द्यमान गरीब प्रजेची शत्रूच्या राज्यात त्यांनी कधीच कत्तल केली नाही. जे निंद्य कर्म मुसलमान त्यांच्यासमोर त्यांच्या भोवताली वारंवार करीत होते (उ. ''कुर्ला प्रांतात शिंद्यांनी शिरून गाव लुटून पुष्कळ प्रजेची कत्तल केली व पुरुष–स्त्रिया–मुले पकडून नेऊन गुलाम म्हणून विकले'' केळु. पा. ३३६), जे घोर कत्तलीचे कर्म त्यांचे वेळी व पूर्वी पोर्तुगीज करीत होते ते शिवाजीमहाराजांनी कधी केले नाही. उलट युध्द्यमान सैनिकांपैकी जे निक्षिप्तशस्त्र होत, हत्यारे खाली ठेवून शरण येत, त्यांसही त्यांनी मारले नाही. किंबहुना जखमी होऊन पाडाव झालेल्यास बरे करून परत पाठविले; ही गोष्ट महाभारताच्या उदात्त धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणे त्यांनी केली. याबाबतीत पाश्चात्त्य देशातीलही सुधारलेले धर्मयुद्धाचे नियम यापुढे गेले नाहीत.

शिवाजी एक दरवडेखोर होता हे समाजनीतिदृष्ट्या इतिहासकाराचे विधान सर्वथैव चुकीचे आहे. शिवाजीमहाराजांस आपल्या कृत्याच्या रास्तपणाची जाणीव चांगली होती. तत्कालीन इतर राष्ट्रांच्या लोकांसही होती. राजास किंवा राष्ट्रास ज्या राष्ट्रांशी त्याचे युद्ध नाही त्यातील लोकांस लुटण्याचा हक्क नाही, ही मर्यादा शिवाजीमहाराज जाणत होते. त्यांनी सुरत लुटले त्यावेळेस इंग्रज किंवा फ्रेंच किंवा डच वखारीस लुटले नाही. या लोकांनी आपला बचाव सामर्थ्याने केला हे वर्णन चुकीचे आहे.

शिवाजीमहाराजांस त्यांस लुटावयाचे असते तर ते त्यांनी सिद्ध केलेच असते. सुरतेच्या धनिक लोकांस त्यांनी आश्रय दिला एवढ्याचबद्दल तंटा असावा असे दिसते. राजापूर व हुबळी लुटली त्या वेळी इंग्रजांच्या वखारीचे नुकसान झाले असे दिसते. मुंबईचा गव्हर्नर आंजियर्स याने आमचे नुकसान झाले ते भरून द्या अशी मागणी शिवाजीमहाराजांपाशी केली. शिवाजी लुटारू होता तर अशी मागणी आंजियर्स यास करताच आली नसती. शिवाजीमहाराज खरोखरच दरवडेखोर असते तर ते ही मागणी कबूल करतेहिना. या मागणीला एकच आधार होऊ शकतो, तो हाच की इंग्रजांचे व शिवाजीमहाराजांचे युद्ध नव्हते. अर्थात इंग्रजांना लुटणे सामुदायिक राजनीतीला सोडून होते. शिवाजीमहाराजांनी ही मागणी मान्य केली. जी खरोखर नुकसानी हुबळी येथे झाली तिची, व मागे राजापुरास झालेल्या नुकसानीची भरपाई करून देण्यास आपण तयार आहोत असे शिवाजी महाराजांनी या वेळी इंग्रजांस कळविले (केळु. पा. ३२७). व पुढे राज्याभिषेकप्रसंगी इंग्रजांचा वकील आला होता त्याच्याशी कलमबंदी ठरली त्यात या नुकसानीसंबंधाने भरपाईची तजवीजही केली. असो तर तात्पर्य हे की, या बाबतीत International Law चे जर काही नियमच नसते, आणि शिवाजीमहाराज व एखादा खराखुरा दरवडेखोर यात काही अंतर नसते तर इंग्रजही नुकसान भरून मागतेना आणि शिवाजीमहाराजही भरून देतेना. असे असून इंग्रज व मुसलमान इतिहासकारांनी शिवाजीमहाराजांस साधारण लुटारूंच्या पंक्तीत नेऊन बसविले आहे. शिवाजी लूट करीत असे, पण हे त्यांचे कृत्य राजनीतीस धरून होते; व नियमबद्ध,-योग्य आणि नीतियुक्त धर्मयुद्ध नियमांनी बांधलेले होते असा त्यांनी इतिहासात शेरा द्यावयास पाहिजे होता तो त्यांनी कधीही दिला नाही याचे आश्चर्य केल्यावाचून राहावत नाही.

पण इतिहासकारांच्या-विशेषतः इंग्रजी इतिहासकारांच्या-या चुकीमुळे

प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे आमचे व इंग्रजांचेही फार नुकसान झाले आहे. आमच्या मनात शिवाजीमहाराजांविषयी भलत्याच कल्पना भरल्या आहेत व आमच्या राजनीतीच्या कल्पनेची धाव भलत्याच दिशेकडे वाहवली आहे. सामान्य लुटारू आणि युध्द्यमान शत्रुराष्ट्रातील लोकांस लुटणारा राजा यातील भेद आपल्या लक्षात राहिला नाही. जे शेकडो मुसलमान राजांनी केले व जे समुद्रावर हल्ली इंग्रजही करीत आहेत ते शत्रूच्या लोकांस लुटण्याचे कर्म सामुदायिक राजनीतीच्या युद्धनियमांस अनुसरून आहे हा भेद आम्ही विसरलो; व इंग्रजी इतिहासकारही जाणून बुजून किंवा साहजिक विसरले. यामुळे लोकांची, विशेषतः कच्चे डोके असलेल्या तरुण इंग्रजी शिकलेल्यांची, अशी कल्पना झाली आहे की, स्वराज्यस्थापनेच्या कामासाठी पाहिजे त्याला लुटून धन मिळविणे न्यायाचे आहे. आणि या भ्रांत समजुतीला आधार शिवाजीमहाराजांच्या अत्युदात्त चरित्राचा ! इतिहासाच्या चुकीच्या दृष्टीचा केवढा दुष्परिणाम होतो हे यावरून लक्षात येईल. शिवाजीमहाराजांनी लोकांस लुटून राज्य स्थापन केले हीच कल्पना चुकीची. शिवाजीमहाराज एका राष्ट्राचे प्रत्यक्ष राजे होते, त्यांनी मोगलांशी किंवा विजापूरकरांशी युद्ध पुकारले होते, त्यांनी त्या शत्रुराष्ट्रातील लोकांस युद्धनीतीस अनुसरून युद्धसमयी लुटले, त्यांनी स्वकीयांस म्हणजे स्वराज्यातील लोकांस लुटले नाही या गोष्टी हे भ्रांत तरुण लोक विसरतात आणि स्वदेशातील स्वबांधवांसच शांततेच्या काळात लुटतात. मनोवृत्ती निर्मळ असली तर कृत्य निंद्य होत नाही हा सिद्धांत लागू केला तरीही अशा लोकांचे कृत्य सदोष व निंद्यच ठरेल. हे तरुण लोक स्वराज्यस्थापनेच्या उच्च कल्पनांनी प्रेरित असतात, त्यांची स्वदेशप्रीती उज्ज्वल असते हे खरे; पण उघड रीतीने युद्ध पुकारून चालून न आलेल्या राजाच्या सैनिकांची मनोवृत्ती स्वदेशप्रेमाने भरली असली तरी त्यांच्या कृत्त्याच्या सदोषतेने ती मलिन झाल्याखेरीज राहणार नाही.

शिवाजीमहाराज सामाजिक नीतिदृष्ट्या लुटारू नव्हते आणि राजनीतिदृष्ट्या युध्द्यमान राजास शत्रूच्या लोकांस लुटण्याचा, त्या वेळच्या इतिहासाप्रमाणे निदान, धडधडित हक्क होता असे असून शिवाजी लुटारू होता हा भलता प्रवाद का उत्पन्न झाला याचे कारण थोडेबहुत तरी शोधले पाहिजे. याची दोन कारणे देता येतील. प्रथम शिवाजीमहाराजांच्या लुटी इतक्या अनेक व फलदायी झालेल्या दिसतात की, साहजिकच कोणत्याही मनुष्याला हेवा उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाही. मुसलमानांस तर तो झाला असलाच पाहिजे. इंग्रजांस झाला असावा. शिवाजीमहाराजांचे आयुष्य बहुतेक युद्धात गेले. विजापूरकरांशी किंवा मोगलांशी व कधी दोघांशी त्यांचे युद्ध चालू असे. आणि दरवर्षी बहुतकरून कोणते तरी संपन्न शहर ते लुटीत. ही त्यांची स्वारी इतकी जोराची व अचानक होत असे की त्यांस श्रीमंत शहरे सहज लुटावयास सापडतात, व ते झपाट्याने आपली लूट स्वदेशी पोहोचवीत. त्यांची स्वारी कधी फुकट गेली नाही. सुरतेची त्यांनी दोनदा लूट केली व अतिशय द्रव्य नेले. त्यांचे सामर्थ्य पाहता व मोगल बादशहाच्या प्रचंड सामर्थ्याशी तुलना करता शिवाजीमहाराजांनी सुरत शहर दोनदा लुटले ही खरोखरच कमाल केली. तात्पर्य शिवाजीमहाराजांची लुटण्याची यशस्वी क्रिया अद्वितीय असून दृष्ट लागण्यासारखी होती. अर्थात परकी लोक, मुसलमान, इंग्रज व फ्रेंच शिवाजीमहाराजांस हेव्याने किंवा आश्चर्याने लुटीच्या सातत्यामुळे व अव्याहत विजयामुळे लुटारू म्हणत असे दिसते.

दुसरी गोष्ट अशी की, शिवाजीमहाराजांस औरंगजेब राजा लेखीत नसे. राजनीतीप्रमाणे शिवाजीमहाराज जर निश्चयात्मक स्वतंत्र राजसत्ताधीश असते तर त्यांच्या लुटण्याच्या क्रियेस सामान्य लुटारूपणाचे स्वरूप कधीच आले नसते. महमूद गझनवीप्रमाणे शिवाजीमहाराजांची लूट अनेकदा यशस्वी झालेली असून महमुदास लुटारू म्हणून कोणी

डागिलेले नाही आणि शिवाजीमहाराजांस इतिहासकार लुटारू लेखतात याचे एक कारण हेच दिसते की, औरंगजेब त्यांस राजा लेखीत नव्हता; आणि यामुळेच तो त्यांस लुटारू किंवा दरवडेखोर म्हणे. शिवाजीमहाराजांस या न्यूनतेची जाणीव भासत होती असे दिसते. शिवाजीमहाराजांच्या राज्याभिषेकाचे महत्त्व या दृष्टीने फार मोठे आहे. केळुसकर म्हणतात ''महाराजांस या वेळी असे वाटू लागले की शास्त्रविधीने छत्रसिंहासनादि राजचिन्हे धारण केल्यावाचून शत्रू आपणास पुंडपाळेगारातच लेखतील. इतर राजे व पातशहा द्यावा तसा मान देणार नाहीत. या देशात जे परस्थ लोक राहिले आहेत ते आपणास केवळ लुटारू समजून आपला तिरस्कार करतील'' पा. ४३९. जसा एखादा पाळेगार किंवा सरदार जहागीरदार राजसत्तेशी बिघडून पूर्वी पुंडाई करून लुटालूट करीत असे, किंवा हल्ली एखादा भिल्ल–रामोशी दरवडे घालू लागतो तशापैकी शिवाजी आहे असे औरंगजेब मुद्दाम मानी व बोलून दाखवी. पण शिवाजी महाराज तशापैकी नव्हते हे निर्विवाद आहे. प्रारंभापासून त्यांनी आपल्यास स्वतंत्र राजेच लेखिले होते असे स्पष्ट दिसते. त्यांची मनोवृत्ती स्वतंत्र राजाची होती. ते आपल्या प्रजेस राजभावनेनेच पाहत, ते King the Facto म्हणजे वस्तुस्थित्या राजे होते; पण King de jure नव्हते हे त्यांनाच मान्य करावे लागले. ते कायद्याने व शास्त्राने राजे नव्हते हे त्यांना जाचे. शहाजी राजे जिवंत होते तोपर्यंत त्यांनी पितृभक्तीने राजनीतीस अनुसरून राजचिन्हे धारण केली नाहीत व राजे ही पदवीही धारण केली नाही. मोगलबादशहापासून आपल्या स्वराज्याची सनद घेणे शिवाजीमहाराजांस कधीच पसंत पडले नसावे. बाळाजी विश्वनाथाने पुढे स्वराज्याची सनद दिल्लीहून आणली, त्याची मनोवृत्ती शिवाजीमहाराजांच्या मनोवृत्तीहून खालच्या दर्जाची. याशिवाय इतरांनी आपले स्वातंत्र्य कबूल करावे हा हल्लीच्या राजनीतीचा भाग आहेच. रोमानियाचा तह इतर राष्ट्रांनीही मान्य

करावा लागतो किंवा फिनलंडचे स्वातंत्र्य इतरांनी मान्य करावे लागते; आपण पाहतो. त्याचप्रमाणे स्वराज्याच्या स्वातंत्र्याची मान्यता बाळाजी विश्वनाथाने दिल्लीच्या बादशहाकडून मिळवली हे योग्यच झाले. पण शिवाजीच्या स्वातंत्र्याची मान्यता औरंगजेब देईल हे शक्यच नव्हते. शिवाय त्याच्याकडून फर्मान मिळविणे हे शिवाजीमहाराजांसारख्या अत्युच्च मनोवृत्तीच्या पुरुषास कधीच मान्य होण्यासारखे नव्हते. आणि खरोखर स्वातंत्र्याची किंवा स्वराज्याची सनद दुसऱ्याने काय द्यावयाची आहे? शिवाजीमहाराजांनी औरंगजेबापाशी स्वराज्याची सनद कशी मागायची? राजपद दुसऱ्या राजाने काय द्यावयाचे आहे ? ते राजांचा राजा परमेश्वर यानेच दिले पाहिजे, ते ईश्वराने शिवाजीमहाराजांस दिले होते. ''नरपति, हयपति, गजपति । गडपति भूपति जलपति । पुरंदर आणि छत्रपति । शक्ति पृष्ठभागी ।।'' या समर्थांच्या रसपूर्ण उक्तीप्रमाणे ईश्वरकृपेने शिवाजी महाराज प्रत्यक्ष राजे झाले होते. पण त्याला ईश्वराचे शिक्कामोर्तब पाहिजे होते. यामुळे धर्मविधीने राज्याभिषेक करून घेण्याची कल्पना महाराजांनी काढली. स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेप्रमाणे, स्वराज्यस्थापनेला धार्मिक विधीच्या शिक्कामोर्तबाची कल्पना त्यांचीच होय. हिंदुपदपातशाहीची स्थापना धार्मिक विधीनेच झाली पाहिजे. धार्मिक विधीचे महत्त्व प्रत्येक लोकात मानले जाते. हल्लीच्या प्रेसिडंटच्या नेमणुकीस धर्मविधी नको आहे. कारण त्याचे राजत्व ईश्वरदत्त कायमचे नसते, मनुष्यदत्त पाच वर्षाचे असते. पण इंग्लंड, जर्मनी वगैरे ख्रिस्ती देशांतसुद्धा कारोनेशनचा धर्मविधी आहे. ईश्वराच्या शिक्कामोर्तबाच्या रक्षणाचे अधिकारी यांना मंगलतेल राजास लावावे लागते व मुकुट राजशिरावर ठेवावा लागतो. मुसलमानात धर्मविधी आहे, तो अगदी सोपा आहे तरी मशिदीमध्ये राजाच्या नावाने खुतबा पढावा लागतो. मुसलमानी इतिहासात सरदार स्वातंत्र्य वारंवार पुकारीत व स्वतंत्र राजे बनत. पण त्यांचे राजत्व हा खुतबा काजीने पढल्याशिवाय

मान्य होत नसे. सारांश तत्कालीन समजुतीप्रमाणे स्वतंत्र राजास जहागीर करण्यास धार्मिक विधीची आवश्यकता जाणून शिवाजीमहाराजांनी आपल्यास हिंदुधर्मशास्त्रविधीने राज्याभिषेक करविला. गागाभट्ट या विद्वान काशीस्थ महाराष्ट्र ब्राह्मणाने व्रतबंध झाला नाही इत्यादी क्षुद्र अडचणी बाजूस ठेवून व्रात्यक्षत्रियत्व मुख्य धरून हा विधी वेदोक्त रीतीने केला हे त्यासही भूषण आहे. सारांश, कोणत्याच रीतीने या विधीच्या साफल्यास अडचण आली नाही आणि शिवाजीमहाराजांचे स्वातंत्र्यप्रख्यापन संपूर्ण पार पडले. महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या स्थापनेचा हा महोत्सव अश्रूतपूर्व वैभवाने साजरा झाल्याची वर्णने वाचून कोणा महाराष्ट्रीयाचे नेत्रांतून प्रेमाश्रू येत नाहीत ? ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १५९६ या पुण्य व धन्य दिवशी रायगडावर हजारो नव्हे लक्षावधी ब्राह्मण, मराठे, सरदार, दरकदार, पंडित, गुणिजन जमा झाले होते. कोणास काहीही वाण पडणार नाही अशी सर्वांची उत्तम व्यवस्था ठेविली होती. कित्येक दिवस सुमृष्ट अन्नाने ब्राह्मणांचे संतर्पण झाले होते. त्रयोदशीच्या दिवशी सुमुहूर्तावर मंगलवाद्यांच्या सुस्वर गजरात ब्राह्मणांच्या वेदघोषयुक्त आशीर्वादात प्रजाजनांच्या प्रेमपूर्ण धन्यवादात, सरदार, दरकदार, पंडितांच्या जयजयकारात, बंदिजनांच्या ललकारयुक्त गायनध्वनीत महाराजांनी सिंहासनावर आरोहण केले. पट्टराणीस पट्टबंध करून जवळ बसविले. राजपुत्र युवराज सिंहासनाच्या पायरीवर बसला. अष्टप्रधान मोरचेल वगैरे घेऊन अष्टदिशेस उभे राहिले. अनेक सरदारांनी मुजरे व नजरा केल्या. इंग्रजांच्या वकिलांनीही नजर केली. अशा वैभवशाली विधिनंतर अनेक सुवर्णालंकारांनी लदलेल्या घोड्यांच्या व हत्तींच्या रांगांनी सुशोभित झालेल्या स्वारीच्या थाटाने शिवाजीमहाराज दोन्ही बाजूच्या माड्यांतून स्त्रियांनी उधळलेल्या सुवर्णफुलांच्या वर्षावात शहरातून देवदर्शन करून राजवाड्यात आले. नंतर ब्राह्मणास दक्षिणा व प्रधानसरदारांस देणग्या व वस्त्रालंकार भरपूर

दिले. गागाभट्टास एक लक्ष रूपये दिले व अष्टप्रधानास प्रत्येकी एकएक लक्ष होन दिले. याच औदार्यानुरूप सर्वांस संतुष्ट करून महाराजांनी नरपति, हयपति, गजपति इत्यादी स्वतंत्र राजांच्या बिरूदांपैकी छत्रपति हे बिरूद पद धारण करून आपले स्वातंत्र्य व राज्याधिकाधारण सर्व जगतास विदित कले. याप्रमाणे शिवाजीमहाराजांचा हा राज्याभिषेकोत्सव युधिष्ठाराच्या राजासूय यशाप्रमाणे अगणित ब्राह्मण भोजन अपरंपार संपत्तिदान इत्यादिकांनी वैभवयुक्त होऊन महाराष्ट्रास यशस्वी झाला. पण त्याप्रमाणे विघ्नयुक्त न होता त्याने शिवाजीमहाराजांस मूर्धाभिषिक्त राजपदी बसविले. ते केव्हाही प्रत्यक्ष स्वतंत्र राजेच होते पण या धार्मिक विधीने त्यांच्या कृत्यास शिक्कामोर्तब परमेश्वराकडून लागला. अर्थात शिवाजीमहाराज लुटारू होते हे म्हणणे सामाजिकनीतिदृष्ट्या तर चूकच होय; पण राजनीतिदृष्ट्याही वाजवी नाही, असे मान्य केले पाहिजे. इति शम्.

वरदा प्रकाशन प्रा. लि.

३९७/१ 'वरदा', सेनापती बापट मार्ग, वेताळबाबा चौक, पुणे-४११ ०१६,

फोन : ०२०-२५६५५६५४/ वेबसाईटः www.vardabooks.com

किंमत : १४०/-